

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

LIV

1972

LIV.

1972.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELESI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST 1972

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

Kiadja a Népművelési Propaganda Iroda. F. k.: Nemes Iván igazgató.
Készült az NPI nyomdaüzemében, Budapest — F. v.: Mátrai Emil.
3083/73 — Példányszám: 800 — Terjedelem: 19,6 A/5 ív

TARTALOM — INHALT

HOFFMANN TAMÁS: A Néprajzi Múzeum 100 éve	5
100 Jahre Ethnographisches Museum	11
TAKÁCS LAJOS: A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa.....	19
Arbeiten an den systematisierten Katalogen Ungarischer Sammlungen	46
GABORJÁN ALICE: Három magyar népi posztóruha	47
Trois manteaux de bure des paysans hongrois	66
GRÁFIK IMRE: A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben.....	69
System der Zeichen zur Bezeichnung des Eigentums in der Volkskultur	103
HOFFMANN TAMÁS: A parasztság csődje és kultúrája (Magyarország — XIX. század)	105
Faillite et culture de la paysannerie (Hongrie — XIX ^{ème} siècle)	115
HORVÁTH TEREZIA: Fülbevalóviselés Baja környékén	119
Das Tragen des Ohrschmucks in der Gegend von Baja	142
KRESZ MÁRIA: „Népművészetünk története”, A Néprajzi Múzeum kiállítása, 1971 ...	143
The History of Folk Art in Hungary (An exhibition of the Ethnographical Museum, 1971)	154
Contributions of the Department on Ethnology	
P. VERES: An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People	155
J. KODOLÁNYI, jr.: Documents to the culture of objects of the Ugor Tribes by the River Ob	183
CS. ECSEDY: Some Questions of the Political Evolution of the Traditional State in Africa, South of the Sahara	189
L. BOGLÁR: Nambikwara — Brazilian "marginal" group?	217
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Diószegi Vilmos sírjánál	223

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

LIV.

1972.

A Néprajzi Múzeum 100 éve

A XIX. századi európai társadalom roppant arányú tektonikus mozgásai során nemcsak a társadalom rétegeinek hierarchikus rendje változott meg, hanem mély szakadékok támadtak, melyekben intézmények tűntek el, a felfelé törekvő tömegek pedig új intézményeket emeltek a magasba. Kontinensünk országainak nemzeti múzeumai így jöttek létre. Rendeltetésük szerint hivatva voltak a nemzeti kultúra tárgyi rekvizitumait a társadalom valamennyi rétegének okulására őrizni, gyarapítani és bemutatni. A folyamat többé-kevésbé egybeesett a modern ipari civilizáció megszületésével és azzal, ami ettől elválaszthatatlan, korunk tudományos munkamegosztásának létrejöttével. Az etnográfia s különösképpen annak európai, a nemzeti önismeretet szolgáló változata jellegzetesen a XIX. század eszmetörténetének része s illetéknéppen az 1872-ben, a Nemzeti Múzeumban életrehívott Néprajzi Osztálynak is a nemzeti tudomány műhelyeként kellett működnie. A múzeumma terebélyesedett osztály e műhely jellegét mindig megőrizte, noha az elmúlt száz esztendő alatt számottevő változáson ment keresztül. Megközelítőleg 4–5 tudós generációnak adott otthont s talán az sem közömbös — éppen a magyarországi tudomány- és ideológiatörténet karakterét példázóan —, hogy a néprajznak a 30-as években történt katedraalapításáig, nemkülönben a Magyar Tudományos Akadémia 1948-ban bekövetkezett átszervezését követően közel másfél évtizeddel megkészt kutatóintézet alapításáig, a Néprajzi Múzeum maradt majd-hogynem az egyetlen, kutatói létszámát tekintve pedig még napjainkban is a legnagyobb műhelye a hazai néprajzi tudományosságnak. Gyarapodását, feladatterhelését példázóan az évszázados Néprajzi Múzeum 1972. január elsejétől szervezetileg nem egy, de immár két intézmény, hiszen falai közt munkálkodik a Szentendrén létesülő Szabadtéri Néprajzi Múzeum szaktestülete is.

Az elmúlt évszázad szűkre szabott és ilyenkor konvencionálisan szükségelt számadatakkal igazolni vélt krónikája impozáns gazdagságról árulkodik. Megközelítőleg 150 000 műtárgy, közel kétfélmillió oldalnyi archív kézirat, mintegy 240 000 fotó és film, nemkülönben a kontinens egyik legjobb, 100 000 kötetes szakkönyvtára, íme ezek azok a tárgyi bizonyítékok, amelyek maradandóan hirdetni hivatottak a néprajzi muzeológia teljesítményeit hazánkban. Számunkra azonban ezek az adatok nem csupán szűrke számok, melyek összehasonlítául kínálkoznak valamely nemzetközi kiadvány lapjain; a műtárgyak nekünk zsúfolt raktárakat jelentenek, az archívum, a könyvtár tételei pedig nap mint nap szorító gondokat, hol helyezzük el a további gyarapodást. Maga a gyarapodás egyáltalában nem lebecsülendő. Különösen az utóbbi negyedszázad során öltött impozáns méreteket, amikor is hovatovább — ha erre egyáltalában az ilyenfajta problémák kapcsán szólni lehet — a gyűjteményfejlesztést, ellentétben a megelőző év-

tizedekkel, nem mérsékelte vagy akadályozta a régebben krónikusnak tapasztalt pénzhiány. Másfelől azonban ez a gazdagság egy teljesen célszerűtlen, múzeum számára eleve alkalmatlan, kültekli iskolaépületbe van bezsúfolva, tetézve 1924 óta az iskolaépületben korábban működő gimnázium — mindkét intézményt megbénító — társbérletével.

Az ott munkálkodóknak immáron fél évszázada provizóriumnak tűnik a múzeum elhelyezése. A megelőző fél évszázad múzeumi sorsa pedig — ami az elhelyezést illeti — valóban az ideiglenesség jegyében telt el, többszöri átköltöztetés, a műtárgyak pótolhatatlan károsodása és pusztulása és egy jobb megoldás reménye diktálta kilincselés, kérelemírás, szervezkedés eseményei töltenék meg, ha valaki meg is írná, a múzeum krónikájának lapjait.

Nagyon könnyen lehetne sommásan fogalmazni: a Néprajzi Múzeum évszázados története során ötszöri helyváltoztatásával balszerencsésnek mondható múzeumpolitikai fejlesztésével nem juthatott el abba az állapotba, amely leginkább méltó gyűjteményei számára, nem működhetett olyanképpen, ne csak raktár, de múzeum is legyen. Hogy a múzeum kálváriájának egyes stációi kiállítások is voltak, ezt senki sem tagadja, ám azt se, és a múzeum helyváltoztatását mindig ez indokolta, hogy maguk a kiállítási lehetőségek teljesen és tökéletesen méltatlanok voltak bármely múzeumhoz. Talán nem az elfogultság mondatja velem, különösképpen méltatlanok voltak a néprajzi múzeumhoz, végtére is ahhoz a gyűjteményhez, mely nem a mindenkori történelem bukott uralkodó osztályainak egykori tündöklését bizonyítja, hanem a magyar társadalom dolgozó rétegei és osztályai saját önerejéből teremtetett kultúráját és életmódját volt és van hivatva történelmi tanulságként ápolni és őrizni.

A nyomaték kedvéért röviden szólni kell a Szabadtéri Múzeum hazánkban, úgy látszik, szintén baljós csillagzat alatt háromnegyed százada született intézményéről, ennek a múzeumi falunak a három generációval előttünk bekövetkezett pusztulásáról és arról, hogy az azóta felnőtt nemzedékek valamennyiét éltette a vágy, újrakezdeni mindent előről, megalkotni azt, ha lehet még jobban, ami egyszer már majdhogynem sikerült. Napjainkban is erre törekszünk.

Sokan most azt gondolhatják: túlságosan sötét képet festettem, oly módon ecseteltem a történetet, ami a centennáris alkalomhoz és meglehet tisztemhez sem illő. Meggyőződésem, hogy ez a kép nem az általam felrakott tónusok miatt ily sötét, ellenkezőleg, éppen az a társadalom vet árnyékot rá, mely fenntartja és csak az itt röviden vázolt korlátok között engedte működni egy évszázadon át.

Az intézmény bölesője a soknemzetiségű osztrák—magyar monarchia Magyarországnak éppen létrejött székesfővárosában ringott, olyan iparosodó társadalom vette körül, amelyben a kultúrpolitika gyűjteménygyarapító céljai egyidejűleg kívánták bizonyítani a társadalom nemzetközi kapcsolatainak jogos voltát, a Kárpát-medencében élő nemzetiségek és magyarok kulturális, közigazgatási együvé tartozását, továbbá a magyar nép, következésképpen a magyar népi kultúra, az európai társadalmak többségétől eltérő vagy rendhagyó finnugor geneziséét. A múlt századi gyűjtemények és feldolgozásaik azt látszanak igazolni, hogy az etnográfia művelése sokszempontú volt és a színvonal ingadozott a nemzetközileg kialakított vagy elért értékekhez. Nem, egyáltalában nem volt provinciális ez a generáció, messzire tekintett és képes volt felfogni vagy közvetíteni a szakma számottevő elméleti, módszertani eredményeit s talán képes volt még arra is, hogy ezeket a muzeológia speciális adottságaira alkalmazza. Mindazonáltal az is letagadhatatlan: ezt a tudományt nem egyedül néprajzosok művelték, sőt az is nagyon könnyen lehetséges, hogy művelőinek jelentős része nem is kívánta magát egyedül vagy kiváltképpen etnográfusnak tekinteni. A századvég Néprajzi Tár-

sasága és folyóiratának szerzőgárdája különféle szakterületekről verbuválódott, egyben azonban közös volt, működésével, sőt nagyon könnyen lehetséges: működése javával azt a tudományt szolgálta, melynek néhány képviselője a szakma múzeumában tevékenykedett. Jóllehet e generációnak, s minden bizonnyal az őt követőnek is, mint a monarchia állampolgárainak nagyobb volt, vagy lehetett a látószöge a rákövetkezőknél, tudománya mégis a hivatalos, a társadalom rendjét megőrizni, direkt és indirekt eszközökkel igazolni hivatott akadémikus tudomány volt. Csak egészen kivételes és ritka, a társadalmi törvényszerűségeket csak többszörös áttételeken keresztül érzékelhető tudományterületek voltak azok, amelyeknek művelője eljuthatott odáig, hogy megfellebbezhetetlen, egyetemes érvényű igazságokat mondjon ki, ahogyan ez századunk első felében a Néprajzi Múzeumban is egykoron szolgálatot teljesítő Bartók Bélának sikerült.

Ebben a nagyonis sajátlagos helyzetben a tudomány erőfeszítései és intézményes eredményei, másfelől kudarcai önmagukat értelmезik, segítik megérteni azt a társadalmat, mely a kutatók működésének közegéül szolgál s amelynek sorsától egyetlen tudomány gondolati rendszere sem, csakúgy mint ezt a gondolati rendszert tükrözni hivatott intézmény nem függetlenítheti magát.

Az európai társadalmak önismeretét célzó nemzeti néprajz hazánkban is egy feudális múltú, konzervatív, sőt reakciós hatalomtól rendszabályozott agrártársadalomból szerezte információit. Ezt az agrártársadalmat a századvég agrárszocialista mozgalmi kavarták fel, a falu és a mezőváros — divatos és régi történetfilozófiai illúziókat érvényesíteni akaró megfogalmazással ellentétben — nem volt „zárt társadalom”, kivándorlás, városbaözönlés, a proletarizálódás legalább annyira jellemző volt rá, mint a vasárnapok cifra viseletes pompája és az alkalmakhoz egyre merevebben kötődő népszokások immár mindjobban csinált tradíciója. Mégis a nép rajza gondosan szerkesztett vázlattá sikeredett, teljesen hiányoztak belőle a társadalom nyomorát és legfőképpen urbanizálódását érzékeltető vonások, következőképpen hiányzott belőle a társadalom egyetemes törvényszerűségeinek gondolati reprodukciója.

Ezért szükségszerű a rövid életű Tanácsköztársaság ránk maradt dokumentumaiban tudományszakunk eszméi távlatainak kitégűlása s az intézmény programjának ígéretes reformtörekvése. Ám ugyanígy szükségszerű a Tanácsköztársaságot leverő és az értelmiséget megzabolázó ellenforradalmi kultúrpolitika alamizsnája: a Néprajzi Múzeum Könyves Kálmán körúti iskolaépülete.

Ebben az épületben a történelem összefolyik átélт tapasztalatainkkal. Arra a kényszerű beismerésre készítet, hogy a néprajzi kutatás horizontja az ellenforradalmi Magyarország mindenkorі országhatára lett és arra is, hogy ilyen körülmények között a kutatógárda aligha teremthetett rendszeres kapcsolatot a tudomány vezető centrumaival, aligha állt módjában adaptálni az ott kikűzdött felfedezéseket.

Ellenére annak, hogy az elműlt fél század hozta meg a néprajz egynémely irányzatában vagy iskolájában — nemzetközi mércével mérve — különösképpen az őstársadalmak és a modern civilizáció találkozásának mezsgyején a módszerek és az eredmények történelmi hitelét, a néprajz európai, nemzeti művelése ezekből az eredményekből vajmi keveset adaptált. Akadályozta ebben neoromantikus történelemfelfogása és nem kis mértékben azok a manipulációs törekvések, amelyek a népi kultúra terén felismert összefűggéseket a politikailag egyértelműen reakciós nemzeti lét szerves alkotóelemévé kívánták integrálni. Az idők távlatából alighanem közömbös, hogy ezeket a folyamatokat résztvevők kezdeményezőkként vagy szenvedő alanyokként éltek végig. Az azonban aligha, hogy a felszabadulás után a marxista tudományosságnak ezzel a

tudománytörténeti hagyatékkal kellett megbirkóznia, sőt nem kis mértékben ennek a hagyatéknak a felhasználásával kellett megújulnia.

A két világháború közötti Néprajzi Múzeum, melynek épületébe 1924-ben 600 fuvaroskocsi szállította át a gyűjteményeket, 1929-ben nyitotta meg kiállításait. Megalkotásukban — Bátky Zsigmond főigazgató jelentéséből kitetszően — kőműveseken és festőkön kívül, semmiféle szakiparos nem vett részt, minden munkát a tisztviselők és az altiszték végeztek, szellemi, fizikai egyaránt. Ugyanez a Néprajzi Múzeum volt ezt követően a Magyarság Néprajza műhelye, ennek a négykötetes opusnak, melynek újraalkotása immáron évtizedes s rendre halogatott kötelességünk. A Magyarság Néprajzában elméletileg először vált ketté tudományunk gondolatrendszere, ettől fogva tárgyi és szellemi néprajzként élte egyéni életét. Mindamellett letagadhatatlan, nem a Magyarság Néprajza az egyetlen dokumentum a hagyományos társadalmak kultúrájának, a magyar nép elmaradott rétegeinek s osztályainak életmódjával e korban lehetséges intellektuális törődésnek. Az Ethnographia és más folyóiratok lapjain is olvashatunk a 30-as évekből eszmefuttatásokat. Szerzőik tudni vélik, hogy a néprajz hazai gondolati építménye roskatag és alátámasztásra, ha nem éppen újraképzésre szorul. Ezek hivatalos kritikák a kor hivatalos orgánumaiban, következképpen nem állnak távol az intézmény és a szakma hivatalosan képviselt elképzeléseitől sem. Sőt, a szakma intézménye pártfogója és letéteményese, olyan — egyébként tudományosan és politikailag egyaránt ártalmatlan, mindazonáltal nemzetközi érvényű — mozgalmaknak, mint amilyen a Folklore Fellows. Az már azonban elgondolkoztató, hogy a gyűjtések napjainkig — sok más mellett — archív anyagok maradnak, miértis teljesen indokolt, ha a szakma reprezentatív intézményétől távol keletkezik az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény.

A hivatalos tudomány és intézménye aligha lesz ilyen feltételek között osztályrészese a magyar falut, a magyar nép igazi sorsát feltáró, sajtópereket, baloldali mozgalmak politikai retorzióit vállaló falukutató szociográfiának. Éppen azért, hogy a falukutató szociográfia történelmi alapjaiban támadta a tudomány és a politikum fegyvereivel a feudális eredetű nagybirtokot, mélyebb kapcsolatok nem építhetett ki a néprajz hivatásos művelőivel. Végére is a Néprajzi Múzeum tisztviselője közszolgálatot teljesített egy olyan államban, ahol a hatalom érvényesítette is, nem csak hirdette az elvet: a közhivatalnok ne politizáljon. Mindamellett letagadhatatlan: személyi kapcsolatok és intellektuális kölcsönhatások jellemezték a harmincas-negyvenes évek falukutató és néprajzos táborát. Ez teljesen érthető: a magyar falu és mezőváros múltját kutató tudomány sem képviselőiben, sem eredményeiben nem lehetett hermetikusan elzárt a faluszociográfia osztályharcosaitól. Az intézmény azonban intézmény és megőrizte muzeális jellegét. A falai között művelt tudomány továbbra is bátorítója, ihletője maradt vagy még inkább lett, azon — mai felfogásunk szerint — hiú reményeknek, hogy sajátos módszereivel szerzett információi révén tudományos alapot szolgáltathat a magyar őstörténetkutatásnak és az imperialista béke országhatárait az irredenta nemzetiségpolitika érveivel perelő népiségtörténetírásnak.

Kár volna azt hinni, hogy az itt felmegetett intellektuális kalandja a néprajzi tudományosságnak egyedül a szakma és az intézmény belső ügye. A történetek okait nem kizárólag a tudománytörténet és a múzeumtörténet szolgáltatja; a lényeges, meghatározó tényezők a magyar társadalom egészének szerkezeti változásait előidézők között és különösképpen az értelmiség sokrétű eszméletében keresendők.

De akár mint is van, annyi egészen bizonyos, hogy a néprajz művelői részint intézményes meghatározottságuk, részint tudománysszuk hagyományai miatt intellektuálisan nem tudtak levonni lényeges tanulságokat ama felismerésből, hogy az őket

körülvevő társadalom hovatovább egy megkésettén végbemenő ipari forradalom civilizációja, sem a késlekedés, sem a hagyományos életmódot fenntartani akaró társadalmi rétegek történelmi sorsfordulóját meghatározó okokat nem tudták tudományuk eszközeivel felmérni. Nem egyedül az idő múlása, minek rohamos gyorsulására a néprajz művelői generációk óta figyelmeztettek, az egyetlen tanulság, amit lehetséges levonni a történetekből. A faluszociográfia művelői például nem haboztak kimondani — akadt közülük nem egy, aki bíróság elé került ezért —, a társadalmi szerkezete alapjaiban változik meg Magyarországon, és ez a változás létében veszélyezteti a feudális eredetű nagybirtokot. Ezzel a gyakorlatlaltal szemben a tudomány semmiféle intellektuális eszközzel nem rendelkezett ahhoz, hogy akár csak megkísérelje a társadalom osztálymozgásának, benne a falusi, mezővárosi rétegek helyzetváltozásának, nemkülönben az ezt előidéző okoknak reprodukálását. Neoromantikus történelemlátása továbbra is tárgya deskripciójára készülete, jobbik esetben, társaltalanul álló, mégis a nemzetközi tudományossággal lépést tartani akaró kutató példáján arra, hogy a filológia, vagy az individuálpszichológia módszereinek felhasználásával módosítsa a népleírás hagyományos vonalvezetését.

Az etnográfusok mentségére legyen mondva, hogy a társadalmi totalitás fogalmi megragadásának elmaradása nem csupán a néprajz belső ügye. Végtére a szakma területe és intézménye nem testesíthette meg mást, mint az a közcég, melyből a társadalom reprezentánsaként előállt. Ennél bizonyára jóval fontosabb, hogy e súlyos eszmei adósság törlesztése a felszabadulás utáni negyedszázadra maradt és az, hogy e negyedszázad során keveset tettünk, vagy tehettünk meg eszmei kötelezettségeink teljesítésében.

Az okok teljes sorának számbavételére ez alkalommal nem vállalkozhatván, arra mégis utalni kell, hogy a működési feltételek elégtelensége, mik elsősorban a múzeum célszerűtlen épületadottságaiból következnek, legalább annyira akadályoztak, mint a társadalom egészének az elmúlt negyedszázad alatt végbement rendkívül gyorsméretű átrétegződésével együttjáró politikai és ideológiai torzulások. Az is nagyon valószínű, hogy ezek az okok szorosan összefüggtek egymással. De akár így van, akár másként, valamenyien hatásukban egy olyan szaktudományt és kutatógárdát érintettek, melynek zöme eszmeileg korántsem volt elkötelezettje a marxizmusnak. A kutatási programok és ennek megfelelően a gyűjteményfejlesztés szempontjai a tudomány régi örökségeként ránk maradt fenomenológiai gondolkodás témavizsgálatait szorgalmazták, olyik esetben nem is csekély sikerrel. Csak a gyűjteménygyarapodásról szólva elmondható, hogy a legutóbbi évtized átlagos műtárgygyarapodása számszerűségében évente akkora tömeget tesz ki, ami egy-egy több évtizedes múltú vidéki múzeum teljes néprajzi kollekciójával egyenlő. A gyűjteménygyarapítás igényessége számos esetben párosul a feldolgozó publikációs gyakorlatlaltal, minek következtében több tematikus monográfia öregbítheti a magyar etnográfiai kutatások jóhírét.

Mindezen, itt adatszerűen meg nem jelölt eredmények mellett szólni kötelességünk a sok szempontú kollektív munkálatok előrehaladásának nehézségeiről, zökkenőiről, sőt egymemely esetben megtapasztalni kényszerült kudarcáról is. Az olyan komplex vizsgálatok, mint például a tiszaiigari kutatás, amelynek során végre lehetőség nyílt arra, hogy a társadalom lényeges történelmi problémáit feltárja és konkrétan analízálja a kutatói testület, jó két évtized után még mindig nélkülözi a vizsgálati eredmények szakszerű összefoglalását.

Pedig a tudománypolitikai programok s a tudománysszervezeti vállalkozásokkal együttjáró új feladatok a Néprajzi Múzeum testülete számára is parancsolóan írják elő az egyéni vizsgálatok mellett a kollektív munkavégzés köteleességét. Az egyéni téma-vizsgálatok következőképpen szükségsszerűen kiegészülnek az intézmény számára testre-

szabott feladatok megoldásának sokrétű tennivalóival. Olyan változás ez, ami számos tudományban végbement az elmúlt évszázad folyamán, mihelyst a tudomány elérkezett — egy, a fizikából vett hasonlaltatolva — kritikus tömegének határához és így kiérlelődtek benne karakterváltozásának feltételei. Elég ezzel kapcsolatban csak utalni több generáció dédelgetett szakmai álmának mostani megvalósulási lehetőségére, a Szabadtéri Múzeum eszmei és gyakorlati megalkotásával kapcsolatos gondokra. Profán hasonlaltatolva a szabadtéri múzeum ellentétben illusztratív példája annak a hétköznapi tapasztalatnak, hogy a papír türelmes. A szabadtéri múzeumban tipikus életformákat, tipikus tárgyi rekvizitumokkal, tipikus korrelációba állítva kell bemutatni s ez teljességgel lehetetlen az egyéni témavizsgálatok során szerzett ismeretek akkumulációjával. Ez a vállalkozás tudományosan csak a kollektív összefogás jegyében mehet végbe és igényli a társtudományok valamennyiének idevágó eredményeit, tulajdonképpen azt, hogy a szaktudomány művelői az oly gyakran hangoztatott sokoldalú megközelítés, a komplexitás jegyében oldják meg feladataikat.

Valamennyiünk számára köztudott tény kell jellemeznem, midőn arról szólok, hogy a feladat megoldására legalábbis a kezdeti években sem az etnográfusok testülete, sem az építészettörténettel foglalkozó műemlékvédelem nem volt felkészülve s mint ez oly gyakran lenni szokott, menetközben kell korrigálni a történelem mulasztásait.

Mindemellett a Szabadtéri Néprajzi Múzeum megalkotása az etnográfusok vagy tágabban és szükségszerűen értelmezve: a magyar tudományosság számára nem egyszerűen egy kiállítási lehetőség a sok közül. Lényegesen több ennél. Ha a Néprajzi Múzeum közel száz éven át műhelye lehetett a témavizsgálatoknak, a fenomenológiai gondolkodásból következő munkastílusnak, úgy új feladatai megoldásának műhelye a Szabadtéri Néprajzi Múzeum megalkotásának szükségességét felismerve valósul meg.

Az általános történelmi feltételek meglehetősen világosak és áttekinthetők. A magyar társadalomban lezajlott változások eredményeként végérvényesen meghaladott már a hagyományos falu és mezőváros kultúrája. Ezt a történelmi haladást a magyar nép vívta ki, nehéz, keserves harcok árán. És ezenközben új generációk születtek, nevelődtek, amelyeket az értelmiségnek, ha tisztában van történelmi rendeltetésével, szembesítenie kell a múlttal, azokkal az előzményekkel, amelyeknek létét köszönheti. Erkölcsi és politikai kötelezettség ez, melynek megvalósítása a magyar társadalom jelenlegi történelmi feltételei között a legfőbb garancia annaké, hogy a tudomány ne csak névlegesen, de hatékonyságában is az legyen, mire rendeltetett. A néprajz, mely mindenkor a hagyományos társadalmak dolgozó tömegei kultúráját volt hivatva tanulmányozni, ez esetben soha nem remélt méretekben és intenzitással dokumentálhatja a nép alkotó erejének kulturális bizonyítékait.

Fennállásának második századába forduló Néprajzi Múzeumunk tehát megújulásának legalább oly impozáns lehetőségei előtt áll, mint amilyen méretű szervezeti, adottságbeli és tudományhagyománybeli böklyök gátolják működését. Egészen bizonyos vagyok, nem állok egyedül abbeli meggyőződéssel, hogy a magyar társadalom az utóbbi negyedszázad során lezajlott alapvető változásai nyomán keletkezett új szakmai feladatok megoldásának kötelezettsége nem egyedül a Néprajzi Múzeum belügye. Még a múzeum épületgondjának megoldása sem csupán múzeumi beruházási probléma. Nem egyszerűen arról van szó, hogy hasznosítani szeretnénk az elmúlt generációk méltán tisztelt erőfeszítéseivel teaurált, nemzetközi összehasonlításban páratlan mennyiségű és kvalitású gyűjteményt a múzeumot és a néprajzot el- és fenntartó társadalom szükségleteinek megfelelően. Új kiállítást akarunk rendezni, megmutatni a látogatóknak — kik ezt egyébként igénylik is —, íme ilyen alkotásokban öltött testet a magyar nép alkotóereje. Fel akarjuk dolgozni, tudományosan közzétenni

mindazokat a tanulságokat, amelyek zsúfolt raktárakban számunkra is csaknem rejtetten és hozzáférhetetlenül maradó népi kultúránkról megállapíthatunk. Vagyis nem csak kiállítási teret igénylünk, tudományunk művelésének lehetőségéért küzdünk. Ez azonban megkívánja a szakma egészének összefogását, konszenzust közös dolgainkat, tudományunk eszméi megújulásának teendőit illetően. Csak annyi lehetőségünk lesz a magyar tudományosságban és a magyar közműveltségben, amennyit megteremtünk magunknak. Ennek érdekében elengedhetetlen lépéssel fel kell zárkóznunk a társadalomtudományok hazai arcvonalához, változtatnunk kell tudományunk művelését alapvetően meghatározó történelemfelfogásunkon és azokon a módszereken, amelyekkel csak egy-két téma kapcsán kötődünk más tudományágakhoz.

E szükségelt megújodás objektív feltételeként jelölhető meg tudományunk tárgyának történelmi meghaladottsága, tulajdonképpen annak a mélyreható társadalomszerkezeti változásnak végeredménye, ami az elmúlt negyedszázad során történelmi távolságba távolította a hagyományos életmód valamennyi reprezentatív életformáját néptünk történelmében. Szubjektív feltételeként jelölhető meg azok az értékes tapasztalatok és eredmények, amelyeket tudományunk munkásai eddigelé felhalmoztak és az a kialakulófélben lévő — szemléletében és munkastílusában egyaránt igényes, feladatához magasba emelkedni törekvő — gárda, amely a Néprajzi Múzeum és különösképpen a Szabadtéri Néprajzi Múzeum szakfeladatainak megoldásán fáradozik. Tudományunk és a kultúrpolitika számára ezek a körülmények és adottságok jelenthetik a legfőbb garanciát arra nézve, hogy a Néprajzi Múzeum és a nevével fémjelzett etnográfia három emberöltőnyi nehézség, méltatlanság és korszerűtlenségből következő intellektuális hátrányok meghaladása után képes arra, hogy teljesítse hivatását.

HOFFMANN TAMÁS

100 Jahre Ethnographisches Museum

Während der enormen tektonischen Bewegungen, die die europäische Gesellschaft des 19. Jahrhunderts erschütterten, änderte sich nicht nur die hierarchische Ordnung der Gesellschaftsschichten, sondern es entstanden auch tiefe Klüfte, in denen Institutionen verschwanden, die aufstrebenden Massen aber hoben neue Kulturstätten empor. So kamen die Nationalmuseen der Länder unseres Kontinens zustande. Ihrer Bestimmung nach waren sie berufen die sachlichen Requisiten der nationalen Kultur zur Lehre aller Schichten der Gesellschaft zu bewahren, zu vermehren und vorzuführen. Dieser Prozeß fiel mehr oder weniger mit der Geburt der modernen industriellen Zivilisation zusammen und auch damit, von dem untrennbar, mit dem Zustandekommen der wissenschaftlichen Arbeitsteilung unserer Zeit. Die Ethnographie und vor allem deren europäische, nationale Selbsterkenntnis dienende Variante (d.h. die Volkskunde) ist ein charakteristischer Teil der Ideengeschichte des 19. Jahrhunderts und derart hatte auch die 1872 im Nationalmuseum ins Leben gerufene Ethnographische Abteilung als Werkstatt der nationalen Wissenschaft tätig zu sein. Die sich zum Museum entfaltete Abteilung bewahrte immer den Werkstattcharakter, obwohl sie in den verfloßenen hundert Jahren bedeutenden Änderungen unterworfen war. Das Museum bot annähernd vier bis fünf Generationen der Wissenschaftlern ein Heim und vielleicht ist es auch nicht gleichgültig — eben den Charakter der Wissenschafts- und Ideologieggeschichte in Ungarn illustrierend —, daß für die Volkskunde bis zur Errichtung des Lehrstuhls in den dreißiger Jahren, ebenso nach der 1948 erfolgten Reorganisation der Ungarischen Akademie der Wissenschaften bis zur annähernd an-

denthalb Jahrzehnte verspäteten Gründung des Forschungsinstituts, das Ethnographische Museum, man könnte sagen, beinahe die einzige, hinsichtlich des Forscherstands aber auch noch heutigentags die größte Werkstätte der heimischen volkskundlichen Wissenschaftlichkeit blieb. Die Größe, das Aufgabenbereich des Jahrhundert alten Ethnographischen Museums wird auch dadurch illustriert, daß seit dem ersten Januar 1972 in seinen Mauern nicht nur eine Institution, sondern bereits auch eine zweite, und zwar das Expertengremium des entstehenden Ethnographischen Freilichtmuseums in Szentendre tätig sind.

Die knappe, und da, durch konventionell nötige Zahlen zu beweisen suchende Chronik aus dem vergangenen Jahrhundert, verrät den imposanten Reichtum. Annähernd 150.000 Kunstgegenstände, fast zwei Millionen Seiten archivalische Manuskripte, ungefähr 240.000 Fotos und Filme, und eine der besten Fachbibliotheken des Kontinens mit 100.000 Bänden, das sind solche Sachbeweise, die unvergänglich die ethnographisch-museologische Leistungen in unsrem Land zu künden berufen sind. Für uns allerdings bedeuten diese Angaben nicht einfach nüchterne Zahlen, die sich zum Vergleich mit irgendeiner internationalen Publikation gleichsam aufdrängen, für uns bedeuten die mit Kunstsachgut überfüllten Lager, die Posten des Archivs, der Bibliothek von Tag zu Tag zunehmende Sorgen, so auch wo die weitere Zunahme nutergebracht werden soll. Dieser Zuwachs ist absolut nicht zu verachten. Insbesondere in letzten Vierteljahrhundert nahm dieser imposante Maße an, als mit der Zeit — wenn man überhaupt im Zusammenhang mit solchen Problemen darüber sprechen kann — die Sammlungsförderung, im Gegensatz zu den vorhergegangenen Jahrzehnten, nicht vom erfahrungsgemäßen früheren chronischen Geldmangel gekürzt oder behindert wurde. Andererseits aber ist dieser Reichtum vollkommen unzweckmäßig, für das Museum schon von vornhinein ungeeignet untergebracht, in eine Vorstadtschule hineingepfercht, obendrein seit 1924 in ein Schulgebäude des schon damals bestehenden Gymnasiums als Mitmieter, das sich wiederum auf beide Institutionen lähmend auswirkt.

Die Mitarbeiter dort halten bereits seit einen halben Jahrhundert die Unterbringung des Museums für provisorisch. Das Los des Museums im verfloßenen halben Jahrhundert stand aber — was die Unterbringung betrifft — tatsächlich im Zeichen eines Provisoriums, und wenn sich jemand die Mühe genommen hätte die Chronik des Museums zu schreiben, so wären ihre Seiten gefüllt mit Berichten über mehrfache Übersiedlungen, über Beschädigung und Vernichtung des Sachguts, sowie — in der Hoffnung einer besseren Lösung — über Vorstelligwerden, Bittschriften und über Organisationsvorgänge.

Kurz und bündig zusammengefaßt würde das heißen: Das Ethnographische Museum konnte im Jahrhundert seines Bestehens, bei fünfmaliger Ortsänderung, mit seiner — man könnte sagen — mißglückten Förderung der Museumspolitik, nicht in solche Verhältnisse kommen, die für seine Sammlungen wirklich würdig gewesen wären, konnte nicht die Funktion erfüllen, nicht nur Lager, sondern auch Museum zu sein. Daß es am Leidensweg des Museums auch einzelne Stationen, Ausstellungen gab, will niemand bezweifeln, jedoch auch das nicht, was bei den Ortsveränderungen auch immer der Grund gewesen sein mochte, daß die Ausstellungsmöglichkeiten für jedwedes Museum gänzlich und vollkommen unwürdig waren. Vielleicht spricht nicht die Voreingenommenheit aus mir, wenn ich behaupte, daß die Verhältnisse besonders für das Ethnographische Museum unwürdig waren, denn schließlich hatte diese Sammlung nicht die jeweilige Geschichte des einstigen Glanzes einer untergegangenen herrschenden Klasse zu beweisen, sondern war und ist berufen die aus eigener Kraft

geschaffene Kultur und Lebensweise der arbeitenden Schichten und Klassen der ungarischen Gesellschaft als historische Lehre zu pflegen und zu wahren.

Des größeren Nachdrucks wegen sei auch das Freilichtmuseum, die scheinbar gleichfalls unter einem Unglücksstern vor einem dreiviertel Jahrhundert geborene Institution und der vor drei Generationen erfolgte Verfall des Museumdorfs erwähnt, doch darf nicht verschwiegen werden, daß seither alle heranwachsenden Generationen der Wunsch besaßen, von allen Anfang an wiederzubeginnen, das zu schaffen, und wenn möglich noch besser, was einstens schon fast geglückt war. Auch heutzutage ist unser Bestreben dahin ausgerichtet.

Viele könnten jetzt denken, ich hätte ein zu finsternes Bild entrollt, die Vorfälle in solcher Weise geschildert, die für das Zentenarium und vielleicht auch zu meinem Amt nicht passen. Ich bin überzeugt, daß dieses Bild nicht durch die von mir aufgetragene Tönung so dunkel wurde, im Gegenteil, gerade die Gesellschaft, die die Institution erhält, wirft diesen Schatten und ließ sie während eines Jahrhunderts zwischen den hier kurz skizzierten Schranken gleichsam vegetieren.

Die Wiege der Institution stand in der ungarischen Landeshauptstadt der damals zustandegekommenen multinationalen österreich-ungarischen Monarchie, und war von einer solchen sich industrialisierenden Gesellschaft umgeben, in der man gleichzeitig mit dem Ziel der Mehrung der kulturpolitischen Sammlung, die Berechtigung der internationalen Beziehungen dieser Gesellschaft, die kulturelle und verwaltungsmäßige Zusammengehörigkeit der im Karpatenbecken lebenden Nationalitäten und Ungarn, ferner die von der Mehrzahl der europäischen Gesellschaften abweichende oder unregelmäßige ugrofinnische Genesis des ungarischen Volks, infolgedessen der ungarischen Volkskultur zu beweisen suchte. Die Sammlungen des vergangenen Jahrhunderts, sowie ihre Bearbeitungen scheinen zu beweisen, daß die Ethnographie von vielen Gesichtspunkten aus betrieben wurde und das Niveau schwankte zwischen den international ausgebildeten oder erzielten Werten. Nein, diese Generation war keineswegs provinziell, sie war weitblickend und fähig die wichtigen theoretischen, methodischen Ergebnisse des Fachs zu erfassen oder zu übermitteln und war vielleicht auch dazu imstande, diese auf die speziellen Gegebenheiten der Museologie anzuwenden. Immerhin kann man auch nicht leugnen, daß diese Wissenschaft nicht ausschließlich Ethnographen betrieben, ja es ist sogar sehr leicht möglich, daß ein bedeutender Teil der Pfleger dieses Fachs nicht wünschte nur oder vornehmlich als Ethnograph zu gelten. Die Ethnographische Gesellschaft Ende des Jahrhunderts und das Verfassersteam ihrer Zeitschrift rekrutierte sich aus verschiedenen Fachgebieten, doch in einem waren sie eins, mit der Funktion der Gesellschaft, und es ist sogar leicht möglich, daß sie zum Großteil ihrer Funktion gerade derjenigen Wissenschaft dienten, von der einige Vertreter im Museum des Fachs tätig waren. Obwohl der Gesichtswinkel dieser Generation, und ganz bestimmt auch der folgenden, als Staatangehörige der Monarchie größer war, oder größer hätte sein können, als die der darauf folgenden, war ihre Wissenschaft trotzdem die offizielle, die Gesellschaftsordnung bewahrende, mit direkten und indirekten Mitteln zu beweisen berufene akademische Wissenschaft. Nur ganz außergewöhnliche und seltene, nur über mehrfachen Überleitungen der gesellschaftlichen Gesetzmäßigkeiten waren die Wissenschaftsgebiete wahrnehmbar, durch die der Wissenschaftler soweit kommen konnte, unwiderlegbare, allgemein geltende Wahrheiten zum Ausdruck zu bringen, wie dies einstens auch, in der ersten Hälfte unsres Jahrhunderts, Béla Bartók in Diensten des Ethnographischen Museums glückte.

Aus dieser ganz eigenartigen Lage heraus erklären sich die Mühen der Wissenschaft und ihre institutionellen Ergebnisse, anderseits ihre Mißerfolge von selbst, helfen

somit die Gesellschaft zu verstehen, die der Forschertätigkeit als Mittel dient und von deren Los sich kein einziges abstraktes System der Wissenschaft, genauso wie dieses abstrakte System widerzuspiegeln sich die berufene Institution nicht unabhängig machen kann.

Die Selbsterkenntnis der europäischen Gesellschaften bezweckende nationale Volkskunde holte auch in Ungarn ihre Informationen aus einer Agrargesellschaft von feudaler, konservativer Vergangenheit, die sogar von der reaktionären Herrschaft gemäßregelt war. Diese Agrargesellschaft wurde von den agrarsozialistischen Bewegungen Ende des vergangenen Jahrhunderts aufgewühlt, Dorf und Marktflecken waren — im Gegensatz zu dem modernen und alten geschichtsphilosophischen Illusionen zur Geltung bringen wollenden Formulierung — keine „geschlossene Gesellschaft“ mehr, das Auswandern, das Strömen in die Städte, das Proletarisieren war für sie zumindest genauso kennzeichnend, wie der Pomp der bunten Trachten an Feiertagen und die nunmehr immer strenger mit Gelegenheiten verbundenen, stets mehr zur Tradition gewordenen Bräuche. Trotzdem wurde aus der sorgfältig zusammengestellten Ethnographie eine gut ausgefallene Graphik, die wahrnehmbaren Spuren des Elends der Gesellschaft und vor allem ihrer Urbanisierung fehlten vollkommen, folglich fehlte ihr abstrakte Reproduktion der allgemeinen Gesetzmäßigkeiten der Gesellschaft.

Deshalb ist die Ausweitung der abstrakten Perspektiven unseres Wissensgebietes in den uns überlieferten Dokumenten der kurzlebigen Räterepublik und das verheißungsvolle Reformbestreben des Institutsprogramms wichtig. Jedoch genauso wichtig ist uns der Almosen, der die Räterepublik niederwerfenden und die Intellektuellen bezwingenden konterrevolutionären Kulturpolitik: Das Ethnographische Museum im Schulgebäude auf der Könyves Kálmán Ringstraße.

In diesem Gebäude laufen Geschichte und erlebte Erfahrungen zusammen. Gezwungenermaßen muß ich bekennen, daß der Horizont der volkskundlichen Forschung bis zur jeweiligen Landesgrenze des konterrevolutionären Ungarns reichte, und ferner, daß unter solchen Verhältnissen für das Forscherteam kaum die Möglichkeit bestand, regelmäßige Beziehungen mit führenden Zentren der Wissenschaft aufzunehmen, und es war kaum in der Lage die dort errungenen, Entdeckungen zu adaptieren.

Obzwar das vergangene halbe Jahrhundert in einigen Tendenzen oder Lehren der Volkskunde — gemessen am internationalen Maßstab — vor allem an der Grenze des Zusammentreffens der Gentilgesellschaften und der Zivilisation die historische Authentizität der Methoden und der Ergebnisse mit sich brachte, adaptierte davon die europäische, nationale Ethnographie ziemlich wenig. Darin wurde sie von der neoromantischen Geschichtsauffassung und in nichtgeringem Maß von den Manipulationsbestreben behindert, die auf dem Gebiet der Volkskultur erkannten Zusammenhänge politisch eindeutig als organisches Element der reaktionären nationalen Existenz integrieren wollten. Aus der Perspektive der Zeit dürfte es gleichgültig sein, ob die Beteiligten diese Vorgänge als Initiatoren oder als leidende Subjekte erlebten. Hingegen dürfte es schwerlich gleichgültig sein, daß nach der Befreiung die marxistische Wissenschaftlichkeit dieses wissenschaftsgeschichtliche Erbe bewältigen mußte, ja sich sogar bei Anwendung dieses Nachlasses neugestalten.

Das Ethnographische Museum zwischen den beiden Weltkriegen, in dessen Gebäude 1924 sechshundert Frachtfuhrwerke die Sammlungen übersiedelten, eröffnete 1929 die Ausstellungen. Bei ihrer Gestaltung nahmen — ersichtlich aus dem Bericht des Oberdirektors Zsigmond Bátky — außer Maurern und Anstreichern keinerlei Fachhandwerker teil, alle Arbeiten wurden von Beamten und Bürodienern durchgeführt, gleichgültig ob sie geistige oder manuelle Arbeiter waren. Das gleiche Ethnographische

Museum war später Werkstatt der Ethnographie des Ungartums (Magyarság Néprajza), dieses vierbändigen Opus, dessen Wiedererschaffung unsere bereits jahrzehntealte, doch ständig aufgeschobene Pflicht wäre. In der Ethnographie des Ungartums teilte sich erstmals theoretisch das Ideensystem unsere Wissenfachs, von da an lebte es als sachliche und geistige Volkskunde ein eigenes Leben. Dennoch war unbestreitbar nicht allein die Ethnographie des Ungartums das einzige Dokument der Kultur der traditionellen Gesellschaften und des zu dieser Zeit möglichen individuellen Betreuens der Lebensweise der rückständigen Schichten und Klassen des ungarischen Volks. Auch in den Folgen der Ethnographia und anderer Zeitschriften der dreißiger Jahre können wir Gedankengänge verfolgen. Die Verfasser waren der Meinung, daß der geistige Bau der ungarischen Volkskunde baufällig sei und der Stützung, wenn nicht gar des Wiederaufbaus bedürfe. Diese offiziellen Kritiken in den amtlichen Organen dieser Zeit, stehen infolgedessen weder fern den Vorstellungen der Institution, noch den offiziell vertretenen des Fachs. Ja, die Institution des Fachs ist sogar Protektor und Hüter solcher — ansonsten wissenschaftlich und politisch gleicherweise harmloser, immerhin international geltender — Bewegungen, wie die Folklore Fellows sind. Hingegen macht man sich Gedanken, daß die Sammlungen — neben viel andrem — auch heute noch archivales Material blieben, weshalb es auch vollkommen begründet scheint, wenn absichts des repräsentativen Fachinstituts die Neue Ungarische Volksdichtungssammlung (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény) ins Leben gerufen wurden.

Der offiziellen Wissenschaft und deren Institution wird unter solchen Bedingungen kaum eine dorfforschende Soziographie zuteil, die das ungarische Dorf, das wahre Los des ungarischen Dorfs erschließt, Presseprozesse, Retorsionen für politisch linksgerichtete Bewegungen auf sich nimmt. Aber gerade dadurch, daß die dorfforschende Soziographie mit den Waffen der Wissenschaft und des Politikums den Großgrundbesitz feudalen Ursprungs in ihren Grundfesten angriff, konnte sie keine tieferen Beziehungen mit den offiziellen Ethnographen ausbauen. Schließlich standen doch die Beaten im Staatsdienst eines Staats, der nicht nur kündete, sondern seinen Willen auch Geltung verschaffte: Staatsbedienstete haben nicht zu politisieren. Dessenungeachtet bestanden unbestreitbar persönliche Beziehungen und intellektuelle Wechselwirkungen, die in den dreißigervierziger Jahren das Lager der Dorfforscher und der Ethnographen kennzeichneten. Das ist auch ganz verständlich, denn die die Vergangenheit des ungarischen Dorfs und Marktfleckens erforschende Wissenschaft konnte weder in ihren Vertretern, noch in ihren Ergebnissen hermetisch vor den Klassenkämpfern der Dorfsoziographie verschlossen bleiben. Die Institution ist aber halt eine Institution und konnte so den musealen Charakter bewahren. Die unter ihrem Dach betriebene Wissenschaft blieb, oder besser, wird auch weiterhin die ermutigende, inspirierende Kraft sein, jener — nach heutiger Auffassung — eiteln Hoffnung, daß die mittels ihrer spezifischen Methoden gewonnenen Informationen für die ungarische Frühgeschichtsforschung und für die sich mit der irredentischen Nationalitätenpolitik betreffs der Landesgrenzen des imperialistischen Friedens (4. 6. 1919, Paris) auseinandersetzenen Volkstungeschichtsschreibung als Grundlage dienen könnten.

Es wäre nicht gut zu glauben, daß das hier angeführte intellektuelle Abenteuer der ethnographischen Wissenschaftlichkeit allein eine interne Angelegenheit des Fachs und des Instituts sei. Die Ursachen dieses Vorfalles sind nicht ausschließlich der Wissenschaftsgeschichte und der Museumsgeschichte zuzuschreiben; die wesentlich bestimmenden Faktoren sind unter den Verursachern der Strukturänderungen der ungarischen Gesellschaft als Ganzes und besonders in der vielschichtigen Ideengeschichte der Intellektuellen zu suchen.

Doch wie es auch sei, eins steht bestimmt fest, daß die Ethnographen teils wegen ihrer institutionellen Determination, teils wegen der Traditionen ihrer Disziplin intellektuell keine wesentliche Lehren aus der Erkenntnis ziehen konnten, daß die sie umgebende Gesellschaft langsam zur Zivilisation einer verspätet erfolgten Industrierevolution war, und konnten weder die Verzögerung, noch die bestimmenden Ursachen der historischen Schickalswende der die traditionelle Lebensweise aufrechterhalten wollenden Gesellschaftsschichten mit den Mitteln ihrer Wissenschaft ermessen. Nicht allein der Zeitlauf, auf dessen stürmische Beschleunigung die Ethnographen schon seit Generationen hinwiesen, ist die einzige Lehre, die man aus dem Geschehnis ziehen kann. Die Pfleger der Dorfsoziographie zauderten beispielsweise nicht zu erklären — und unter ihnen wurde so mancher vor Gericht gestellt —, die Struktur der Gesellschaft ändere sich in Ungarn in ihren Grundlagen, und diese Änderung gefährde die Existenz des aus dem Feudalismus stammenden Großgrundbesitzes. Gegenüber dieser Praxis verfügte die Wissenschaft über keinerlei intellektuelle Mittel dazu, um überhaupt nur zu versuchen die Klassenbewegung der Gesellschaft, innerhalb derer die Lageveränderungen der Schichten von Dorf und Marktflecken, nicht minder die dies verursachenden Gründe zu reproduzieren. Ihre neoromantische Geschichtssicht nötigte sie auch weiterhin zur Sachdeskription, oder bestenfalls dem Beispiel des ratlosen, doch mit der internationalen Wissenschaftlichkeit Schritt halten wollenden Forschers folgend dazu, mit Anwendung der Methoden der Philologie, oder der Individualpsychologie die traditionelle Linienführung der Volksbeschreibung umzugestalten.

Zur Entlastung der Ethnographen sei gesagt, daß das Versäumnis der Ideenwahrnehmung der gesellschaftlichen Totalität nicht nur die innere Angelegenheit der Volkskunde ist. Schließlich konnte das Gebiet und die Institution des Fachs nichts andres verkörpern, als des Medium, aus dem es als Repräsentant der Gesellschaft hervorging. Zweifellos ist es aber bedeutend wichtiger, daß die Tilgung dieser schweren ideologischen Schuld am Vierteljahrhundert nach der Befreiung lastete und auch, das, daß während dieses Vierteljahrhunderts wenig unternommen, oder wenig getan werden konnte, um unsere ideologischen Verpflichtungen zu erfüllen.

Da bei dieser Gelegenheit zur Aufzählung der ganzen Reihe von Ursachen keine Möglichkeit besteht, sei trotzdem darauf hingewiesen, daß die ungenügenden Funktionsbedingungen, die sich vor allem aus der unzweckmäßigen Gebäudebeschaffenheit des Museums ergeben, zumindest ebenso behinderten, wie die während des vergangenen Vierteljahrhunderts mit der außerordentlich rasch eingetretenen Umschichtung der Gesellschaft als Ganzes verbundenen politischen und ideologischen Verzerrungen. Auch das ist sehr wahrscheinlich, daß diese Ursachen in engem Zusammenhang miteinander standen. Egal ob es so war, oder anders, berührten sie dennoch alle in ihrer Wirkung die Fachwissenschaft und ein solches Forscherteam, dessen Großteil ideologisch bei weiten nicht dem Marxismus verbunden war. Die Forschungsprogramme und dementersprechend die Gesichtspunkte der Sammlungsförderung wurden, als altes Erbe der Wissenschaft uns überliefert, mit Themenuntersuchungen der phänomologischen Denkungsart betrieben, und in so manchen Fällen mit nicht geringem Erfolg. Nur über die Sammlungsmehrung sei bemerkt, daß der durchschnittliche Zuwachs des Kunstsguts im letzten Jahrzehnt zahlenmäßig jährlich eine solche Menge ausmachte, die einer ethnographischen Kollektion mehrerer Jahrzehnte eines Provinzmuseums gleichkommt. Die Zunahme der Sammlung erfordert in zahlreichen Fällen die gleichzeitige publizistische Bearbeitung und als Folge vergrößern mehrere thematische Monographien den guten Ruf der ungarischen ethnographischen Forschung.

Neben all den — hier nicht genau angegebenen — Ergebnissen, sind wir verpflichtet auch über die Schwierigkeiten, den nicht glatten Fortgang, ja in einigen Fällen von den gezwungenermaßen erlittenen Mißerfolgen der vielspektischen Kollektivarbeiten zu sprechen. Solche Komplexuntersuchungen, wie beispielsweise die Forschung in Tiszaigar, während der sich dem Forscherteam endlich Gelegenheit bot die wesentlichen historischen Probleme der Gesellschaft zu erschließen und konkret zu analysieren, vermissen wir noch immer, nach gut zwei Jahrzehnten, die fachgemäße Zusammenfassung der Untersuchungsergebnisse.

Dabei schreiben der Körperschaft des Ethnographischen Museums die mit wissenschaftspolitischen Programmen und wissenschaftsorganisatorischen Unternehmungen verbundenen neuen Aufgaben neben individuellen Untersuchungen auch die Pflicht zur Kollektivtätigkeit autoritär vor. Folglich ergänzen die individuellen Themenuntersuchungen notwendigerweise die vielschichtigen Arbeiten zur Lösung der dem Institut angepaßten Aufgaben. Dies ist eine solche Änderung, die sich im vergangenen Jahrhundert in zahlreichen Wissenschaften vollzog, sobald die Wissenschaft — um ein Gleichnis der Physik zu gebrauchen — die Grenze ihrer kritischen Masse erreichte und in dieser Weise die Bedingungen zu ihrer Charakteränderung reif wurden. Diesbezüglich genügt nur auf die jetzige Realisierungsmöglichkeit des seit mehreren Generationen gehegten Lieblingsgedankens des Fachs, auf die Sorgen betreffs der idealen und praktischen Bildung des Freilichtmuseums hinzuweisen. Um mit einem profanen Vergleich zu leben, ist das Freilichtmuseum ein gegensätzlich illustratives Beispiel der Alltagserfahrung, daß das Papier geduldig ist. Das Freilichtmuseum hat typische Lebensformen, mit ihren typischen Sachrequisiten, in typischer Korrelation gestellt vorzuführen und das ist vollkommen unmöglich bei der Akkumulation der durch individuellen Themenuntersuchungen gewonnenen Erkenntnisse. Dieses Unternehmen kann wissenschaftlich nur im Zeichen des kollektiven Zusammenschlusses durchgeführt werden und erfordert die einschlägigen Ergebnisse sämtlicher verwandter Wissenszweige, eigentlich daß Fachwissenschaftler ihre Aufgaben im Zeichen der so oft betonten vielseitigen Annäherung, der Komplexität lösen.

Eine uns allen bekannte Tatsache muß ich da charakterisieren, wenn ich darüber spreche, daß zur Lösung dieser Aufgabe, zumindest in den Anfangsjahren, weder die Körperschaft der Ethnographen, noch der sich mit Architekturgeschichte befassende Denkmalschutz dazu vorbereitet waren, und wie es so häufig zu sein pflegt, müssen die Versäumnisse der Geschichte im Laufe der Arbeiten korrigiert werden.

Dennoch bedeutet die Erschaffung des Ethnographischen Freilichtmuseums für die Ethnographen, oder im weiteren und nötigen Sinn ausgelegt, für die ungarische Wissenschaftlichkeit keine einfache Ausstellungsmöglichkeit unter vielen andren. Es handelt sich um wesentlich mehr. Wenn das Ethnographische Museum nahezu hundert Jahre Werkstatt der Themenuntersuchungen, des aus phänomologischer Denkweise folgenden Arbeitsstils sein konnte, so wurde, die Notwendigkeit erkennend, die Werkstatt zur Lösung der neueren Aufgaben die Bildung des Ethnographischen Freilichtmuseums verwirklicht.

Die allgemeinen historischen Bedingungen sind verhältnismäßig klar und übersichtlich. Als Ergebnis der stattgefundenen Änderungen in der ungarischen Gesellschaft ist die traditionelle Kultur des Dorfs, des Marktfleckens endgültig überholt. Diesen historischen Fortschritt errang sich das ungarische Volk um den Preis harter Kämpfe. Inzwischen wurden neue Generationen geboren, wuchsen heran, und diese müssen die Intellektuellen, wenn sie sich mit ihrer historischen Berufung in reinem sind, mit den Vorereignissen konfrontieren, der sie ihr Dasein verdanken. Dies ist eine moralische

und politische Verpflichtung, deren Realisierung unter den derzeitigen historischen Bedingungen der ungarischen Gesellschaft hinsichtlich dessen Hauptgarantie ist, daß die Wissenschaft nicht nur dem Namen nach, sondern auch in ihrer Wirkung das sei, zu dem sie bestimmt wurde. Die Ethnographie, die immer berufen war die Kultur der arbeitenden Massen der traditionellen Gesellschaften zu erforschen, kann in diesem Fall in niemals erhofftem Ausmaß und Intensität die kulturellen Beweise der Schaffenskraft des Volks dokumentieren.

Das Ethnographische Museum steht daher an der Schwelle des zweiten Jahrhunderts seines Bestehens vor zumindest ebenso imposanten Möglichkeiten seiner Erneuerung, als das Ausmaß der sich aus der Organisation, der Gegenbenheiten und der Wissenschaftstradition ergebenden Fesseln bedeutet, die seine Funktion hemmen. Ich bin sicher, mit meiner Überzeugung nicht allein dazustehen, daß die Pflicht zur Lösung der neuen Fachaufgaben, entstanden nach das stattgefundenen grundlegenden Änderungen der ungarischen Gesellschaft während des letzten Vierteljahrhunderts, nicht allein eine interne Angelegenheit des Ethnographischen Museums ist. Nicht einmal die Lösung der Gebäudesorgen des Museums sind nur ein museales Investitionsproblem. Es handelt sich nicht einfach darum, daß wir die von vergangenen Generationen mit beachtenswerthen Bemühungen gehortete, im internationalen Vergleich quantitativ und qualitativ einzigartige Sammlung entsprechend den Bedürfnissen der das Museum und die Volkskunde er- und aufrechterhaltenden Gesellschaft nutzen möchten. Wir wollen eine neue Ausstellung veranstalten, den Besuchern — die dies übrigens auch beanspruchen — zeigen, sie! in solchen Werken verkörpert sich die schöpferische Kraft des ungarischen Volks. Wir möchten all die Lehren über unsere Volkskultur, die auch für uns schier verborgen und in unzugänglich überfüllten Lagern sich feststellen lassen, bearbeiten und wissenschaftlich publizieren. Daher beanspruchen wir nicht nur einen Ausstellungsraum, sondern kämpfen auch um die Möglichkeit unsere Wissenschaft zu betreiben. Das erfordert aber die Zusammenfassung des Fachs als Ganzes, Konsens bezüglich der gemeinsamen Arbeiten, Aufgaben zur ideellen Wiedergeburt unserer Wissenschaft. Wir werden nur so viele Möglichkeiten in der ungarischen Wissenschaftlichkeit und in der ungarischen Gemeinbildung haben, wieviele wir uns selbst schaffen. Zu diesem Zweck ist es unumgänglich nötig, daß wir uns an die vorderste Linie der ungarischen Gesellschaftswissenschaften anschließen, unsere grundlegend bestimmende Geschichtsauffassung der Wissenschaftspflege ändern, sowie auch die Methoden, die uns lediglich in bezug auf ein zwei Themen an andre Wissenschaftszweige knüpfen.

Diese notwendige Neugestaltung des geschichtlich überholten Stoffs unserer Wissenschaft, eigentlich des Endergebnisses jener tiefgehenden Gesellschaftsstrukturänderung, die während des vergangenen Vierteljahrhunderts sämtliche repräsentative Lebensformen der traditionellen Lebensweise in der Geschichte unseres Volks in historische Sicht versetzte, kann als objektive Bedingung bezeichnet werden. Als subjektive Bedingungen können wir jene wertvolle Erfahrungen und Ergebnisse bezeichnen, die Mitarbeiter unserer Wissenschaft bislang zusammentrugen und die in Entwicklung begriffene — in Anschauung und Arbeitsstil gleicherweise anspruchsvolle, bei den Aufgaben hochstrebende — Forschergarde, die sich um die Lösung der Fachaufgaben des Ethnographischen Museums und vor allem des Freilichtmuseums bemüht. Für unsere Wissenschaft und Kulturpolitik können diese Umstände die Hauptgarantie dazu bedeuten, daß das Ethnographische Museum und die durch diesen Namen geprägte Ethnographie nach Überwindung der Schwierigkeiten, Unbillen und der sich aus Anachronismus ergebenden intellektuellen Nachteile fähig sein werden, ihre Berufung zu erfüllen.

A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa

I.

Annak a gyűjtőmunkának, melyet hivatásos és önkéntes gyűjtők immár több mint száz éve nagy buzgalommal végeztek, nemcsak az lett az eredménye, hogy a múzeumok szűlké váltak és minden raktáruk megtelt néprajzi tárgyakkal, hanem az is, hogy a nagy anyag egyre áttekinthetlenebbé vált. A hatalmasra duzzadt gyűjtemények áttekintésére már nem elegendő a jó memória és helyismeret vagy egy praktikus mutató, ami hosszú ideig még jó eligazítóul szolgált. A nagy anyag már rendszerezett feldolgozást kíván, mely révén az alkalmazott rendszer ismeretében bármely tárgy könnyű szerrel feltalálható.

Ezt a törekvést, mely a múzeumokból indult ki, támogatja az a sürgető igény is, ami a tudományos életben szüntelenül arra ösztönzi a kutatót, hogy újabb és újabb forrásokat tárjon fel, illetve az eddigieket is újszerűen, az ediginél jobban szólaltassa meg. Ez az oka annak, hogy az utóbbi időben egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a kutatók a néprajzi gyűjtemények felé és várják, hogy anyagukhoz, jelentőségének megfelelően, hozzáférhessenek.

Persze, ennek a múzeumi tárgyakhoz való fordulásnak van más oka is, az például, hogy a terepen való gyűjtés nehezebb, és ami gyűjthető, az gyakran újabb keletű, kisebb információs értékű, mint egy-egy múzeumi tárgy.

Mindez számunkra most nem is túlságosan érdekes. Sokkal fontosabb az, hogy világosan lássuk, mit is jelent egy-egy múzeumi gyűjtemény a kutatás számára és mint információs lehetőség hol helyezkedik el az eddigiek között.

Egy-egy nagy gyűjtemény, mely nemzedékek munkájával jött létre jelentős erőfeszítések révén, mint produktum, kollektív munkának tekinthető. Az egyes gyűjtők koncepciója vagy annak hiánya a gyűjtött tárgyakban realizálódott és ez óhatatlanul érezteti hatását a feldolgozásban is. Mint tudományos forrásoknak is éppen ez az egyik jellegzetessége: a gyűjtők szerinti egyenetlenség és a felkészültség mellett még a gyűjtők egyéni érdeklődésének is a tükröztetése. Nem számíthatunk tehát arra, hogy a tárgyak egyenletesen képviselik azt a vidéket, ahonnan előfordulásuk lehetséges. De az is csak ritkán fordul elő, hogy mindaz a típus és változat, melyet a fejlődés egyetlen helyen hozott létre, hiánytalanul rendelkezésünkre áll. Így a gyűjteményi anyag mint forrás feltétlenül kiegészítésre szorul nemcsak helyszíni gyűjtéssel, hanem a történeti anyagban is.

Ugyanakkor azonban olyan előnyeivel is találkozhatunk, melyek sehol máshol nem lelhetők fel. Igaz ugyan, hogy nem ad olyan széles körű tájékozódást egy-egy típus elterjedéséről, mint például az atlasz, de amit ad, az sokkal változatosabb. Nem csupán egyetlen eleve felvetett kérdésre válaszol, például egy régtől ismert típus elterjedési körének pontosabb meghatározásával, hanem — éppen a gyűjtés szeszélyes-

ségéből eredően — olyan tárgytípusokat is tartalmazhat, melyek jelentősége csak később világosodik meg. Az egyetlen témakörben való széles tájékozódás helyett több témában is nyújthat hasznos felvilágosítást, még a tárgyak elterjedésében is.

De igazi jelentősége mégsem ebben van, hanem sokkal inkább az információ, mit a tárgyak nyújtanak, sokrétűségében és egzaktságában. A konkrét tárgy lehetőséget kínál a legkülönbözőbb vizsgálatok és összehasonlítások elvégzésére, hiszen szilárd anyaga, formája és lemérhető adatai ezt kellően megalapozták. Módot ad ez nemcsak a szokványos, hanem még eddig ki sem próbált vizsgálatok végzésére is. Így a velük kapcsolatos kutatási lehetőség ma még szinte áttekinthetetlen.

Ugyanakkor azonban látni kell, hogy az a tárgyi anyag, mely ma a múzeumokban hever, egy meghatározott kornak, többnyire a XIX. századnak a produktuma, és mint ilyen, jellemző adatokat tartalmaz korára vonatkozóan. Bár e gyűjteményi anyag korántsem lenne arra alkalmas, hogy összességében a kor anyagi kultúrájáról hiteles metszetet adjon, hiszen éppen a legfejlettebb technológia, az ipari forradalom nagy vívmányai, a gépek hiányoznak belőle, sok tekintetben mégis jellemző az a kép, amit általuk kapunk. Jellemző például az a nagy változatosság, mi a gazdasági-társadalmi átalakulás nyomán az eszközökben is kialakult. Azok a szerszámok például, melyek a termelésben intenzívebben vettek részt, lényegesen átalakultak éppen a termelékenység fokozása érdekében, vagy ha erre nem voltak képesek, eltűntek vagy a perifériára szorultak. Ugyanakkor a fokozott igény a régiék helyén egész újakat is életre hívott, gyakran csak korábbi részfunkciók teljesítésére. Egészében véve a szerszámanyag megosztottabbá, specializáltabbá vált, mint amilyen állapot még egy-két századdal előbből is rekonstruálható. Hozzá tartozik természetesen ehhez az is, hogy sok régi tárgy még nem tűnt el egészen, megmaradt, csak a korábbihoz képest módosult funkciójában.

Mindez természetesen a kutatás számára is új feladatot jelent: nemcsak azt, hogy egyes régi szerszámok létét regisztráljuk, hanem sokkal inkább azt, hogy azoknak a termelésben elfoglalt helyét, súlyát és e révén egész gazdasági jelentőségét is meghatározzuk. Mindez azért lényeges, mert e révén, illetve jelentőségük változásának figyelembevételével lehet csak módunk róluk megbízható képet nyerni. Ily módon lehet például tisztán látni azt, hogy a ma huszadrangú eszköz korábban milyen feltételek mellett tölthetett be elsődleges szerepet és amikor azt betöltötte, körülbelül milyen is volt az általános gazdasági-társadalmi szint.

A felbomló hagyományos kultúrában még fellelhető és a régi formáját fenntartó eszköz tehát alkalmas arra, hogy vele korábbi gazdasági szinteket rekonstruáljunk és a régi életformát bemutassuk. De érdemes lenne ezt talán pár példával is érzékelteni.

Mindenki által ismert szerszám az az acatoló, tüskebökődő, mely egy hosszú nyélbe szúrt vasdarab, s amely országosan kétféle változatban ismert: egyenes, illetve V alakban, fecskefarokra kimetszett éllel. E szerszámmal a búzavetés közül szurkálták ki, a kemizálás elterjedése előtt az acatot. A közismert típusok mellett azonban akad egy-két egészen eltérő példány is, így pl. rövid nyelű görbe kés, ugyanez hosszú nyéllel, illetve baltaszerű irtóeszköz. Ezek ma már csak szórányos előfordulásúak, mégpedig gazdaságilag elmaradt, erdős vidéken. A történeti adatokból és némely középkori ábrázolásból az gyanítható, hogy korábban szerepük lényegesen nagyobb volt, míg a bökődőké kisebb. A görbe kések korábbi nagyobb szerepét különben a régi gazdálkodás módja is indokolta: tette akkor, amikor még nem alakultak ki a tiszta földek. Az irtásos és részint a parlagolt földeken sok olyan cserje, bokor, erős szárú

gaz éledt újra, amelyeket a vetés közül e görbe késekkel vagy az irtókapával lehetett a legeredményesebben kiirtani.

A ma szórványosan fennmaradt görbe késszerű irtóeszközeink, illetve a kapaszerű irtószerszámok tehát egy korábban általánosnak mondható gyakorlatra világítanak.¹

A tárgyak változása azonban nem mindig ilyen egyértelmű. Mielőtt az ipari forradalom gépi eszközei tért hódítanának, éppen hatásukra a hagyományos eszközök fejlődése is felgyorsult és közben olyan változásokat hozhatnak létre, melyek ideig-óráig képesek arra is, hogy a fejlődés átmenetiségét biztosítsák. Igen tanulságos ilyen szempontból a sima élű sarlónak az alakulása, amely már a kőkortól kezdve jelentős szerepet töltött be az aratásban, majd a vaskortól fogva is párhuzamosan fennmaradt a fogas mellett, noha e kortól, de különösképpen a középkortól fogva, az aratásnak jellegzetes szerszáma, vágási előnyei és a kisüzemi keretekhez való jó alkalmazkodása révén éppen a fogazott sarló volt. A sima élű fennmaradásának egyik fontos indoka lehetett a durvább vegetációnak is a vágása a cserjék, bokrok, vastagabb gazok sarabolása. A fogas sarló melletti másodszeréből akkor tudott csak kilépni, amikor gyártása a helyi kovácsok és kontárok kezéből a hámorokba, vasüzemekbe került, ahol a XV. századtól kezdve egyre gyorsuló ütemben, iparszerűen, kiváló minőségben gyártani kezdték. A vastag, ormótlan penge helyett vékony pengéjű, finom élű, könnyű szerszámot készítettek, amelyekkel már termelékenyebben, szinte kaszaszerűen folyhatott az aratás. Az osztrák hámorok közelében a Dunántúlon pl. már a XVIII. századtól regisztrálható e sima élű sarló, mint a fogazott helyett használt aratószerszám. Alföldi elterjedése csak későbbi, és itt az aratásban a kaszás aratás előrehaladása következtében nem is volt szerepe.²

E szerszámok elterjedési körzetében ma már nehéz lenne a kapcsolatos társadalmi rétegezetséget is regisztrálni, bár bizonyosnak vehető, hogy első megjelenésük a módosabb és több pénzzel rendelkező parasztoknál vagy a korszerűbben gazdálkodó földesúri birtokon történt.

Más esetekben a társadalmi kötöttség könnyűszerrel észlelhető. Azoknak a tapodós, kovácsoltvas szénavágóknak pl., melyek országszerte azonos formában ismertek, mintájául azok a lápvágók szolgálhattak, melyek vizes területeken a legszegényebb rétegekhez tartozó berki emberek és halászok kézi szerszámai. Mint szénavágók azonban főleg az uradalnak és a gazdagabb parasztság szerszámaiként tűntek fel, kiknek nagy szénaboglyái és jobb anyagi ellátottsága szolgálhatott bázisul az újabb szerszám megszerzésére. Az megint más kérdés, hogy a fenti üzemi keretekben aztán gyakran a szegény parasztok voltak kénytelenek e szerszámot is működtetni.

A tárgyak pontos számbavétele, amivel a típuskatalógus készítése jár, arra is jó alkalom, hogy a tárgyaknak próbáljuk meghatározni a szerepét az árutermelő gazdálkodásban és többé-kevésbé tisztázzuk a képet nyerjünk a paraszti önellátás mértékéről, az eszközökkel kapcsolatban kimutatható társadalmi rétegezetség szerint.

Kétségtelen, hogy a paraszti kisüzemen belül sok alkalom kínálkozik az eszközök, felszerelési tárgyak készítésére. Úgy tűnik viszont, hogy ezt a lehetőséget sokkal megosztottabban merítik ki, mint azt az általános vélekedés tartja. A falum belüli specialistáknak még a legegyszerűbb tárgyak készítésében is nagy szerepe lehet, ami természetesen vízontszolgáltatással, munka- vagy pénzbeli fizettséggel járt. Az egyik legegyszerűbb eszköznek számító marokszedő horognál, mely tulajdonképpen egy görbe

¹ TAKÁCS, 1964, 233–246.

² TAKÁCS, 1967, 1–21.

kampó, amit bárki levághatott a legközelebbi fáról, az tapasztalható, hogy az ormótlan változatok között pontos, méretre készített, jól megmunkált variánsok is feltűnnek, melyek világosan árulkodnak készítőik magasabb mesterségbeli tudásáról.

Más esetben a tárgycsoportokon belüli típusok történeti fokozatot is képviselnek. Így pl. a Dunántúlon elterjedt toldott ágú villa speciálisan kisipari termék, melyet nem is készíthetett más, mint sorozatra dolgozó mesterember, nemcsak a munka bonyolultsága miatt, hanem azért is, mert e szerszámot nagy fák törzséből hasították ki, amihez eleve csak az eladásra dolgozó kisiparos foghatott hozzá.³

Mindenesetre tárgytípusaink gondos elemzése során nemcsak egy sor technológiai kérdésre adhatunk választ, hanem a paraszti üzem belső szerkezetét, árutermelő és árufelvévő fokát is sikerrel próbáljuk meghatározni, mégha e kérdések megoldására a katalóguskészítő munka közel sem olyan alkalmas, mint az egyetlen helyen széles keresztmetszetet adó monografikus kutatás.

II.

A tárgyaknak a kutatásban való fokozott hasznosítása érdekében több helyen is szervezett összefogásra került sor. Ezek közül, mint korai kísérletről, megemlékezhetünk arról, mely még az 1950-es években a Múzeumi Központban próbálta összpontosítani valamennyi múzeumi tárgy fényképes leíró kantonmásolatát abból a célból, hogy ott a kutatásra rendelkezésre álljon. A munka azonban kezdeti stádiumában elakadt.

Csaknem ugyanezen egy időben indult meg az NDK-ban is egy központi eszközarchívum szervezése, mely a gyérszámú és a háború idején súlyos károkat szenvedett múzeumi anyagon kívül terepen készített fényképeket is magában foglalt.

1964-től számítható a Mezőgazdasági Múzeum eszközarchívumának szervezése is, mely szintén a fényképes leíró kantonokon alapul.

Meg kell említenünk még a koppenhágai „International Secretariat”-nak főleg az ekekutatásra koncentrált, igen bő anyaggal rendelkező archívumát is, mely a múzeumi anyagon kívül ugyancsak gyűjti a fényképes, rajzos dokumentumokat is.

Az archívumok kétségtelen előnye, hogy sokfelől, múzeumokból és terepről sokféle dokumentumot, adalékot halmoznak össze a tárgyakról, melyek közül a kutató kiválogthatja a neki szükségeset. Minden hasznossága mellett is hátránya, hogy nincs kéznél a tárgy, melyen közvetlenül ellenőrizhető pl. a rosszul fényképezett tárgy eredeti formája vagy a hiányzó méretadat.

A katalógus, mint egyfajta anyag tudományos feldolgozása, ismertetője, nem ismeretlen sem a mi szaktudományunk, sem a rokontudományok körében. Kézikönyveink között szerepelnek pl. a régészeti vagy a művészettörténet nagy, átfogó katalógusai, amelyek rendszerezett anyagot adnak közre egy-egy kort vagy stílust bemutató múzeumi anyagból. De még az igényesebb kiállításoknak is olykor vaskos katalógusa tájékoztat a kiállítási szempontok szerint összeválogatott, de a kutatás céljára is jól használható eszközökről.

Néprajzi katalógusaink közvetlen elődeként kell megemlítenünk a máig is kézikönyvként használható BÁTKY-féle Útmutatót, mely mint ismeretes, valójában JANKÓ JÁNOS gondos előkészítő munkájának köszönheti létét.

³ BALASSA, 1949, 99–139.

Mint azt BÁTKY is a bevezetőben megemlíti,⁴ JANKÓ az általa nagy gonddal összegyűjtött anyagot „még arra is fel akarta használni, hogy egy kalap alatt a Néprajzi Osztály egész anyagának a typológiáját is megcsinálja. Innen van aztán — írja tovább —, hogy némely tárgycsoportok túlságos részletezéssel vannak felvéve a munkában, arra akarván törekedni ezáltal, hogy abban minden meglévő alakváltozat (mondjuk típus) meglegyen...”

BÁTKY azonban a tipológiai feldolgozástól az anyag hiányára hivatkozva eltekintett. Mint írja, „most még semmi szükség nincs rendszerezésre, hanem annál inkább széles körű és minden apróságra kiterjedő gyűjtésre”.

Ez a munka hosszú időre abba is maradt, bár jelentőségét sosem tagadták. 1927-ben pl. egy vita kapcsán VISKI KÁROLY úgy nyilatkozott,⁵ hogy a múzeumok „standard munkái a tudományos katalógusok”. Az anyag elégtelensége miatt azonban még ő sem tartotta aktuálisnak készítésüket. Egy másik, ugyancsak 1927-ben megjelent cikkében,⁶ melyben dicsérőleg említette az epikában már szép sikert felmutató tipológiai, tárgyi és motívumtörténeti kutatást, sajnálkozással állapította meg, hogy ettől még távol áll „a tárgyi néprajz, mely az építkezés és öltözet tárgykörét kivéve, ahol bizonyos szerény tipologikus megállapításokig talán már eljutott, legfontosabb és legősből eszközeink és szerszámaink, munkamódjaink vázlatos típusсорának felállítását még csak meg sem kísérelheti, megfelelő anyaggyűjtemény hiányában”.

VISKInek kétségtelenül igaza volt, amikor a jó katalógus fontos feltételének a bő anyagot szabta meg. E hiányon természetesen csak rendszeres gyűjtőmunka segíthet, amely tervszerűen számolja fel az egyes tárgykörökben és területeken mutatkozó fehér foltokat. Erre a tervszerű gyűjtőmunkára viszont csak az utóbbi évtizedek során, főleg 1945 után kerülhetett sor. Ennek érzékeltetésére érdemes lesz talán egyetlen gyűjtemény anyagán keresztül a gyarapodást végigtekinteni. A Földművelés Gyűjtemény tárgyai pl. a leltárkönyvek szerint a következő tagolódásban kerültek a múzeumba.

1896-ig	20 db	1931–1940	302 db
1897	169 db	1941–1950	280 db
1898	35 db	1951–1955	300 db
1898–1910	449 db	1956–1960	569 db
1911–1920	144 db	1961–1965	764 db
1921–1930	46 db	1966–1970	514 db

Látni lehet, hogy a VISKI-féle megfogalmazás dátumához legközelebbi 1930-as 753-ról 1970-ig a gyűjtemény tárgyai több mint ötszörösükre, 3592-re szaporodtak. Legnagyobb részük 1945, illetve 1960 után. Hozzá kell tenni, hogy itt nem egyszerű duplázódásról, ötszörösödésről van szó, hanem tervszerű gyűjteményfejlesztésről, melynek során sorozatok, új tárgycsoportok kerültek be, vagy eddigi foghtjas gyűjtések kiegészülhettek. A gyűjtemények használhatósága ezzel megsokszorozódott. Ma már mindenesetre alkalmasabb a tipológiai feldolgozásra, mint pl. VISKI fenti cikke idejében.

A tárgyak katalógusszerű feldolgozása különben a 60-as évek kezdetétől egyre gyakrabban és egyre sürgetőbben merült fel. Részfeldolgozások készültek ugyan előbb is, de ez időtől fogva a teljes gyűjteményi anyag összefoglalása került már előtérbe.

⁴ BÁTKY, 1906, IV–V.

⁵ VISKI, 1927/a, 122.

⁶ VISKI, 1927/b, 40.

Meg kell viszont említenünk, hogy a feldolgozás módjában nem volt teljes az egyetértés a múzeumon belül sem. Egyes elgondolások szerint a katalógus helyett célirányosabb és sürgetőbb lett volna múzeumi kézikönyvet készíteni, mely nem adta volna közre a teljes gyűjteményi anyagot, hanem abból csak válogatást, azaz olyan mintapéldányokat, amelyek a gyűjteményi csoportok jellegzetes típusait, altípusait mutatta volna be szöveges magyarázattal. A Néprajzi Múzeum 1963–65-ös tervében lényegében effajta kézikönyv készítése szerepelt.

Az utána következő években módunk volt visszatérni a korábbi, valójában már JANKÓtól kialakított elképzelésekhez, melyek nemcsak a muzeológiai gyakorlatnak, de a tudományos követelményeknek is messzemenően eleget kívántak tenni.

III.

A katalógusmunkánk leglényegesebb része a típusbeosztás, azaz a tárgyaknak azonos típuskategóriák szerinti szétosztása. Típusokba az egyes tárgycsoportok tagjait soroljuk, amelyeket a közös funkció, azonos feladatkör ellátása kapcsol össze. Ezen belül a típust a tárgyaknak olyan lényeges és minden tárgyban fellelhető közös vonásai határozzák meg, amelyek az azonos munka végzésére, egyező szerepkör kialakítására jelentőséggel bírnak. Látszólag tehát formai jegyek, de ezek mögött tartalmi egyezés áll. Ha ez nincs meg, a tárgy nem sorolható egyazon kategóriába.

Ezt különösen azért kell leszögezni, mert gyakran bukkannak fel formailag szinte teljesen megegyező eszközök, amelyeket viszont a funkció szerint egészen más csoportba kell osztani. A helyzet ott válik komplikálttá, amikor a tárgyak funkciójában változás történik — és ez igen gyakori — és a hajdan azonos feladatot végző eszközök között lényeges differenciálódás alakul ki. Sok esetben a szétválás stádiumai, folyamata is elég jól meghatározható. Hyenkor aztán a pontos határvonal meghúzása a döntő, ami megszabja a tárgyak ilyen vagy olyan kategóriába való sorolását. El kell dönteni, hogy az új funkciókör mennyiben domináns és ha domináns, egyedi-e vagy a tárgyak egész sorát érintő általános jelenségről van szó. Ezt pedig csak a témakörben járatos, felkészült kutató teheti meg. Ebből következik, hogy a tipizálás feltételezi az illető témakörben való jártasságát, szakmai felkészültségét. Még így is gyakran előfordulhat, hogy ugyanazon anyagot két ember eltérő módon kategorizál, szemléletének, tudásának megfelelő más-más elvek szerint.

Külön kérdést jelent az esztétikailag kiemelkedő művészi tárgyak feldolgozása. Ezek típusbeosztásának is az alapját a funkciójuk és ezen belül az alapvető formai eltérések alkotják. Maga a díszítés csak ezek után jöhet számításba, többnyire mint a típuson belüli módosító jelenség. Minthogy azonban a díszítés nem független a formától, nyilvánvaló, hogy jelentőségük megítélése elválaszthatatlan. Ugyanakkor elképzelhető olyan eset is, amikor egy-egy jellegzetes díszítésmód válik a típusbeosztás alapjává. Ennek megítélése azonban speciális felkészültséget kíván nemcsak az illető tárgykörben, hanem a népi esztétikában is. Ugyanakkor szükségesnek mutatkozik az e témakörben dolgozók együttműködése is, melyek során a tipizálás gyakorlati munkája során felvetett kérdéseket egységesebb megoldás felé lehet vinni.

Ami a munka gyakorlati részét illeti, erre rövid áttekintést kaphatunk az alábbiakban. A típusbeosztás a tárgycsoportokra támaszkodik. Ha a tárgy kevés a típusba soroláshoz, vagy a tárgyak jellege miatt a tipizálás lehetetlen, akkor a tárgycsoport tagjait pusztán kurrens rendben soroljuk fel.

Ha a tipizálás lehetséges, akkor a típusokat A, B, C... stb. betűkkel jelöljük, alcsoportjait pedig A₁, A₂, A₃..., B₁, B₂, B₃... stb. betűkkel.

Egy-egy típusba a lényeges, megegyező formai jegyek, esetleg a tárgy anyaga alapján sorolhatók a tárgyak. A típus reprezentánsát fényképen vagy rajzban mutatjuk be. Az átmenetet jelentő tárgyakat a reprezentánsokhoz viszonyítva osztjuk be.

A díszítést akkor kell a tipizálásnál figyelembe venni, ha az típusalkotó.

A név

Az 1. pontba a típuscsoport szaknyelvi elnevezése kerül. Ahol eddig bizonytalan volt, ott kialakítandó. A szaknyelvi, irodalmi név után felsorolandók a megbízható népi elnevezések, utalva kurrens számukra.

A típus tárgyainak felsorolása

A 2. pont a tárgyak leltári szám szerinti felsorolása kurrens számozással. Minden leltári szám után zárójelben a tárgyak lelőhelye + megye és a legfontosabb méretadat kerül. A leltári számok elé kerülő kurrens számokra hivatkozunk mind az első pontban, a népi elnevezéseknél, mind a harmadik pont leírásainál.

A típus leírása

A 3. pont tartalmazza:

a) A típus precíz bemutatását, azaz a típusra jellegzetes formai jegyek, valamint a tárgy anyagának, szerkezetének és a díszítésnek e szempontból számításba vehető rögzítését. A típusmodellől lényeges eltéréseket, akármilyen (forma, méret, anyag stb.) vonatkozásában is tűnnek fel, a konkrét tárgyra hivatkozással említjük. De konkrétan utalni kell a kiemelkedő jelentőségű (datált stb.) tárgyakra is.

b) E pontban kerül szó a tárgy használatára, funkciójára és ha szükséges a megértéshez, a használati formák, technikák részletes taglalására.

c) Itt szólunk a tárgy eredetéről, kialakulásáról — beleértve a készítés helyét és a tárgy esetleges vándorlását —, a tárgytípus elterjedésének történeti kialakulásáról, nemzetközi kapcsolatáról.

E pont kifejtésénél hasznosítható az elterjedési térkép tanulása.

Irodalom

Rövidítésben mindaz, melyben a feldolgozott tárgytípus képviselői említésre, feldolgozásra kerültek. Azonkívül a fontosabb idevágó hazai és nemzetközi összefoglalások.

Fénykép, rajz

Mindig konkrét tárggyal mutatjuk be a tárgytípust, ennek rajzát vagy fényképét kell közölni aszerint, melyik által érzékelhető világosabban a típus.

Térkép

Csak olyan típuscsoport térképezendő, amelynek ezáltal jelentősége van. Több típuscsoportot is lehet egy térképre is vinni, ha azok egymást magyarázzák.

A következőkben néhány példát adunk közre a már feldolgozott tárgycsoportokból.

Hanttörő

1. Hanttörő:

hanttörő: 2, 3; rögtörő: 1, 4, 5;

1. ábra. Hanttörő

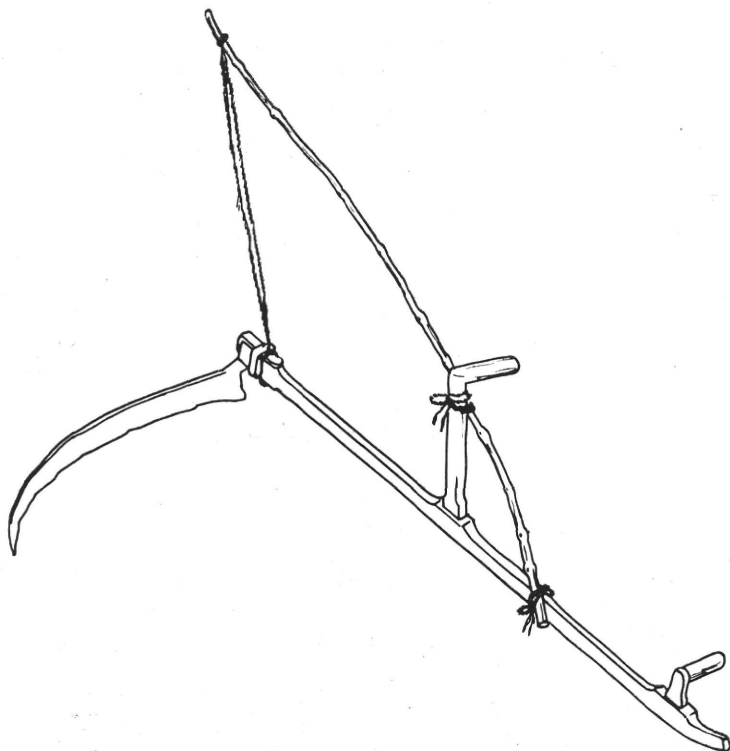
2. 1. 53.127.17 (Cserépfalu, Borsod m. H: 88; fejh: 16)
 2. 61.149.1 (Gölle, Somogy m. H: 88; fejh: 17)
 3. 62.75.11 (Gölle, Somogy m. H: 100; fejh: 20,5)
 4. 62.125.1 (Abaújdevecser, Abaúj m. H: 100; fejh: 21)
 5. 62.127.5 (Farkasfa, Vas m. H: 182; fejh: 30,5)
3. a) Kalapács alakú szerszám, melynek bunkója hengeres (2, 3, 4, 5) vagy buzogány-szerű (1) keményebb fa, nyele hajlékony sima bot.
 3. b) Agyagos hantos földeken, száraz időben tönték apróra e szerszámmal a nagy rögöket, melyet a fabonona nem tudott szétmálasztani. Vetés előtt szoktak rendszerint hantot törni, mivel a hasábos rögökről szétpattant volna a kézzel vetett mag és egyenetlenül kelt volna. A hantos, gödrös talajon az aratás is nehéz lett volna, különösen a kasza elterjedése után, rögtörés nélkül.
A farkasfai példány (5) nyelének szokatlan hosszúsága (182 cm) a bakhátas művelésmód indokolja: a barázdában állva kétoldalt törhették vele a bakhátan lévő rögöt.
Fejsze, irtókapra gyakran helyettesítette.
 3. c) E szerszám, egyes vélemények szerint, a kapáskultúrák maradványa. Ahol a borona nem terjedt el, ott máig megmaradt nagy szerepe, pl. Észak-Afrikában. Legkorábbi ábrázolása a svájci bronzkori sziklarajzokon található. Középkorvégi nyomtatványokon is feltűnik képe. Szórványosan Európában és Ázsiában a mai napig használják, hazánkban is az agyagos, keményebb talajú vidéken. A vasborona terjedésével jelentősége csökkent, a henger és a vastársa pedig teljesen feleslegessé tette.

(BABINSZKY J. 1858, 444–445; RUTIMEYER L. 1924, 286–288; ŠARF, F., 1956, 89–91; TAKÁCS L., 1962, 315–321.)

Kasza

1. Kasza:

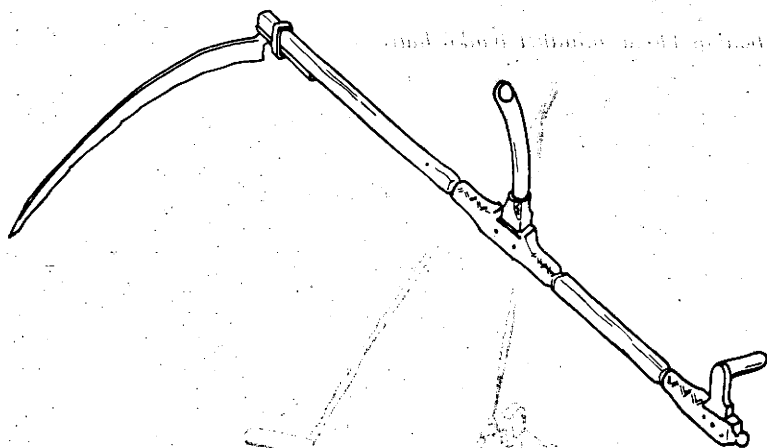
Kasza: 3, 4, 5, 12, 13, 14, 30, 31, 33, 45, 46, 47, 53, 58, 59, 60, 62, 64, 65;
 kétbankós kanya: 8, 34; kétbankós kasza: 9, 10, 32; görbenyakú kasza: 11;
 egykocsú kasza: 52; egybankós kasza: 56, 57, 58; görbenyelű kasza: 57; fűvágó
 kasza: 61; jószággtakaró kasza: 69; gereblyés kasza: 67; kaszanyél: 1, 2, 6, 15,
 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43,
 48, 50, 51, 54, 68; fűkasza nyele: 7; fűtyülös kaszanyél: 38; cserépi kaszanyél: 62;
 cserépfalusi kaszanyél: 63; kósza: 55; kosiskó: 48, 49, 50; cerepske: 63.

2. A₁ Kétbankós kasza, mindkét bankó hátra néz2. ábra. Kasza — A₁ típus

1. 133.036 (Magyarszerdahely, Zala m. nyél h: 132, penge h: 81, bankó h: 22, 18)
2. 133.620 (Magyarszerdahely, Zala m. nyh: 134, ph: — bh: 27, 13)
3. 55.66.39 (Kercaszomor, Vas m. nyh: 150, ph: 85, bh: 35, 15)
4. 55.69.10 (Hagyáros-Börönd, Zala m. nyh: 144, ph: 94,5, bh: 30, 15)
5. 55.69.18 (Kávás, Zala m. nyh: 144, ph: 79, bh: 31,5, 14)
6. 59.73.113 (D-Magyarország nyh: 142, ph: — bh: 19, 15)
7. 60.88.146 (Velem, Vas m. nyh: 145, ph: — bh: 31, 14)

- 8. 63.69.21 (Letenye, Zala m. nyh: 139, ph: 85,5, bh: 22,5, 15)
- 9. 63.78.2 (Becsülgye-Barabásszeg, Zala m. nyh: 148, ph: 96, bh: 29, 15)
- 10. 63.78.5 (Becsülgye-Barabásszeg, Zala m. nyh: 151, ph: 94, bh: 30, 14,5)
- 11. 64.101.2 (Magyarlak, Vas m. nyh: 155, ph: 87, bh: 36, 15)
- 12. 64.101.4 (Magyarlak, Vas m. nyh: 150, ph: 90, bh: 38,5, 14)
- 13. 66.56.3 (Muraszemenye, Zala m. nyh: 143, ph: 82,5, bh: 34, 14,5)
- 14. 68.37.13 (Baglad, Zala m. nyh: 140, ph: 83, bh: 28,5,15)

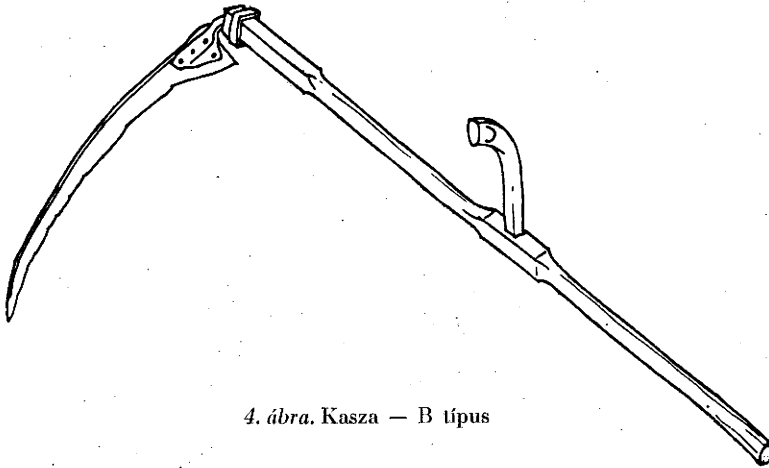
A₂ Kétkarkós kasza, nagy bankó előre néz

3. ábra. Kasza — A₂ típus

- 15. 20.693 (Szabolcs m. nyh: 155, ph: — bh: 26, 12)
- 16. 21.342 (Nyitra m. nyh: 154, ph: — bh: 24, 13)
- 17. 21.959 (Sáros m. nyh: 148, ph: — bh: 43, 14)
- 18. 23.887 (Magyarország nyh: 144, ph: — bh: 24, 17)
- 19. 38.889 (Somkerék, Sz-Doboka m. nyh: 177, ph: — bh: 28, 15)
- 20. 63.485 (Uglya, Máramaros m. nyh: 147, ph: — bh: 26, 13,5)
- 21. 131.701 (Kisdobsza, Somogy m. nyh: 153, ph: — bh: 35, 14,5)
- 22. 133.618 (Magyarszerdahely, Zala m. nyh: 138, ph: — bh: 25, 14)
- 23. 133.619 (Magyarszerdahely, Zala m. nyh: 139, ph: — bh: 27,5, 13)
- 24. 50.11.10 (Vörs, Kisbáton, Somogy m. nyh: 158, ph: — bh: 38, 14)
- 25. 50.11.51 (Zalavár, Veszprém m. nyh: 145, ph: — bh: 28, 15)
- 26. 54.71.6 (Dévaványa, Békés m. nyh: 159, ph: — bh: 16, 7)
- 27. 54.82.49 (Osli, Sopron m. nyh: 158, ph: — bh: 33, 14)
- 28. 60.74.13 (Bálványos, Somogy m. nyh: 145, ph: — bh: 24, 11)
- 29. 60.75.130 (Kalotaszeg, Kolozs m. nyh: 142, ph: — bh: 22, 13)
- 30. 60.121.13 (Mindszent, Csongrád m. nyh: 143, ph: 95, bh: 28,5, 17)
- 31. 63.69.11 (Szentmihály, Zala m. nyh: 148, ph: — bh: 32, 15,5)
- 32. 65.60.8 (Zalavár, Zala m. nyh: 144, ph: 95,5, bh: 33, 14,5)
- 33. 68.194.24 (Kapolcs, Veszprém m. nyh: 146, ph: 98,5, bh: 28, 14)
- 34. 69.122.1 (Hegyszenthárom, Baranya m. nyh: 144, ph: 82, bh: 30, 18)

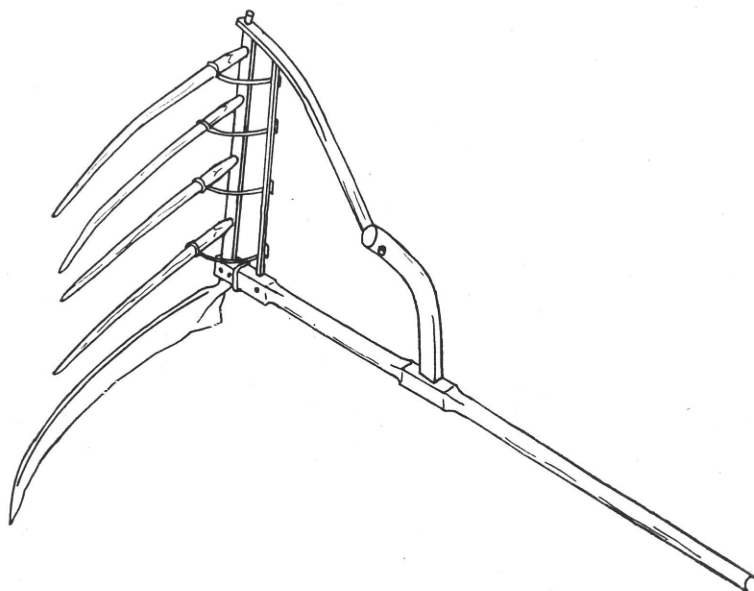
B Egybankós kasza

4. ábra. Kasza — B típus

- 35. 10.336 (Jánosi, Gömör m. nyh: 161, ph: — bh: 25)
- 36. 23.618 (Bács-Bodrog m. nyh: 154, ph: — bh: 20)
- 37. 23.886 (Magyarország nyh: 158, ph: — kitörött)
- 38. 38.890 (Somkerék, Sz-Doboka m. nyh: 155, ph: — bh: 18)
- 39. 86.687 (Patakófalú, Ung m. nyh: 147, ph: — bh: 13)
- 40. 86.688 (Patakófalú, Ung m. nyh: 157, ph: — bh: 15)
- 41. 86.689 (Patakófalú, Ung m. nyh: 156, ph: — kitörött)
- 42. 86.690 (Patakófalú, Ung m. nyh: 154, ph: — kitörött)
- 43. 86.691 (Patakófalú, Ung m. nyh: 162, ph: — bh: 12)
- 44. 141.383 (Maconka, Heves m. nyh: 150, ph: — bh: 17)
- 45. 143.441 (Nyírcsászári, Szatmár m. nyh: 168, ph: 83, bh: 19)
- 46. 143.442 (Nyírcsászári, Szatmár m. nyh: 157, ph: — bh: 19)
- 47. 145.656 (Szendrő, Borsod m. nyh: 148, ph: 84, bh: 16)
- 48. 50.01.20 (Szuhaút, Nógrád m. nyh: 166, ph: — bh: 17)
- 49. 50.01.23 (Szuhaút, Nógrád m. nyh: 161, ph: — bh: 17)
- 50. 50.01.64 (Szuhaút, Nógrád m. nyh: 165, ph: — bh: 18)
- 51. 50.12.22 (Gégény, Szabolcs-Szatmár m. nyh: 158, ph: — bh: 19)
- 52. 50.14.21 (Tiszaigar, Heves m. nyh: 154, ph: 83, bh: 21)
- 53. 54.71.5 (Dévaványa, Békés m. nyh: 157, ph: 91, bh: 21)
- 54. 55.61.4 (Csór, Fejér m. nyh: 157, ph: — bh: 22)
- 55. 61.90.12 (Németi, Baranya m. nyh: 150, ph: 94,5, bh: 20)
- 56. 62.75.49 (Szakcs, Tolna m. nyh: 162, ph: 87,5, bh: 22)
- 57. 62.75.53 (Szakcs, Tolna m. nyh: 163, ph: 91,5, bh: 22)
- 58. 62.75.61 (Várang, Tolna m. nyh: 145, ph: 95, bh: 20)
- 59. 64.36.53 (Pázmánd, Fejér m. nyh: 148, ph: 99,5, bh: 22)
- 60. 65.61.28 (Szögliget, Abaúj-Torna m. nyh: 166, ph: 84,5, bh: 19)
- 61. 65.125.45 (Kispalád, Szatmár m. nyh: 159, ph: 89, bh: 31)
- 62. 65.173.29 (Mezősas, Hajdú-Bihar m. nyh: 169, ph: 91,5, bh: 23)
- 63. 66.122.23 (Mátraalmás, Nógrád m. nyh: 165, ph: — bh: 16)
- 64. 68.194.6 (Vászoly, Veszprém m. nyh: 146, ph: 97,5, bh: 19)
- 65. 68.198.8 (Boldva, Borsod m. nyh: 160, ph: 92,5, bh: 14)

C Egybankós kasza, beépített takaróval

5. ábra. Kasza — C típus

66. 60.88.149 (Velem, Vas m. nyh: 160, ph: — bh: 23)
 67. 63.34.179 (Botpalád, Szatmár m. nyh: 144, ph: 87, bh: 20)
 68. 63.45.5 (Kálmános, Somogy m. nyh: 147, ph: — bh: 34)
 69. 64.101.1 (Magyarlak, Vas m. nyh: 146, ph: 86, bh: 35)

3. a) A₁ A hengeres (3, 7, 8), négy- (5) vagy nyolcszögű (1, 2, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14) nyél közepébe nagy és végébe kicsi, derékszögben hátratorított végű bankó van csapolva.

A kis- és nagybankók a nyélbe merőlegesen vannak beerősítve, kivéve a 7, 11, 12-es bankóit, melyek hátradólva a nyél felső részével hegyesszöget alkotnak. A bankók nyaka négyszögletes, az első hosszabb (2–3-szor), mint a hátsóé. A 6-os kis bankója nyak nélküli és oldalt van a nyélbe csapolva.

A bankók többnyire egyetlen, görbe fából készültek: ritkábban mind a kisbankó (11, 12), mind a nagybankó (8, 11, 12) fogantyúja külön fából áll. A nagybankó nyakán egy (5, 12), kettő (4), három (10), négy (3) lyuk van a (villa) takaró felcsavarásához.

A nyél közepe és vége, ahol a bankót beerősítették, négyszögletes és némileg vastagabb. Ugyancsak vastagabb a kasza nyaka, mely alul négyszögletes, s felül többnyire (1, 2, 3, 8, 10, 13, 14) domború. A 6-os nyelén hosszában rovásszerű sűrű bevágásokból álló vonalak futnak végig. A nyélvég, a kisbankó mellett egészen rövid (1, 2); fogantyúszerű és hegyes (6, 8, 11, 12, 13) vagy gombban végződik (3, 4, 5, 7, 9, 10). A kaszapad vasalt (8, 11, 12), illetve a pad hosszának megfelelően a nyakát felül is pánt szorítja (1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 13, 14).

A 11-es nyél sújtó része, a nyakon felül, oldalt, nyitott S alakban hajlított.

A 2, 6, 7-es pengéje hiányzik. A 3-as és 9-es pengéje toldott nyakú.

A penge vaskarikával és ékkel van többnyire felerősítve (3, 4, 5, 8, 9, 10, 13, 14).

A 11-esnél a karikát csavarral fogatták össze; az 1-esnek széles karikáját 2 csavarral. A 12-es pengéjét karika nélkül, pusztán csavarral rögzítették, mégpedig úgy, hogy a csavarszeget a nyél végén átütötték és a kaszapad felől az anyacsavart rászorították.

A₂ A hengeres (16, 17, 18, 24, 26, 28, 31, 32, 34), négy- (20, 33), nyolcszögletes (15, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 30), vagy alul lapos, felül ovális alakú (21, 29) nyél közepébe felül előre néző, nagyobb, ívelt, a nyél végébe pedig ugyancsak felül, derékszögben hátratorított kisebb bankó van csapolva.

A 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 34 nagybankója hosszabb, a rendszeresnek majd duplája.

A 22-es nagybankója derékszögben előretörött, valószínűleg korábban hátra nézett.

A 30-as kisbankója pedig nyak nélküli: csavarral van felülről a nyélvégre rögzítve.

A nagybankó mindig egy fából van faragva, vége olykor felperdül (15, 17, 28, 30).

A kisbankó is többnyire egy darab görbe fából készült, vagy rövid nyakba csapolt a fogantyúja (18, 25, 26, 32).

A 16-os nyelén dupla hullámos és egyenes ágat utánozó díszek. A 17-esnek viszont a két bankó ágya és nyaka vésőnyomos díszű, valamint a nagybankó, melynek nyaka kopjafaszerűen faragott, vége pedig négyágú, buzogányszerű díszben végződik. A 21-es szárán kétoldalt mélyített dísz fut végig, míg a bankók ágyán ékrovásos füzér.

A 34-es bankói ágyán is felül geometrikus vágott díszek, míg jobb oldalt a következő felirat: „1895-BEN KÉSZULT KÓRÓSON SZ: JÁ. KÓRÓSI 1895-BEN”.

A nyélvég rövid és lapos (15, 20, 26), gombos (17, 24, 32, 34), hegyes (33); fogantyúszerű (16, 18, 28, 30), hegyes (19, 21, 27, 29, 31).

A 26-os kisbankója kitörött, a nyél közepe kétoldalt megvasalt. A kasza padja vasalt (21, 24, 27, 28, 31, 33, 34), a pad felett a nyakon is vasalt (22, 23, 25, 32). Csak a 30, 32, 33, 34-esnek van pengéje. A többi nyélről hiányzik. A 30-, 33-as pengéje toldott nyakú, míg a 32-esé pántolt. A 32, 33-as pengéjét karika és vasék rögzíti. A 34-esét egy csavar, míg a 30-asét kettő.

B A hengeres (35, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 59, 63, 65), négy- (38), nyolcszögű (51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 64), illetve lapos és szabálytalan négyszögű (38, 39, 40, 41, 42), nyélbe kb. a felső $\frac{2}{5}$ részén előre hajló, ívelt, hengeres bankó van csapolva. A bankó vége néha gömbös (38, 60) vagy ellapított (35, 36, 44, 45, 47, 48, 50, 52, 54, 56, 57).

A nyél a bankó felerősítése helyén négyszögletes és vastagabb. A 37, 40, 41-es bankója kitörött.

A 38, 39, 40, 41, 42-es nyelének felső része középtájt kissé elvékonyodik és itt négy- vagy többszörös gyűrűs dísz fut körbe.

A 35-ös bankó ágya, nyaka és nyélnyaka vésett díszítésű, a 45-ösnek csak a bankó ágya, a 46- és 61-esnek nyélnyaka, 47-esnek, 52-esnek és 60-asnak bankó ágya és nyélnyaka vésett díszítésű. A 38-as és 55-ös nyelén vésett vonaldísz fut végig, a 38-ason fent és lent vésőnyomos díszek is. Ennek bankóvége emberfejre van kifaragva.

A 44-, 50-es nyélnyakán és a bankó körül keresztbe metszett díszek, a 48-ason életfaszerű rovásdísz, a 49-esen ugyanott felül ékrovásos füzérdísz.

A 61-es kaszapadja vasalt.

Az 56, 57-es nyélnyakán felül fúrott lyuk a pálca-takaró részére.

A 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 54 pengéje hiányzik.

A 45, 53, 58, 59, 61 pengenyaka toldott.

A 45, 47, 52, 53, 55, 56, 59, 60, 62, 65 pengéjét vaskarikával és ékkel erősítették fel, az 57, 58 és 64-esét pedig kettős csavarral.

- C Egybankós kasza, melynek nyelébe van erősítve nehéz takarója. Az ívben hajlított bankó előre néz, a 69-es bankója alig hajlított. A 68-as és a 69-es bankója hosszabb a rendesnél.

A nyél felső része hengeres, sújtó fele nyolcszögű, a bankónál négyszögű, nyakban szintén négyszögű, kivéve a 68-ast, melynek felső oldala domború. A 66 és 69-esnek a bankó végén és a nyak két pontján van csapolva a takarója, míg a 67, 68-asnak a nyaka két pontján és a sújtó felének a bankó melletti részén.

A 69-es kaszapadja vasalt. Ugyanennek oldalán hosszanti bevágások futnak végig.

A 66 és 68-as pengéje hiányzik.

A 67-es pengét karika és ék, a 69-esét csavarral összefogott karika rögzíti.

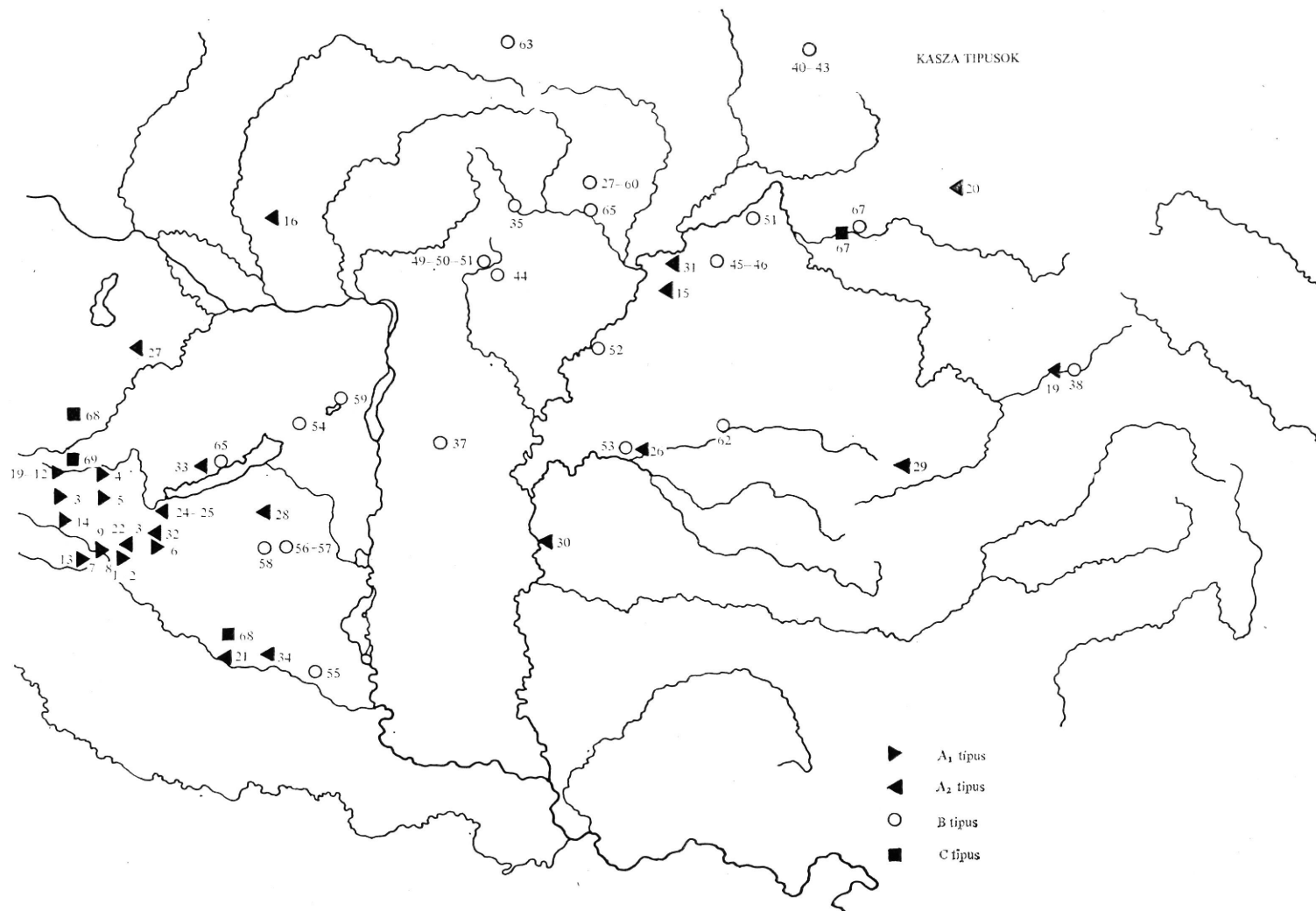
3. b) A hosszú pengéjű, hosszú nyelvű kaszát, melynek pengéje és nyele hegyes szöveget zár, használatkor két kézzel fogják: a kétbankós kaszánál a nagybankót a jobb, a kisbankót a bal kézzel, egybankós kaszánál pedig a jobb kézzel fogják a bankót, míg a balal a kaszanyél végét.

A kaszás kissé előrehajlik, hogy a kaszapengét közvetlenül a föld felett tudja futtatni, majd vágáskor jobb lábbal előrelép, a kaszát jobbra lendíti és pengéjét a levágandó gabonába vagy fűbe akasztva azt egy suhintással félkaréjba levágja. A kasza pengéje a levágott fűvet vagy gabonát balra, a rend végére sodorja össze, gabonaaratáskor a takaró segítségével.

A kaszás a munkáját egyenletes ritmusban végzi, s ehhez szükséges, hogy a pengét egyforma távolságban tartsák a vágás folyamán a földtől. Ennek szabályozására szolgálnak tulajdonképpen a bankók. A kétbankós kaszánál úgy fogják a bankét, hogy tenyerük lefele nézzen, míg az egybankósnál a bal tenyér, mely a kaszanyélet fogja, felfelé néz. A kétbankós kaszának a nyele mélyebben fekszik, az egybankósé magasabbra nyúlik. Az előbbivel könnyebb pl. a fűvet vágni, az utóbbinál jobban kell az egyensúlyozásra ügyézni.

Másképpen kell a fűvet és a gabonát is vágni. A fűvet, mely apró, finom szálú, kaszaheggyel vágják, s ehhez a kaszát „kicsire” állítják, azaz a penge és a nyél által bezárt szög a rendesnél kisebb. Gabonánál viszont „nagyra” veszik a kaszát, azaz csaknem derékszöveget zár be a penge a nyéllal. Az így beállított kaszának a közepe, és nyak felé eső pengérsze vág inkább. Így gyorsabban is haladnak.

Mind a két-, mind az egybankós kaszával lehet fűvet is, gabonát is vágni, csak a pengét a fenti módon be kell állítani, s azonkívül aratáskor a kaszára takarót kell szerelni. Aratáskor a kaszával nem rendre vágunk, mint fűkaszázáskor, hanem „rávágunk” a gabonára, azaz az összetakarított, összedort, levágott gabona a még álló gabonaszálakra támaszkodva állva marad. A C típusú aratókaszák csak aratásra szolgálnak, beépített takarójukkal.

3. c) A hosszú kaszák, a késő La-Tène-római korban alakultak ki a rövid változatokból. Magyarországon a római leletek között találhatóak kifejtett hosszú kaszák, melyek nagy része köpűs. Elterjedésük valójában a rétvviszonyok javulásával, a kaszálók állandósulásával, tisztulásával függött össze, hiszen a hosszú pengéjű, speciális vágásmóddal működtetett szerszámokat csak a sima, tiszta réten használhatták. A bokros, hepehupás, provizórikus kaszálók fűvenek lesarabolására sokkal alkalmasabb volt a rövid kasza, amivel könnyebben követhették a terep egyenetlenségeit. Egyszerűsége, könnyebb volta is e célra alkalmasabbá tette.

A hosszú kasza hazai általánossá válása a középkor végére, az újkor elejére tehető, amikor a nyomásos rendszer térhódításával a rétek is állandósultak. E korra utalnak az archeológiai leletek is, melyek még a rövid kaszáról hírt adnak, valamint a nyelvi adatok („kétfele vág, mint a sallai kasza”).

De e kortól kezdve nyomult be mind nagyobb mértékben hozzánk is a szomszédos osztrák, s elsősorban a stájer hámorok kiváló kaszapengéje, mely lehetővé tette az új szerszám nagy tömegű, viszonylag olcsó elterjedését. E pengék természetesen először fűvágásra szolgáltak. Az Alföldről azonban igen korai (XV–XVI. századi) adatok tanúskodnak arról, hogy a kaszákkal gabonát is arattak. A kaszás aratásra való áttérés a gabonatermesztés fokozódásával gyorsult, hiszen a munka így gyorsabban folyt. Nyugatról, uradalmi közvetítéssel, terjedtek el az úgynevezett aratókaszák (C típus), melyek azonban nehézségük miatt nem tudtak széles körben elterjedni. Ehelyett a legtöbb helyen a helyi kaszákat alakították át aratásra alkalmassá, elsősorban takarók alkalmazásával. De az aratásban való részvállalás a kaszán is több helyen átalakítást eredményezett: a két bankó helyett fokozatosan áttértek az egybankósra, mely könnyebb, nehezebben törik és könnyebben alakítható. A kétbankós kasza napjainkig csak a peremterületeken maradt fenn.

(HAMM, V., 1858: 144–150; SCHEUERMEIER, P., 1943; STEENSBERG, A., 1943; 223–247; ZEITLINGER, J. 1944, 1–116; LÜHNING, A., 1951, 307–362; TÁLASI I., 1957, 217–251.)

Kaszatakaró

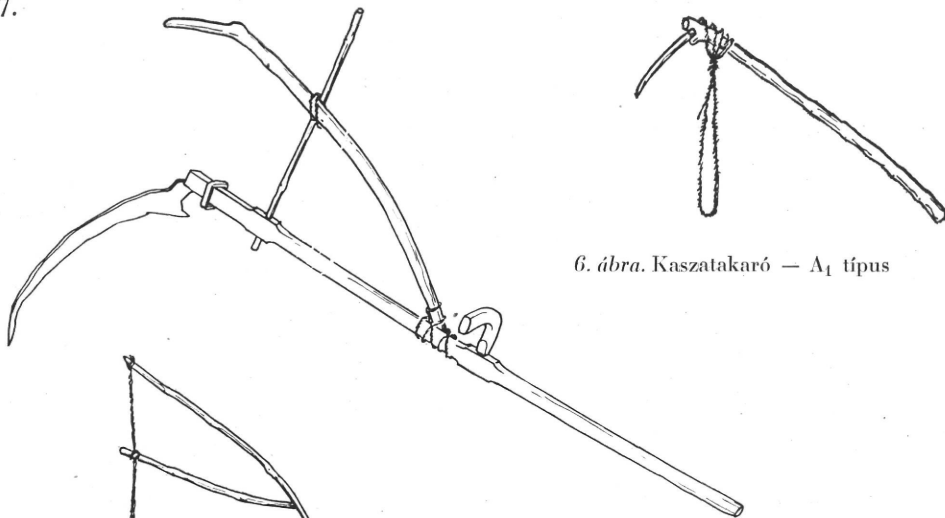
1. Kaszatakaró:

takaró: 4, 5, 8, 9, 20, 21, 22, 26, 28, 30, 31, 32, 40, 41, 44, 45, 46, 50, 51, 58, 62; kaszatakaró: 1, 23, 49, 66; takaróvessző: 5; takaróbot: 11; takaró grábla: 30; takaró gereblye: 47; takaró készlet: 21; kistakaró: 6, 7; pálcás takaró: 22; kétágú takaró: 26; fűtakaró: 48, 50, 52; rozs takaró: 51, 54; búza takaró: 53; hajdina takaró: 65, 69; arató takaró: 28, 46, 71; villás takaró: 67; takarító: 10; takarétófa: 36; gereblés takaró: 45, 46, 59; gráblás takaró: 43, 45, 46; gráblás takaró: 44; arató grábla: 56, 57; grábla: 60; kasza gereblye: 59, 64; gereblye: 29, 61, 63; árpa gereblye: 52; búza kereblye: 53; rozs gereblye: 54; gráblice: 42; hajdina srág: 65; csapó: 3, 19, 24; csapófa: 2, 16, 17; arató villa: 68, 71; arató vella: 70; hajtovány: 12, 13, 14.

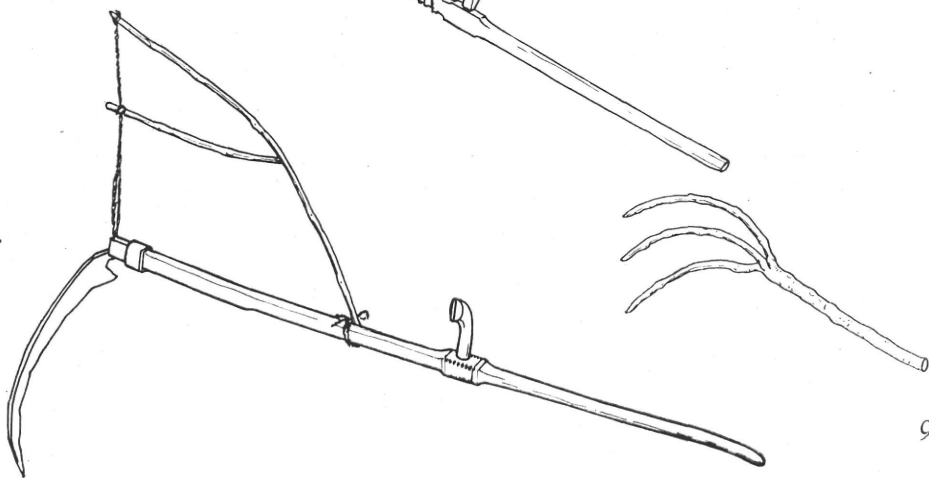
2. A1 Egy szál vesszős

1. 135.993 (Kemence, Hont m. II: 72)
2. 145.656 (Szendrő, Borsod m. H: 150)
3. 60.121.13 (Mindszent, Csongrád m. H: 69,5)

7.

6. ábra. Kaszatakaró — A₁ típus

8.

9.

7. ábra. Kaszatakaró — A₂ típus8. ábra. Kaszatakaró — A₃ típus9. ábra. Kaszatakaró — A₄ típus

- 4. 62.75.18 (Gölle, Somogy m. H: 74)
- 5. 62.75.44 (Igal, Somogy m. H: 69)
- 6. 62.75.51 (Szakcs, Tolna m. H: 42)
- 7. 62.75.54 (Szakcs, Tolna m. H: 42)
- 8. 62.171.20 (Dunapataj, Pest m. H: 99)
- 9. 63.69.11 (Szentmihály, Zala m. H: 108)
- 10. 63.69.21 (Letenye, Zala m. H: 106,5)
- 11. 64.101.3 (Magyarlak, Vas m. H: 176)
- 12. 65.60.8 (Zalavár, Zala m. H: 140)
- 13. 65.60.9 (Zalavár, Zala m. H: 97)
- 14. 65.60.21 (Zalavár, Zala m. H: 100)
- 15. 65.60.22 (Zalavár, Zala m. H: 104)
- 16. 65.60.29 (Szögliget, Abaúj-Torna m. H: 99)
- 17. 65.60.30 (Szögliget, Abaúj-Torna m. H: 75)
- 18. 65.173.29 (Mezősas, Hajdú-Bihar m. H: 178,5)
- 19. 68.198.9 (Boldva, Borsod m. H: 157)

A₂ Egy vesszős kereszt pálcás

20. 62.75.47 (Szakcs, Tolna m. ág h: 96, pálcá h: 54,5)
 21. 62.75.48 (Szakcs, Tolna m. ág h: 88, pálcá h: 58,5)
 22. 62.75.50 (Szakcs, Tolna m. ág h: 86, pálcá h: 63)

A₃ Kétágú vesszős

23. 135.994 (Kemence, Hont m. H: 89, ág táv: 8,3)
 24. 143.441 (Nyírcsászári, Szatmár m. H: 95, ág táv: 21,5)
 25. 50.14.21 (Tiszaigar, Heves m. H: 147, ág táv: 11,5)
 26. 62.75.19 (Gölle, Somogy m. H: 59, ág táv: 29,5)
 27. 68.37.138 (Baglad, Zala m. H: 125, ág táv: 20)

A₄ Háromágú

28. 67.115.4 (Kádárta, Veszprém m. H: 82, két szélső ág: 25,5)

B₁ Kis gereblyés takaró

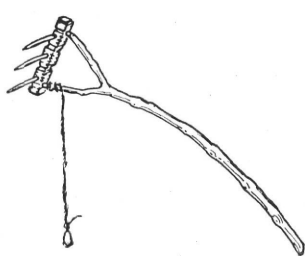
29. 132.884 (Baracska, Fejér m. H: 89, fejh: 24, fog h: 11)
 30. 62.75.13 (Gölle, Somogy m. H: 70, fejh: 26,5, fog h: 14,5)
 31. 62.171.19 (Dunapataj, Pest m. H: 88, fejh: 12,2, fog h: 10)
 32. 62.171.50 (Dunapataj, Pest m. H: 83, fejh: 19,2, fog h: 11)
 33. 64.36.54 (Pázmánd, Fejér m. H: 84, fejh: 12, fog h: 9)
 34. 64.36.55.a (Pázmánd, Fejér m. H:(fej) 14, fog h: 5)
 35. 64.36.55.b (Pázmánd, Fejér m. H:(fej) 14, fog h: 5)
 36. 66.138.12 (Kovácskida, Baranya m. H: 84, gereblye h: 31, fog h: 9,7)

B₂ Nagy gereblyés

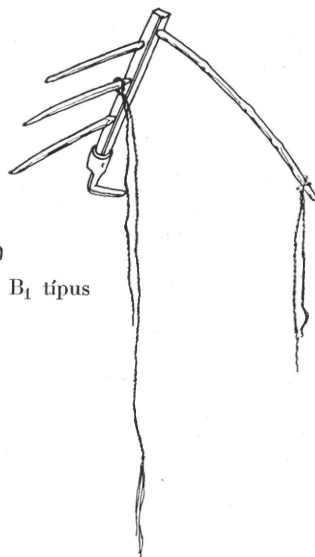
37. 50.11.11 (Vörs, Kisbálaton, Somogy m. H: 130, fejh: 50, fog h: 17)
 38. 54.82.53 (Osló, Sopron m. fejh: 35, fog h: 26)
 39. 55.69.10 (Hagyváros-Börönd, Zala m. H: 69, fejh: 45)
 40. 60.74.2 (Bálványos, Somogy m. H: 71, fejh: 43,5, fog h: 20)
 41. 60.74.3 (Bálványos, Somogy m. H: 75, fejh: 71, fog h: 20)
 42. 61.90.12 (Németi, Baranya m. H: 90, fejh: 45,4, fog h: 15)
 43. 62.75.14 (Gölle, Somogy m. H: 96, fejh: 59, fog h: 14)
 44. 62.75.43 (Igal, Somogy m. H: 92, fejh: 60,5, fog h: 12,5)
 45. 62.75.62 (Várang, Tolna m. H: 74,5, fejh: 41,5, fog h: 19)
 46. 64.99.1 (Fonó, Somogy m. H: 75,5, fejh: 71, fog h: 23)
 47. 66.56.23 (Tihany, Zala m. H: 63, fejh: 50, fog h: 25)
 48. 68.194.5 (Vászoly, Zala m. H: 61, fejh: 48, fog h: 35)
 49. 68.194.7 (Vászoly, Zala m. H: 88, fejh: 61, fog h: 28,5)
 50. 68.194.15 (Nagyvázsony, Veszprém m. H: 59,5, fejh: 40,5, fog h: 33)
 51. 68.194.16 (Nagyvázsony, Veszprém m. fejh: 73, fog h: 52,5)
 52. 69.73.6 (Bősárkány, Győr-Sopron m. H: 48, fejh: 37,5, fog h: 26,5)
 53. 69.73.7 (Bősárkány, Győr-Sopron m. H: 85, fejh: 54, fog h: 27)
 54. 69.73.8 (Bősárkány, Győr-Sopron m. H: 56,6, fejh: 56,6, fog h: 21)

B₃ Nagy gereblyés, pálcás

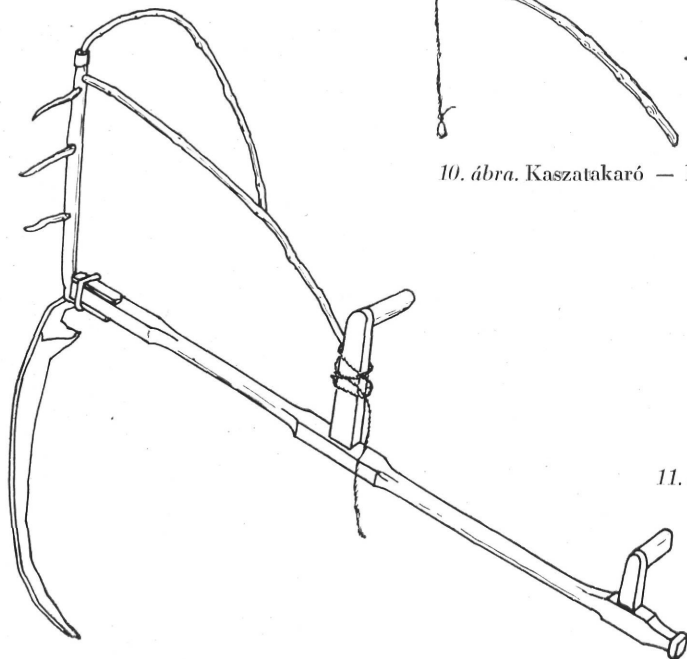
55. 54.82.52 (Osló, Sopron m. H: 88, fejh: 54, fog h: 25, pálcá h: 40)
 56. 63.78.1 (Becsölgye, Zala m. H: 82,5, fejh: 62, fog h: 23, pálcá h: 41)

10. ábra. Kaszatakaró — B₁ típus

11. ábra. Kaszatakaró — B₂ típus

12. ábra. Kaszatakaró — B₃ típus

57. 63.78.3 (Beesvölgye, Zala m. H: 81, fejh: 48, fog h: 17, pálca h: 48)

58. 68.194.25 (Kapolcs, Zala m. H: 103, fejh: 52, fog h: 28, pálca h: 55)

59. 69.73.22 (Oshi, Győr m. H: 76, fejh: 51, fog h: 18, pálca h: 46,5)

B₄ Beépített gereblyés takaró

60. 60.88.149 (Velem, Vas m. gereblye h: 63, fog h: 76)

61. 63.34.179 (Botpalád, Szatmár m. gereblye h: 59, fog h: 51)

62. 63.45.5 (Kálmánca, Somogy m. pálca h: 86, gereblye h: 53,5, fog h: 13,2)

63. 64.101.1 (Magyarlak, Vas m. gereblye fej: 58, fog h: 61)

C Saroglys takaró

64. 80.190 (Bikfalva, Háromszék m. H: 89, ágak h: 28)

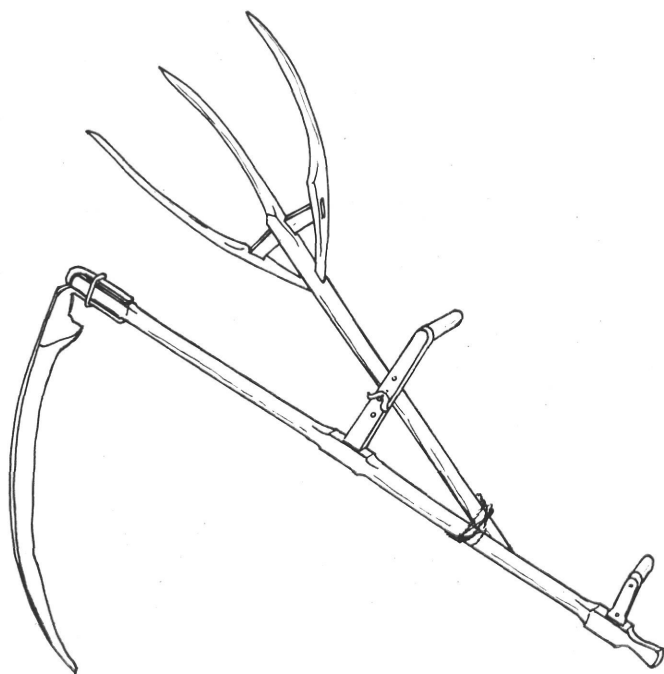
65. 63.78.27 (Viszák, Vas m. H: 49, ágak h: 55)

D₁ Villatakaró

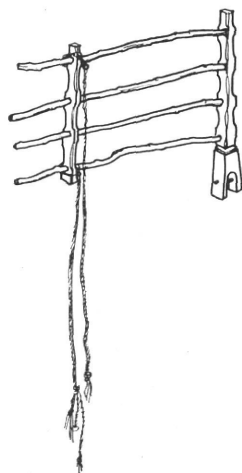
66. 53.120.58 (Öriszentpéter, Vas m. H: 88, ág táv: 60,5)

67. 55.66.33 (Kercaszomor, Vas m. H: 157, ág táv: 42)

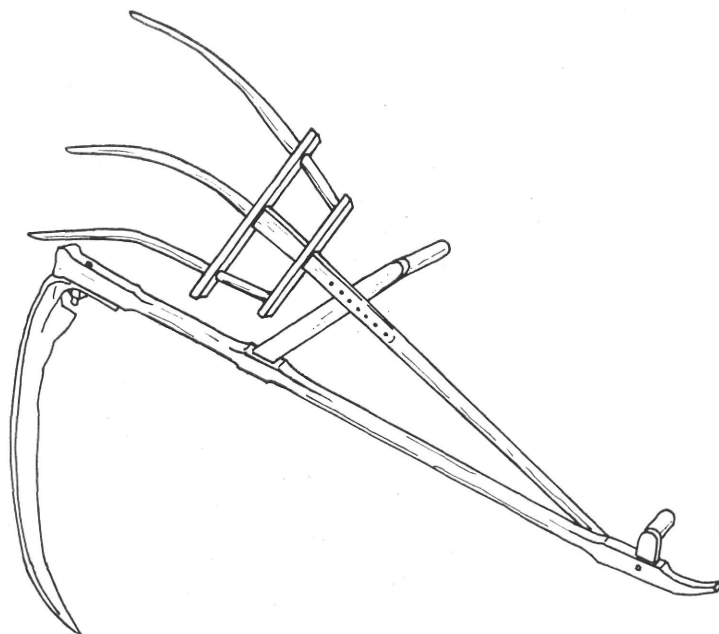
68. 63.78.6 (Beesvölgye, Zala m: H: 130, ág táv: 19)

14. ábra. Kaszatakaró — D₁ típus

13. ábra. Kaszatakaró
— C típus

15. ábra. Kaszatakaró — D₂ típus

D₂ Saroglyavillás takaró

69. 53.120.56 (Öriszentpéter, Vas m. H: 54; fog h: 51)

70. 63.78.26 (Viszák, Vas m. H: 129, fog h: 57)

71. 64.101.5 (Magyarlak, Vas m. H: 138, fog h: 53).

3. a) A₁ Egy szál vesszőből vágott takaró, mely vagy egyszerű sima pálcá (2, 6, 7, 11, 12, 18, 19), vagy kampószerű, oldalra hajlított rövid ágban végződő vessző (1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17). A 17-es ívben visszahajlított és első vége a kasza nyakához rögzített.

A₂ A kampós ágban végződő pálcá, melyre középtájt merőlegesen rövidebb vessző (22) vagy vesszők, 3 db (21) vannak kötve vagy a pálcába fúrt lyukba rögzítve (20). A 20-as szárában 4 lyuk van fúrva, amivel a pálcá előre vagy hátrább állítható.

A₃ Két ágban végződő pálcák, a 24, 27 ága rövid és karomszerűen görbült. A 26-os ágának két vége dróttal kötözött, a többi madzaggal.

A₄ Három ágban végződő pálcá, melynek ágai karomszerűen begörbültek.

B₁ Rövid gereblyefej felső végébe vagy a felső fog alatt (29, 31, 32, 36), vagy felett (30) a fogakra merőlegesen hajlított nyél van erősítve. A 31, 32 nyele fel-alá mozgatható; a 33-é kétágú. A 34, 35 nyele hiányzik.

Négyfogú a 28-as gereblyéje; a 3 fogú a 30, 32, 33, 34, 35, 36; kétfogú a 31-es. A 31, 32, 36-ból egy-egy fog hiányzik, alul. A 3-as feje a fogak között elvékonyított, két végén gyűrűszerű bevágás. Az e típusú takarókat madzaggal kötötték a kasza nyelére; a kasza nyakától a gereblyéig hurokszerűen feszült a rögzítő madzag.

B₂ A vaskosabb gereblyefejbe a fogakra merőlegesen hajlított nyél van erősítve, többnyire a legfelső fog alatt (38, 41, 42, 43, 45, 51, 52, 53, 54) vagy felett (40, 42, 48, 51). A 37, 42 nyele kétágú, a 49, 50-ben dupla nyél.

A 39-esből hiányzik a nyél, a 37-ből a felső fog. Ötfogú a 37-es és a 49-es. Négyfogú a 38, 43, 44, 46, 50, 51, 53, 54; háromfogú a 39, 52. Az e típusú takarók pálcáját madzaggal kötötték a kaszanyélre, a gereblyefej alját pedig dróttal (38, 42) vagy szíjjal (47, 52, 53, 54) erősítették a nyélnyakra. A 37-es alja e célra ívesen bevágott.

A gereblyefejeket (40, 41) csavarral is rögzítették. Máskor a gereblyefejre köpűs vas került, mely vagy kétágú villában végződik (39, 56), vagy derékszögben visszahajló lapos vasban (38, 48, 49, 50).

Az 51-esen csak a köpű helye látszik. A 48-asra pedig csak egy derékszögben meghajlított bádoglemezt szögeltek. A 43 derékszögű vasa élével felfelé áll. E visszahajlított vasnyelveket a karikával a kaszanyakhoz szorították, így a takaró szilárdan állt, akár a nyélbe épített.

B₃ Ugyanolyan, mint a B₂ — az 55, 57 háromágú, az 56, 58 négyágú —, csak a gereblyefej tetejéről a nyél közepéig egy félkörben hajlított vessző van rögzítve. Minden példány alul köpűs, mely derékszögben meghajlított vaslemezzel végződik, amivel a beépített takarók szilárdságát megközelítő biztonsággal lehetett ezeket is nyélre rögzíteni.

Az 56-os pálcája kétágú.

B₄ Erős gereblyefejbe négy (60, 63), öt (61) hosszú, illetve két rövid (62) fog van erősítve egy rövid, a fejjel párhuzamosan futó merevítőléc segítségével. A gereb-

lyefej vagy közvetlenül (60, 62, 63), vagy kis lapos, görbe fácskával (61) van a kaszanyakba rögzítve. A gereblyefej tetejéről (60, 62, 63) vagy felső foga alól rögzítő pálca vezet a hantkőra (60, 63), vagy a nyélre.

A 60, 61-es fogai kis vasesavarokkal vannak a fejhez rögzítve.

- C. Egy szögletes átmetszetű (64), illetve lapos (65) fejbe, négy, illetve 3 fog van becsapolva; a fogakat egy lapos keresztifa fogja még össze. A 64-es feje alul kiszélesedik és villaszerűen végződik, a 65-ös vas köpűs, melynek vége derékszögben visszatörött.

A 65-öshöz kétágú pálca van madzagolva, ami a nyélrögzítést szolgálta, míg a 64-est csak a villás fával és merevítő lécről lógó 2 madzaggal erősítették a kaszára.

Mindkettő (64, 65) feje és keresztifája a fogak között faragott.

- D₁ Könnyű fából faragott takaró villa. A 76-os hasított 3 ágú, a 68-as toldott 3 ágú, míg a 66-os toldott 5 ágú. A villa nyakán lyukak egysorban, a felerősítő csavar számára. A 66-os keresztifája törött, a 67-es nyaka kettős dróttal erősített.
- D₂ Három- (71), illetve négyágú (69, 70) saroglyás villa-takaró. A villa fogait 2—2 keresztifa fogja össze. A fogak ívben előre hajlítottak. A 71-es nyelének meghosszabbítása adja a középső ágat. A 69-es nyele hiányzik. A 70-es nyélvége bevágott a felerősítő madzag számára.

3. b) A takaró, amit a kaszanyélre erősítenek, aratáskor a levágott gabonát fogja, gyűjti össze, és a lazán összetartott szálakat egy-egy vágáskor a még álló gabonához támasztja. Takarós kaszával ugyanis csak „rávágni” lehetett, szemben a még álló gabonával. Így a takaró nem akadózott a még álló gabonában, és a levágott szálak nem csapódtak a taklóra, hanem a rend szélén összetömörítve, az álló gabonára támaszkodva, állva maradtak. Innét szedte le a kaszást követő marokszedő.

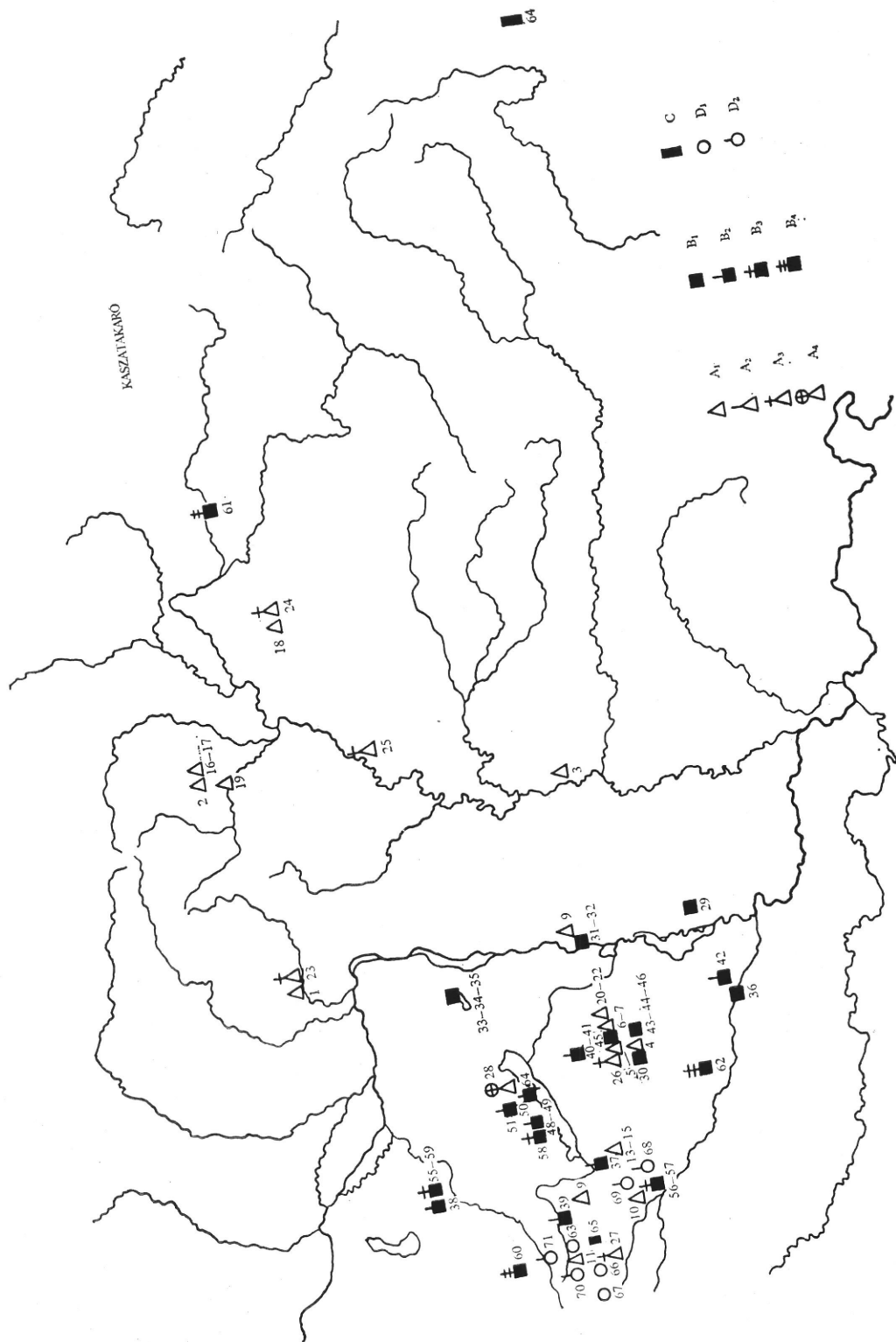
Rendre kaszáláskor csak akkor használták takarót, ha szépen össze akarták sodratni a kaszálándót, ha ezt kötni akarták. Így pl. takaróval vágták rendre a rövidebb és egyenesen álló zabot és árpát, vagy az olyan takarmányt, amit porcióba, kévébe kötöttek. De az ilyen kaszáláshoz másfajta, rövidebb fogú vagy vesszőtakarót alkalmaztak, amit a nyélre hátrább tettek, nehogy kapkodja, szaggassa, a jobb oldalról a kaszára hajló szálakat.

Egyébként a különböző hosszúságú és sűrűségű gabonához más-más fajta takaró kellett: a hosszú, sűrű rozshoz pl. a legjobb volt a magas, hosszú fogú, gereblyés takaró, míg az alacsonyabb, ritkább szálú gabonát egyszerű vesszővel is takartathatták.

Ha egy takarót használtak több gabonafajtahoz, akkor azt a gabonafajták szerint be kellett állítani, előre-hátrább venni, feljebb vagy lejjebb eresztetni. De gyakran ugyanazon földön is többször állították a takarót, a gabonaszálak minősége, hosszúsága szerint. Ha pl. nagyon dőlő vagy kuszált volt, a takarót le kellett venni, és a szálakat csak kaszaheggyel vágták le.

A kaszanyélhez rögzített takarók állítására nagyon kevés lehetőség nyílt. Ezek többnyire speciális, egyetlen gabonafajtahoz alkalmas takarók voltak. Különleges, csak hajdinára használták a C típusú, saroglyás takarót, amit madzaggal kötöttek a rendes kasza nyelére.

3. c) Noha a takarót a kaszának aratásra való alkalmazása előtt, fűvágásnál is használhatták, tényleges szerepe és változatainak kialakulása a kaszás aratás elterjedésével bontakozott ki. A XV. századtól fogva egyre gyakrabban talál-

kozunk vele. A takaró tulajdonképpen a vágósarlóknál, rövidebb kaszáknál vagy később a Sichtenél a bal kézben tartott, s a gabonaszálak igazítására, összefogására szolgáló kampót, fűcsomót stb. pótolta közvetlenül a kaszára szerelve, amit már két kézzel kellett fogni.

A kasza takaróval való ellátása, része volt annak a racionalizálási folyamatnak, ami a nagyarányú gabonatermesztéssel az aratóeszközök között is megindult. E folyamat Nyugat-Európában indult, de nálunk is korán kibontakozott.

A takarós kaszák hazai elterjedése azonban korántsem tekinthető át könnyen. A beépített, nehéz takarójú kaszák uradalmi közvetítéssel juthattak el a parasztsághoz, a XVIII. századtól kezdve.

Az Alföldön azonban már a XV. századtól fogva — tehát csaknem a nyugat-európai fejlődéssel egy időben — folyt a kaszás aratás, csak nem kévész, tehát takarót is feltételező módon, hanem szénaszerűen rendre vágva. Mégis ebből alakulhatott ki a takarós kaszával való gondosabb, kévész aratás.

Ennek fokozatos, a helyi hagyományokhoz alkalmazkodó elterjedését jól érzékelteti a takarók változatos, korántsem egyöntetű formája és terminológiája

(A. LÜNING, 1951, 363—389; DUMOTUR S., 1958, 133—153.)

Marokszedő kampó

1. Marokszedő kampó:

kampó: 17; gajmó: 13; gamó: 13; kákó: 3, 15; marokszedő kákó: 18; kuka: 1, 10, 11, 12, 2, 4, 5, 7; faszarló: 14; kvacska: 6;

2. A Természetes faág:

1. 131.839 (Nagyszénás, Békés m. nyél h: 56, kampó h: 30,2)
2. 131.842 (Nagyszénás, Békés m. nyél h: 53, kampó h: 35)
3. 143.066 (Komádi, Bihar m. nyél h: 50, kampó h: 28)
4. 60.121.9 (Mindszent, Csongrád m. nyél h: 62,3, kampó h: 38,4)
5. 60.121.10 (Mindszent, Csongrád m. nyél h: 60,6, kampó h: 35,3)
6. 62.45.5 (Tótkomlós, Békés m. nyél h: 59, kampó h: 40)
7. 63.15.72 (Hódmezővásárhely, Csongrád m. nyél h: 63, kampó h:)

B Csapolt ágú, kampós:

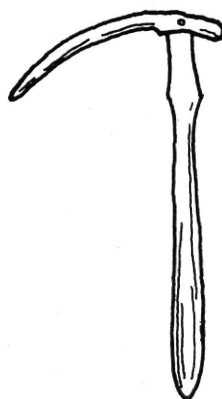
8. 131.218 (Békéscsaba, Békés m. nyél h: 49, kampó h: 29)
9. 131.219 (Békéscsaba, Békés m. nyél h: 49,3, kampó h: 29)
10. 131.840 (Nagyszénás, Békés m. nyél h: 45,5, kampó h: 24)
11. 131.841 (Nagyszénás, Békés m. nyél h: 42, kampó h: 38,2)
12. 131.323 (Nagyszénás, Békés m. nyél h: 42, kampó h: 28)
13. 62.94.32 (Jászberény, Szolnok m. nyél h: 50, kampó h: 31)

C Faszarló:

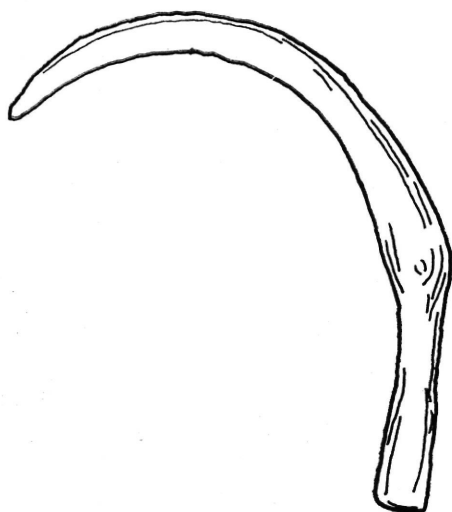
14. 68.156.1 (Dömsöd, Pest m. H: 37,5, nyél h: 14)

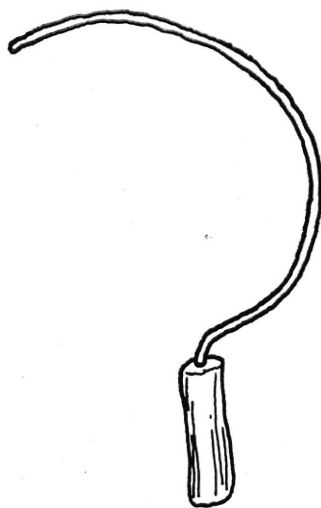
16. ábra. Marokszedő kampó — A típus

17. ábra. Marokszedő kampó — B típus

18. ábra. Marokszedő kampó — C típus

19. ábra. Marokszedő kampó — D típus

D Sarlószerű, drótkampós

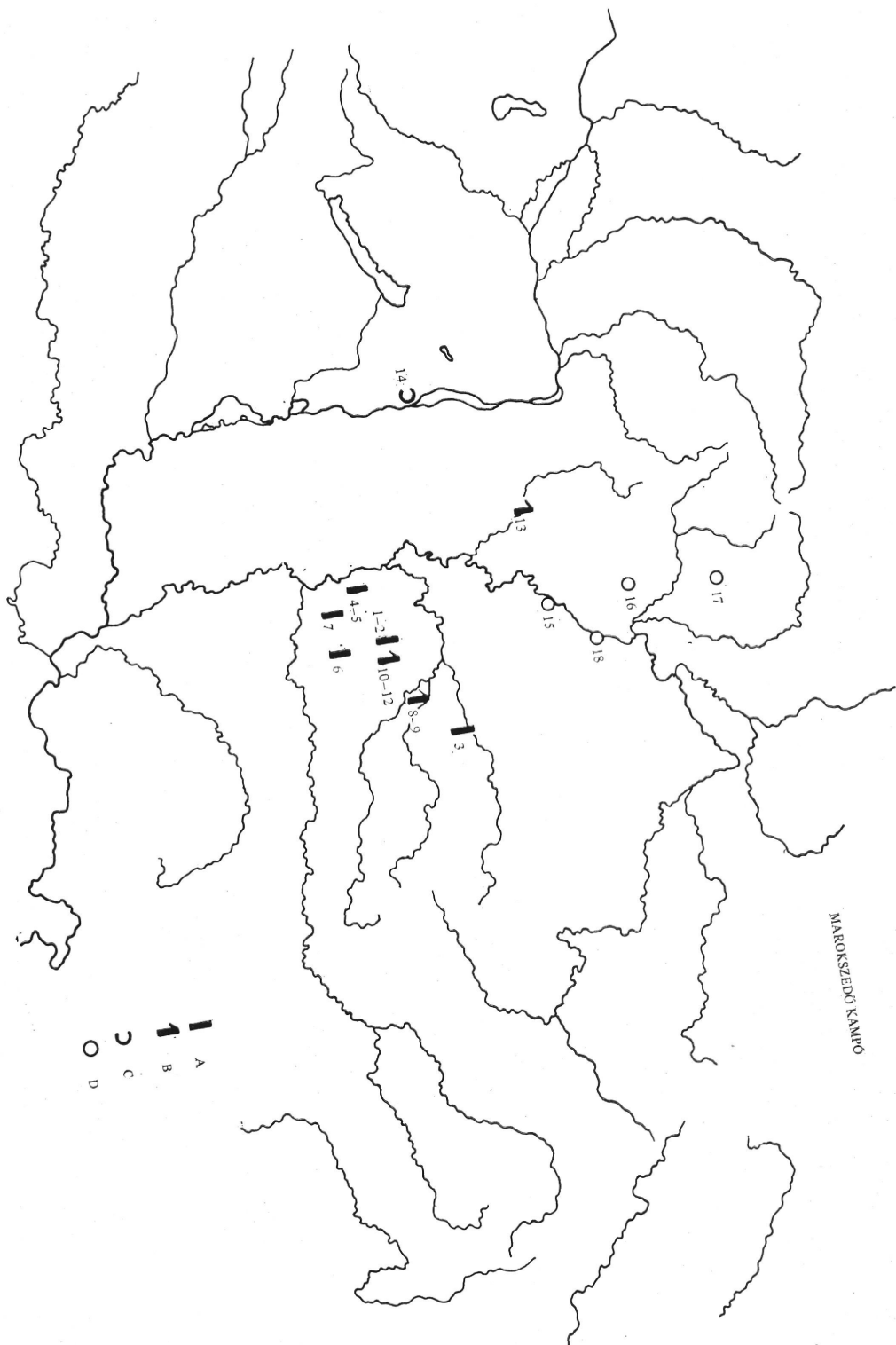
15. 145.846 (Tiszaigar, Heves m. H: 39, nyél h: 11)

16. 58.49.2 (Magyarország, H: 49, nyél h: 13)

17. 65.61.15 (Szögliget, Abaúj-Torna n. H: 32, nyél h: 10)

18. 66.37.116 (Tiszacséze, Hajdú m. H: 47, nyél h: 12)

MAROKSZÉDŐ KAMPÓ

3. a)

A Ágasfából metszett kampó, rövidebb ága hengeresre faragott; hosszabb végén olykor bütyök (3, 7), a kéz lecsúsztatása ellen.

B Két keményfa ágból hegyesszögben összezsapolt kampó, melynek olykor négyszögletes (8, 9, 10, 12), rövidebb ága enyhe ívben hajlított és fokozatosan hegyesedik. A hosszabbik ága, a nyél hengeres, néha a vége gombos (11, 12), a nyaka négyszögletesre (8, 9, 11, 13) kialakítva. A 10, 12-es példányt nyakban vagy nyak fölött (11) pánt, drót fogja össze, illetve szíj (11) vagy vasdrót-nyakló (12) is erősíti.

C Görbe keményfából sarló alakra kifaragott szerszám hengeres nyéllel.

D Sarló alakra hajlított vasdrót, melynek vége hengeres nyélbe van szúrva. A 17-es lapos, drótból, talán kaszaoromból készült. A 16-os nyele esztengályozott.

3. b) A kampós szerszámmal markot szedtek aratáskor, a kasza után. E kampóval kisebb hajlással és a kéz kímélésével tudták ölbe szedni a kaszával levágott gabonát. Ha félmarék összegyűlt, bal kézzel és a kampóval összefogva tették kötélbe vagy félre, a rend mellé.

3. c) Újabb szerszám, mely a kaszás aratás elterjedésével alakult ki. Fiatalabb korára utal változatos terminológiája is. A tárgyak zöme esetleges kivitelezésű. A békéscsabai (8, 9) példányok finom faragása és csaknem teljes méretazonossága arra enged következtetni, hogy bognár vagy faragó sorozatban gyártotta. Figyelemre méltó, hogy az eszközök csak Kelet-Magyarországon terjedtek el, ahová legkésőbb jutottak el a főleg Ausztriában készített gyári sarlók. A Dunántúlon e funkciónak, azaz a kasza utáni marokszedőnek speciális eszközeként a gyári kaszasarlót ismerték.

Irodalom

- BABINSZKY J., 1858: *Törjük földjeinken a göröngyöket*, Falusi Gazda, 345—6.
 BALASSA I., 1949: *A Néprajzi Múzeum javallagyűjteménye*, Ethnogr, 99—139.
 BÁTKY ZS., 1906: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*, Budapest.
 DÜMÖTÜR S., 1958: *Aratószerszámok Nyugat-Magyarországon*, Népr. Közl. III. 1—3. sz. 129—151.
 HAMM, W., 1858: *Landwirtschaftliche Geräte und Maschinen Englands*, 2. Aufl. Braunschweig.
 LÜHNING, A., 1961: *Die schneidenden Erntegeräte*, Göttingen (Maschinenschrift).
 RUTIMEYER, L., 1924: *Ur — Ethnographie der Schweiz*, Basel.
 SARF, F., 1956: *Brana na Gorenjskem*, Slovenski Etnograf VII, 89—91.
 SCHEUERMEIER, P., 1943: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*, Erlenbach — Zürich.
 STEENBERG, A., 1943: *Ancient Harvesting Implements*, København.
 TAKÁCS L., 1962: *Hantörő*, NÉ, 315—321.
 TAKÁCS L., 1967: *Kaszasarlók Magyarországon*, Ethnogr, 1—21.
 TÁLASI I., 1957: *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*, Ethnogr, 217—251.
 VISKI K., 1927/a: *A magyar tudománypolitika alapvetése* (ism.), NÉ, 35—45.
 VISKI K., 1927/b: *Válasz Solymossy Sándornak*, NÉ, 120—123.
 ZEITLINGER, J., 1944: *Sensen, Senseschmiede und ihre Technik*, Linz — Donau (Separat aus d. Jb. d. Vereines f. Landeskunde und Heimatpflege im G. Oberdonau, 91. Bd).

ARBEITEN AN DEN SYSTEMATISIERTEN KATALOGEN UNGARISCHER SAMMLUNGEN

Durch den Zerfall der traditionellen bäuerlichen Kultur, beziehungsweise durch die rapide Zunahme des Sachguts der Museen kommt den Objekten in der Forschung eine immer größere Rolle zu. Die Nutzung dieser Gegenstände in der Forschung fördern die verschiedenen Archive, mit deren Organisation auch hierzulande in den fünfziger Jahren begonnen wurde. Den ersten ernstesten Versuch unternahm Anfang dieses Dezeniums die Museumszentralstelle (Múzeumi Központ), indem sie probierte zur Erleichterung der Forschungsarbeiten die Kopien der Beschreibungskartone nebst Fotos der Museumsobjekte in der Zentralstelle unterzubringen. Aber schon 1964 begann das Landwirtschaftsmuseum (Mezőgazdasági Múzeum) sein eigenes Sacharchiv systematisierter auszubilden.

Parallel mit dem wurden die Kataloge des Sachguts größerer Sammlungen vorbereitet. Das Ethnographische Museum (Néprajzi Múzeum) hat diesbezüglich eine sehr zeitige Vorgeschichte. Schon Ende des vergangenen Jahrhunderts wollte J. JANKÓ die typologische Beschreibung des Museumsguts vornehmen, doch sein frühes Hinscheiden verhinderte ihn die Arbeit durchzuführen. Den hinterlassenen Stoff gab BÁTKY 1906 unter dem Titel *Úmutató néprajzi múzeumok szervezésére* (Führer zur Organisation volkskundlicher Museen) heraus, doch nicht in der von JANKÓ geplanten typologischen Ordnung.

In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen befließte sich K. VISKI um die Zusammenstellung der Kataloge, doch bei den damaligen Verhältnissen konnte die Arbeit nicht ausgeführt werden. Von den fünfziger Jahren an, doch besonders seit 1960 nahm das Sachgut der Sammlungen stark zu, und so erforderte die Fülle des Materials, aber auch die Übersichtsmöglichkeit die katalogartige Bearbeitung. Anfangs bestanden zwei Alternativen zur Auflegung des Katalogs: Die Bearbeitung des ganzen Sachguts, beziehungsweise die nachschlagwerkartige Vorführung des ausgewählten Materials. Schließlich entschieden wir uns für erstere, zur Bearbeitung des ganzen Sachguts, das eigentlich eine Rückkehr zu den schon im ausgehenden vorigen Jahrhundert niedergelegten Prinzipien von JANKÓ bedeutete.

Die Katalogarbeiten setzten in mehreren Sammlungen ein, 1972 werden die Sammlungen Ackerbau und Verkehr beendet.

Das Katalogisieren wird nach Sachgruppen vorgenommen: Das ganze Material der einzelnen Sachgruppen typologisch eingeordnet. Die Ausbildung der Typen innerhalb die gleiche Funktion erfüllender Objekte erfolgt auf Grund der Formzeichen. Innerhalb dessen werden die Gegenstände in der Reihenfolge der Inventarnummern angeführt, die wichtigsten Maß- und Fundangaben angegeben. Dieser in Typenordnung gesetzten Angabenreihe folgt noch der Beschreibungstext der Typen, dann deren Funktion, sowie die skizzenhafte Vorführung ihrer Entfaltung. Weiters wird auch der mit den einzelnen Objekten in Verbindung stehende verlässliche terminologische Stoff gebracht.

All dieses Material bringen wir nach den einzelnen bearbeiteten Sachgruppen in folgender Reihenfolge:

1. Linguistische Angaben;
2. das nach Typen gesonderte effektive Sachgut;
3. Beschreibungstexte der Typen und deren Bedeutung.

Unter diesen ist der 2. Teil am wichtigsten, da dieser die wesentlichen Angaben der Objekte enthält und auf den man sich sowohl im linguistischen Stoff, als auch im Beschreibungstext beziehen kann. Um dies in einfachster Weise durchzuführen, versehen wir die in Typenordnung gesetzten und innerhalb dessen nach Inventarnummern geordneten Gegenstände mit laufenden Nummern, die dann bei Bezugnahme auf das konkrete Objekt die ganze Angabenreihe (Inventarnummer, Fundort, Maßangaben) ersetzen können.

Zum besseren Verständnis dienen auch die Zeichnungen, Verbreitungskarten und Fotos der die Typen repräsentierenden Gegenstände.

Beigefügt sind Verzeichnisse und eine Bibliographie.

Abschließend werden in der Arbeit Typen aus dem Katalog der Ackerbausammlung (Földművelés Gyűjtemény Katalógusa) vorgeführt, und zwar: Schollenbrecher, Sense, Sensenrute, Haken für Getreidesammeln.

Három magyar népi posztóruha

E kis közlemény* célja három olyan magyar paraszti posztóruha bemutatása, amelyeknél az anyag neve és a belőle készült ruha neve azonos — valamint eredetük kérdésének megoldása az anyag és a szabás szempontjából.

Az ilyen fajta kutatásnak — bármennyire is nem tarthat igényt a teljességre — eredményeiben szükségszerűen rá kell világítani arra, hogy valamely hagyományos paraszti ruha egyes elemei igen különböző forrásúak lehetnek: a történelmi korszak, a földrajzi terület, valamint a társadalmi réteg szempontjából.

Ami az anyagot illeti — előre bocsájtandó, hogy a középkori európai parasztság durva posztóruházatának szürkés vagy barnás színe¹ a juhok vagy ritkábban kecskék természetes gyapjának színe volt.² Magyar területen írott szövegek a XIII. század óta említenek ilyen durva, általában szürke színű posztót. Így 1206 körül a nyugat-magyarországi Sopronban „...in molendinum quatuor rote, quarum una crisiūm panum pilat”.³

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a ma szürke jelentésűnek ismert középkori „griseus” szó nem volt tagja a klasszikus latin nyelvnek.⁴ Ebben a szürke színt a „cinereus”, „fuscus” és „leucophaeus” szavak jelölték.⁵ Francia etimológiai szótárak

* Előadás formájában elhangzott 1971. augusztus 25-én az I. Európai Etnológiai Kongresszuson, Párizsban.

¹ SCHULTZ, 1903: 299; BARTELS, é. n.: 44; MAUTNER—GERAMB, 1932: I. 278; GRIMM—GRIMM, 1958: I, 2013, 1082—83; 2085.

² HUSA, 1967: 40—50. ábrák; WINTER, 1960: 870. 4. jegyzet: „Weil die Wolle von grauen, bunten, rötlichen grobwollenen Schafen nie so viel gültig ist wie nur weisse oder Schwarze Wolle...” (Regiment opravy oveiho dobytku). Erre a munkára Helena JOHNOVA, a prágai Nemzeti Múzeum igazgatója hívta fel a figyelmemet, amelyet az idézett rész németre fordításával együtt e helyen ismét megköszönök.

³ ENDREI, 1969: 40.

⁴ WALDE—HOFMAN, 1938; ERNOUT—MEILLET, 1951.

⁵ PESTHI, 1538: Cap. 18: „zynyekrewl... Cinereus... zywrke...”; SZENCZI MOLNÁR, 1604b: „Szürkitöm: Fusco... Szürkészin Leucophaeus”; SZIKSZAI FOBRITIUS, 1590: 110 „Leucophaeus Szürke szín”; VERANTIUS, 1595: 40 „Fuscus... Dunkel... Szürke”; PÁRIZ—PÁPAI—BOD, 1782: 336 „Fuscator... Szürkén, vagy feketén festő... Leucophaeus... Szürke... Leucophaeatus... Szürke ruhába öltözt”.

szerint ez a szó frank eredetű,⁶ mégpedig „szövet” — „pannus” jelentéssel.⁷ Így DU CANGE 978-ból való szöveget idéz, amelyben „Gaufridus Comes (Andegavensis) inductus tunica illius panni, quem Franci grisetum vocant”.⁸ Tehát olyan tunikáról van szó, amelynek a szövetét a frankok „grisetum”-nak nevezték. Ugyancsak DU CANGE valamivel későbbi — 1250-ből származó — szövegéből egyértelműen világos, hogy a „griseus” vagy „grisetus” szó még ebben a korszakban sem jelentett színt, hanem csupán egy bizonyos posztófajta elnevezése volt: „Pannus griseus cinerei coloris”.⁹ Vagyis a „griseus” nevű szövet színe hamuszínű — cinereus — szürke volt. E szürke szövet neve kapott fokozatosan „szürke szín” jelentést. Ez a gyengébb minőségű szürke posztó lett a névadója a szegény francia varrólányoknak — „grisettes”-eknek,¹⁰ s ugyancsak ez a magyarázata a középkori „Griseldis”-legenda szegény parasztlány hősnője nevének is, aki az előkelő Wather von Saluzzo felesége lett...¹¹

A középkori parasztlány és szegények jellegzetes szürke posztóanyagát magyar területen írott latin szövegek is említik. Ezeknek a szürke szövetet jelentő „griseus” szó magyar fordításai a *szür*¹² és a *daróc*¹³ szavak. E két szót latinra a „griseus” mellett még más szavakkal is fordították a szótárak, amelyek közül leggyakoribb a „gausape” szó. Ennek a szűrőn és a darócon kívül igen gyakori magyar fordítása a *guba*,¹⁴ amely szó egyúttal a középkori latin „vörös” jelentésű „burrus” szavának¹⁵ magyar megfelelője.¹⁶

⁶ GAMILSCHEG, 1928: „gris 12 Jhd. aus fränkisch gris; DAUZAT, 1938: „gris XIIe s. ... du francique gris”; ROBERT, 1960: „GRIS, E. adj. XII. s. du francique gris; BLOCH-WARTBURG, 1960: „GRIS XIIe Francique gris”.

⁷ LITTRÉ, 1874: „GRISSETTE... sorte d'étoffe”; GODEFROY, 1901: „grisain... étoffe de couleur grise... drap de couleur grise...”; HEIDEN, 1904: „Griset, Griset, ursprünglich ein französischer, leinwandartig gewebter Wollenstoff...”; DAUZAT, 1938: „gris... étoffe commune...”; GRANDSEIGNES D'HAUTERIVE, 1947: Gris... Drap de couleur grise...”

GRIMM und GRIMM, 1958: „Grisette 1/urspr. ein einfacher grauer Stoff...”; BLOCH-WARTBURG, 1960: „Grisette... espèce d'étoffe commune...”; DAUZAT-DUBOIS-MITERRAND, 1964: „gris... grisette... étoffe commune”;

⁸ DU CANGE, 1954: IV. 113.

⁹ DU CANGE, 1954: VI. 139.

¹⁰ LITTRÉ, 1874: III. „GRISSETTE... 3° Jeune fille de petite condition, coquette et galante, ainsi nommée parce qu'autrefois les filles de petite condition portaient de la grisette”; DAUZAT, 1938: 376. „grisette... par ext. fille de condition modeste vêtue de grisette”...

¹¹ Brockhaus, 1930: VII. 659.

¹² OKLEVÉL-SZÓTÁR, 1902: 947. „Pannum griseum zywr dietum”.

¹³ OKLEVÉL-SZÓTÁR, 1902: 147. „Pro maioribus saccis faciendis emi Grisium vulgo darocz”.

¹⁴ SZENCZI MOLNÁR, 1604a: 164. „Gausapatus... Lasnakos, Szűrös... Szűr, Gausape Laena”; PPB, 1782: 264. „Gausapinus... Szűrös. Szűr posztóból való. Gausapina penula... Szűr, Szokmány”; CALEPINUS, 1585: 448. „gausape — Lásnok, tserge, guba”; COMENIUS, 1647: 240. „gausape... Lasnak, tserge, guba”; SZENCZI MOLNÁR, 1604a. „Guba, Gausape...”

¹⁵ CALEPINUS, 1590. „Burthrus... Ga. Rouge, vermeil. Ital. Rosso. Ger. Rotfarb... Vngar Vörös”; PESTI: 110. „Burthrus Vörös posgas”; SZENCZI MOLNÁR, 1604a. „Burthrus Vörös zinő”; PPB, 1782: 79. „Burthrus... Veres Színű”.

¹⁶ OKLEVÉL-SZÓTÁR, 1902: „1387: Vnum burum quod vlgo Guba dicitur. (Múz. Kállay)... 1498: Induto super se quodam Bwro vlgo Ghwba (OL. D. 20492)”.

A *szűr* szó első előfordulása a középkori latin nyelv „griseus” szavának fordításaként az 1395 körüli Besztercezi Szójegyzékből ismert,¹⁷ s e szójegyzék középkori francia és angol nominalokra emlékeztet.¹⁸ A magyar nyelvben szláv eredetűnek látszik a *szűr* szó,¹⁹ ugyanis a XIV. század második feléből származó cseh szövegekben „šere” nevű szürke ruhákról van szó, amelyeket „šere”, „šerina” nevű és „pannus griseus”-szal fordított szürke posztóból készítettek.²⁰ Tehát a középkori latin nyelv frank eredetű és abban szürke posztót jelentő „griseus” szavának fordítása a magyarban az ott szláv eredetű, és ugyanesak „szürke posztó” jelentésű „szűr” szava. Mindez a középkori Európa szürke paraszti ruházatának széles elterjedtségét mutatja.

Más középkori szövegekből az is kiténik, hogy a szürkés-feketés-barnás árnyalatok elnevezései az élő állatok gyapjához hasonlóan gyakran össze is mosódtak. Ezt mutatják például CALEPINUS, COMENIUS, SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PÁRIZ—PÁPAI—BOD szótári adatai is.²¹

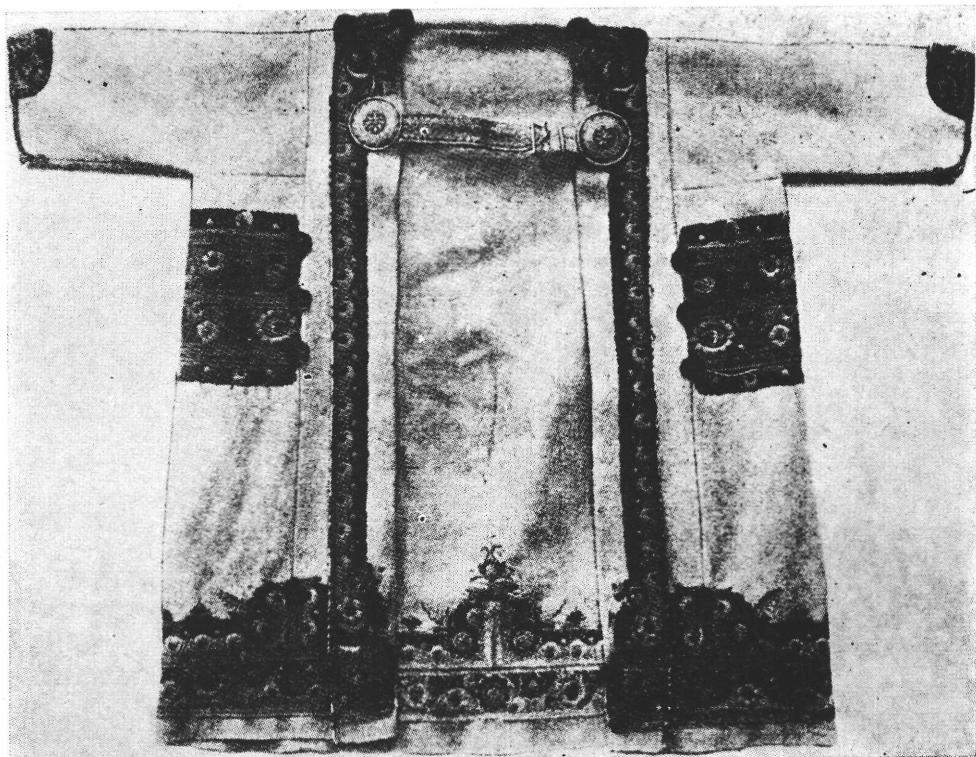
¹⁷ FINÁLY, 1892: 41. „griseus, zyr”.

¹⁸ GALDI, 1950, 30.

¹⁹ TAGÁNYI, 1893: 323.

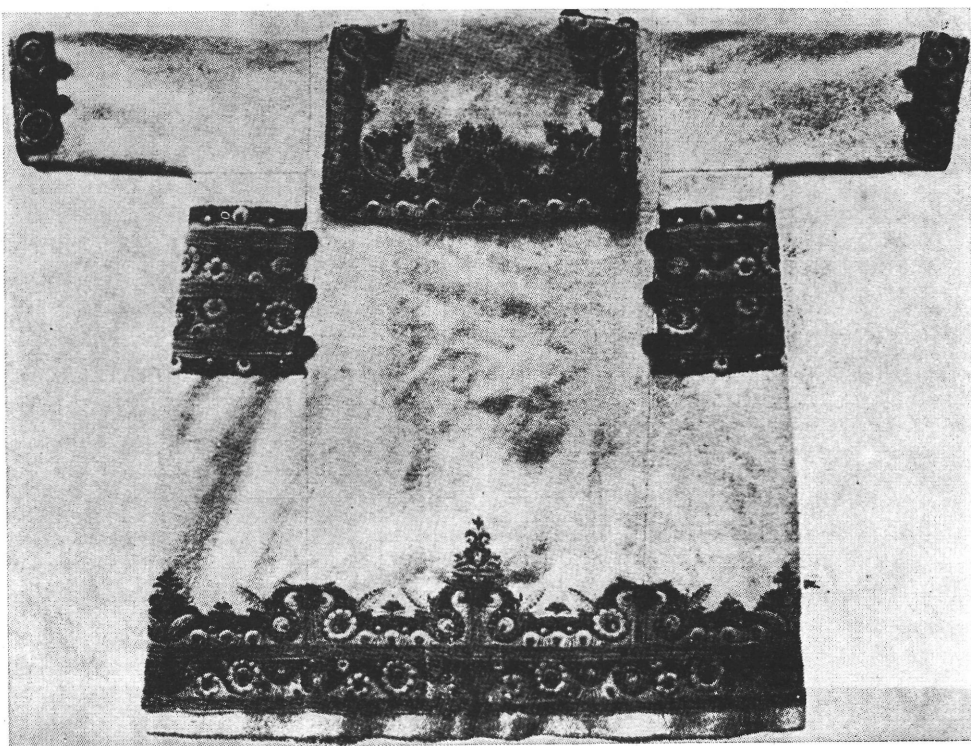
²⁰ NIEDERLE, 1913: 424. (Sogenannte Oesterreichische Reinkronik vom Anfang des XIV. Jahrhunderts, vers 20.020; „der inthronisierte Fürst von Kärnten hatte bei der Zeremonie nach altem Brauch ein *Bauernkleid*, und zwar: Hosen aus grauem Tuch, rote Bundschuhe, graue Tuchjacke (?) grauen Mantel ohne Kragen, aus einem Stück Stoff gemacht, einen grauen Hut... Ed. Westberg 59, Rozen 54. — Der Abt von Viktring im Jahre 1341 gibt Nachricht über die Inthronisierung des Meinhards im Jahre 1286: „...gekleidet mit einem grauen Mantel, Tunica, Hut und Schuhen, „eodem modo, quo rusticus induitur”. MGH Deutsche Chronika V, 265, Fontes rerum Germ. ed. Boelmer I, 318, (1843); ZIBRT, 1892: 41. egy bizonyos XIV. századi herceg ruházatát leírva, H. JOHNOVA véleménye szerint: „Aus diesen Versen nimmt ZIBRT, sowie auch NIEDERLE, dass es sich bei dem alten Zeremoniellen Kleid des kärntner Fürsten um ein graues Tuch, šerka handelte”; ZIBRT, 1892: 299. „Arme und einfache Leute hatten einfache Röcke, graue „šere” aus „šer, šerina” genäht; U. o.: 307. „Borovy, Libri erectionum I, 1875 (1383-ból származó adat a kórházbeli szegényeknek juttatott ruházatról): „infra duos annos unicuique infirmorum sex ulnas grisei panni de lana facti pro tunica vel pro pallio in festo beati Wenceslai tribuantur”; U. o.: „Archiv der Stadt Prag Nr. 317,1.46a (Anfang d. XV. Jh.): „unumstamen panni grisei per 1½ sexag. gr. pauperibus scholaribus dari et distribui debet”. WINTER, 1893: 97. Die Kleidung des Volkes: „man trug immer weissliche und graue (šere) Textilien, sog „šerky”. In: Rössler, Altprag. Stadtrecht S. 7: STRANSKA, é. n.: 5. „šerka — schon im 13. Jahrhundert war es ein Erzeugnis der Gewerbeweber, für das Volk bestimmt — es war grob”. — Fenti munkákra Helena JOHNOVA hívta fel a figyelmemet, ezt és az idézett részek németre fordítását neki köszönöm.

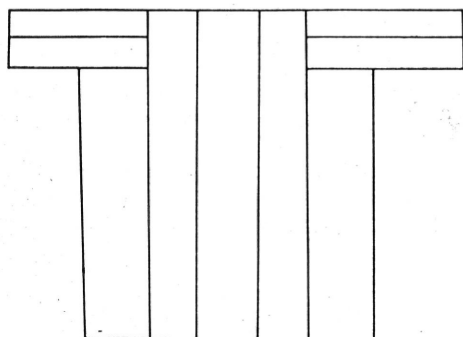
²¹ CALEPINUS, 1590. „fuscus... Szürke feketés barna feketeség... leucophaeus... Barna Fekete zeg. zwrke”; COMENIUS, 1647. „fuscus... Barna, fekete”; SZENCZI MOLNÁR, „Fuscator... szürke vagy fekete festő... Fuscus... Barna fekete”; PPB, 1782. „Fuscator... Szürkén, vagy feketén festő... Fusco... Meg-Szürkitem, Feketitem... Fuscus... Barna, Fekete...”;

1. ábra. Kisújszállási cifraszűr. GYÖRFFY, 1930: 90. ábra.

2. ábra. Kisújszállási cifraszűr. GYÖRFFY, 1930: 91. ábra.

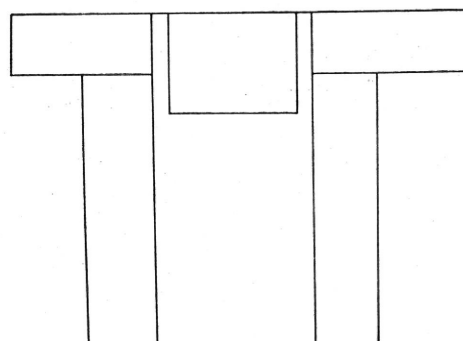

3. ábra. Szűr elejének szabásrajza.

5. ábra. Éreosztás. Az 1490-es évekből való
Kuttenberg-i Gradualéból.
HUSA, 1967: 154. ábra után.

4. ábra. Szűr hátának szabásrajza.

6. ábra. Bányamunka.
HUSA, 1967: 152. ábra után.

Magyar területen írott latin szövegek, amelyek *szűr* nevű szürke posztót említenek, ezt zsákok,²² zsákruhák,²³ valamint katonák, cselédek és állatok számára való pokrócok — „dorsalia”-k²⁴ anyagának írják.

Mindaddig tisztázatlan a *daróc* szó eredete.²⁵ Egy 1349-ből való szövegben darócból készült tunikát említenek,²⁶ 1493-ban pedig „Grisium vulga daroc”-ról van szó.²⁷ — Fentebb utaltunk a „griseus” szó „szürke posztó” jelentésére. Ha ugyanabban a korszakban ennek a „griseus”-nak a *szűr* mellett a *daróc* szó is magyar megfelelője lehetett, úgy feltételezhető, hogy a *daróc* is szürke posztóféleség volt.

Mint a *szűr* nevű posztó, úgy a *daróc* nevű posztó is lehetett zsákok²⁸ és pokrócok²⁹ anyaga.

A *guba* szónak a XIV. században a „vörösés” jelentésű „burrus”³⁰ szó a magyar területen használt fordítása.³¹ De magyar területen írott szótárakban a *szűr*, *daróc*, *guba*, *cserge* és *pokróc* szavakat gyakran egymással magyarázzák,³² így okkal tételezhető fel közöttük valamelyes anyag-, szín-, vagy esetenként éppen rendeltetésbeli rokonság.

Magyar területen írott XVI. századi latin szövegekben feltűnik a „vestes griseae” kifejezés. Így 1545-ben „Joanni Aunige debentur soluere... una vestis grisea”.³³ Báthory Zsigmond egyik — 1592-ből származó rendeletében „santores”-ekről van szó, „qui vestes griseae conficere solent”.³⁴ Ugyanebben az időben a *szűr*, *daróc* és *guba* szavak, amelyek eddig posztófajtákat jelöltek — elnevezéseivé válnak olyan kabátféle felső ruháknak, amelyeket e három posztóféle egyikéből készítettek. Így

²² Oklevél-Szótár, 1902. „1545 Eg öreg zyr sak”.

²³ Nyelvtörténeti Szótár, 1893: III. 947–948. „Mardocheus megmetele ő ruháit es sacba őlőztec (BécsC. 57.) Ne acariatoc viselnetec sakokat (MünchC. 133)... Hytuan zakual fedettek uala bel, erat vestita sacco (JordC. 126.)... Tauol villőn a predication, mosdatlan mezetlab, sagba, borzas fővel (Mel: Préd. 321.)... Zakba nem őlőztec (Tel.: Evang. I. 46.)... Ezer-kétszaz napig megáll az ő szavok s fekete zsákokban kell prófétálniok (Thaly: Adal. I. 26.) A hollandiai gyócs végeket szabjátok a szegényekre, magatok bujjatok foltos zsákba (Fal: NA. 125.)... Ször sákban őlőztek Jóh pátriárkával (Csuzi: Sip. 187.); COMENIUS, 1647. „cilicium... Torlo Szűr, Sák ruha...”

²⁴ BELENYESY, 1959: II. 197. „7 die Octobris Ad Manus Wolfgangi Rwmy Magistri Agazonum dati sunt grisej Pecie tres pro dorsalys et Manticis...”

²⁵ BÁRCZI, 1941: 49; A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, 1967: 596.

²⁶ A Zichy és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. 1871–1894: II. 385. „exquibus rebus idem magister philpus vnam tunicam virilem de panno darouch eidem Beke coram ipsis restitui fecisset...”

²⁷ Oklevél-Szótár. 1902: 147. „Pro maioribus saccis faciendis emi Griseum vulgo darocz”. (Az egri Püspökség számadásai az 1493–96. évekről.)

²⁸ L. a 27. jegyzetet.

²⁹ SZENCZI MOLNÁR, 1604b. „Darotz, Stragulum”.

³⁰ L. a 15. jegyzetet.

³¹ Lásd a 16. jegyzetet.

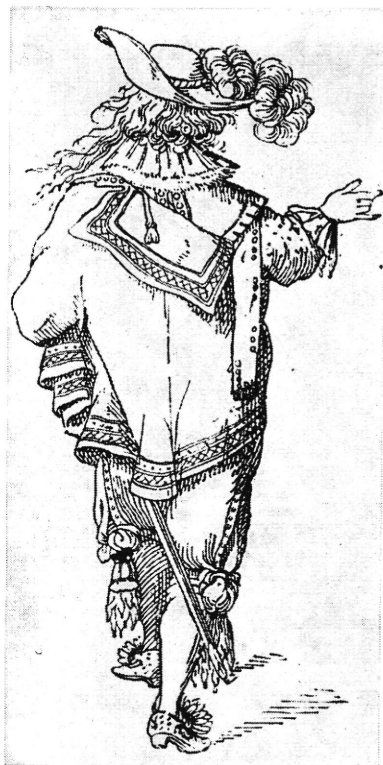
³² CALEPINUS, 1590. „gausape — Lásnok, tserge, guba. Gausapina penula — Lásnok, tserge, guba... stragulum — Tserge pokrocz”. SZENCZI MOLNÁR, 1604a. „Gausapatus, Lasnakos, Szürös. Gausape... Lasnae, Czerge, Guba”; COMENIUS, 1649: 114. „A test torlo szorrel (darotzal, szor gubával) tajték kovel... dorgoltetik (vakartatik)...”

³³ BELENYESY, 1959: I. 79.

³⁴ SZÁDECZKY, 1913: II. 91.

7. ábra. Férfiviselet a XVI. század első feléből.
SICHART, 1926: 299. ábra után.

8. ábra. Férfiviselet 1620 körül.
Abraham Bosse metszete, 1620.
FALKE, é. n.: 261. ábra után.

9. ábra. Magyar paraszt 1600 körül.
DILLICH, Vngarische Chronika. 32. után.
Felirata: Vngarischer Bawr.

10. ábra. Magyar polgár 1600 körül. DILLICH,
i. m.: 29. után. Felirata: Vngarischer Burger.

11. ábra. Magyar úr 1600 körül, DILLICH, i. m.: 23. után. Felirata: Vngarischer Herr.

12. ábra. Olajbogyót szüretelő római parasztok. MAUTNER—GERAMB, 1932: 77. ábra után.

13. ábra. XII. századi francia paraszt. MAUTNER—GERAMB, 1932: 112. ábra után.

14. ábra. XIII. századi francia férfi öltözet. SICHART, 1926: 179. ábra után.

15. ábra. Angyali üdvözlés. Iniciálé egy XV. századi Graduáléból. MAUTNER—GERAMB, 1932: 163. ábra után.

16. ábra. Szent Miklós és a szegény nemes három lánya. Jánosrét 1476 körül. RADOCSAY D., A középkori Magyarország táblaképei. LXX. ábra után.

1570-ben „Nicolaus Zyrzabo”-t említene³⁵ 1560 körül pedig olyan paraszti ruháról, „vestimenta rusticano”-ról írnak, amely olyan, „mint az daroch”.³⁶ Egy 1528-as szöveg „Ad vestem guba”-ról, tehát *guba* nevű ruháról ír.³⁷ Mindhárom szó a XVI. századtól egészen napjainkig megtartotta e kettős jelentését.

Mindezek az adatok a XVI. századi magyar parasztok szürke, szürkés-barna, szürkés-fekete, a *guba* esetében esetleg vöröses-barna ruházatát mutatják ugyanakkor, amikor a nyugat-európai parasztság ezeket inkább elhagyja élénkebb színű ruhák kedvéért.³⁸

Elemzésünk eddig a középkortól haladt a jelen felé és bizonyításunk régi szövegekre támaszkodott. Ha azonban a *szabások* elemzése a feladat, úgy a szövegekkel egykorú darabok hiányában ellenkező módszert kell alkalmaznunk, tehát azokból az ismeretekből kell kiindulnunk, amelyeket a meglévő XIX–XX. századi darabok adnak.

A három felső ruha, a szűr, a daróc és a *guba* XIX–XX. századból ismert szabása határozottan derékszögű, a derékszögű szabás pedig a keleti és kelet-európai

³⁵ *Oklevél-Szótár*, 1902: 948.

³⁶ MELICH, 1896. „Cento ponitur pro vestimento rusticano, pro interio vestimento: quod super subuculam induj solet, minth az daroch: Guba: Sukmanj”.

³⁷ *Oklevél-Szótár*, 1902: 309.

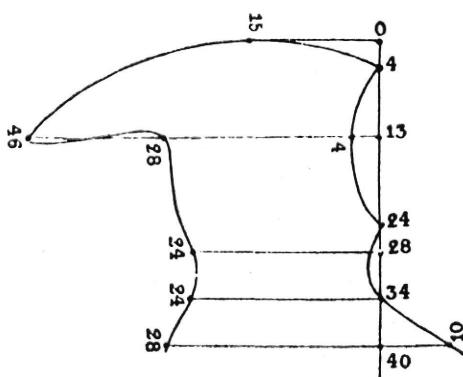
³⁸ GERAMB—MAUTNER, 1932: I. 289.

17. ábra. Érepiac. Részlet az 1590 körüli Kuttentberg-i Graduáléból.
HUSA, 1967: 156. ábra után.

18. ábra. Kálmán király fiát,
II. Istvánt megkoronázzák.
Képes Krónika. 108.

20. ábra. XIII. századi csuklya szabásrajza.
SICHART, 1926: I. 177. ábra után.

19. ábra. Régi kórógyi (Szlavónia) csuklyás szűr.
(Foto GA. 1968.)

ruházat jellemzője.³⁹ — A derékszögűségen belül azonban a tárgyalt ruhák egyes szabáselemei különbözhetnek egymástól mind történeti, mind földrajzi és társadalmi eredetükre nézve is. Például a szűrre (1., 2., 3., 4. ábrák) maradéktalan derékszögűség jellemző, az egyenes vállaknál varrás nélkül kettéhajtott függőleges anyagszél és az ugyancsak függőleges irányba futó főbb varrások.

E derékszögűségen belül a szűr szabásának ugyancsak keletre mutató jellegzetessége az ujjak betoldásának módja is. Ez a sajátosság ismert Közép- és Kelet-Európában, a Balkánon, de eredetét abban a széles sávban kereshetjük, amelyik Észak-Afrikától Kelet-Turkesztánig terjed.⁴⁰

Bár a szűrnek ujjai vannak, csak vállra vetve viselik, s bősége meghaladja azt, amely az emberi test számára szükséges.

A magyar szűrre oly jellemző négyszögletes gallér (2. és 4. ábra) már nyugati sajátosságnak látszik. Nyugat-Európában a XV. század vége körül kezd divatba jönni (5., 6., 7., 8. ábra), magyar területen valamivel később (9., 11. ábra). Előkelők, polgárok és katonák viselik ujjas és ujjatlan, kerek köpenyféle felső ruhákon egyaránt. Magyarországi XVII–XVIII. századi limitációkban olykor feltüntetik a szűr galléros

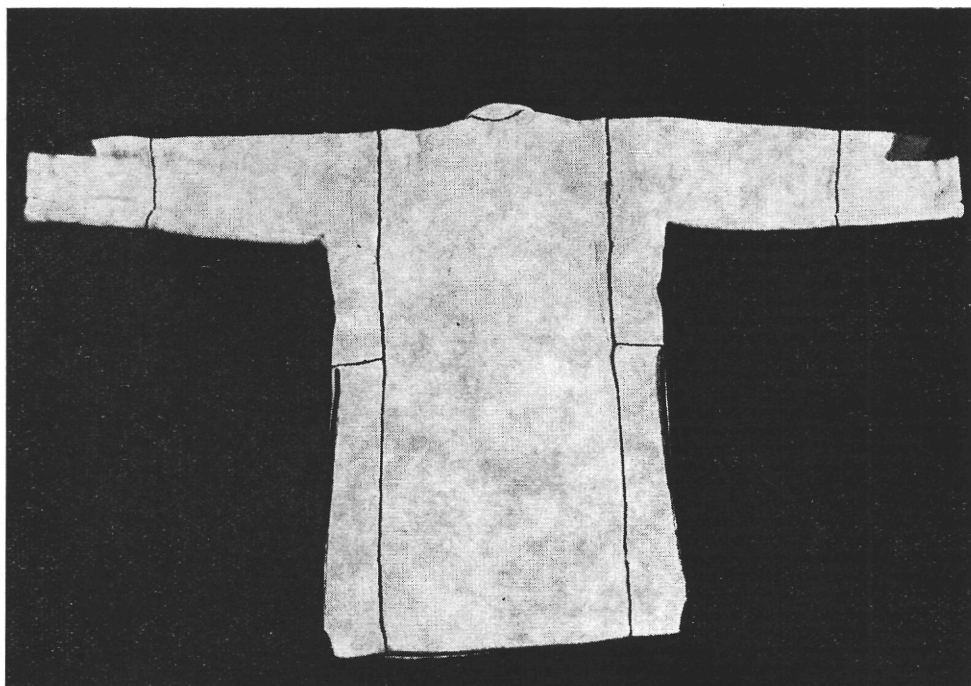
³⁹ TILKE, 1922: 1. Tábla — Marokkó, 3. Tábla — Marokkó, 5. Tábla — Algír, 15. Tábla — Abesszinia, 20. Tábla — Egyiptom, 25. Tábla kopt. i. e. 1400, 29. Tábla Kelet-Arábia, 31–32. Táblák — Szíria és Mezopotámia, 33. Tábla — Szíria, Palesztina és Mezopotámia, 34. Tábla — Szíria, 37. Tábla — Palesztina, 43. Tábla — KisÁzsia, Szmirna, 44. Tábla kisázsiai török, 77. Tábla — Kurdisztán, Szíria és Nyugat-Perzsia, 69. Tábla — Dél-Kaukázus, 81. Tábla — Perzsia, Azerbajdzsán, 94. Tábla — Hindosztán, 101. Tábla — Indokína, Tonkin, 126–128. Táblák — Japán; VELEVA–LEPAVCOVA, 1960; ENACHESCU–CANTEMIR, 1940; MOSZYNSKI, 1929; ZELENIN, 1927; KLICKOVA, 1963;

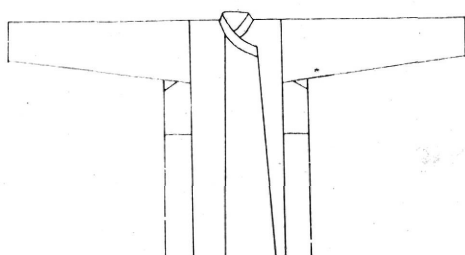
⁴⁰ L. az előző jegyzetet.

21. ábra. Tárkányi daróc. Néprajzi Múzeum, ltsz. 89951. (Foto F. J.)

22. ábra. Tárkányi daróc háta. Uaz.

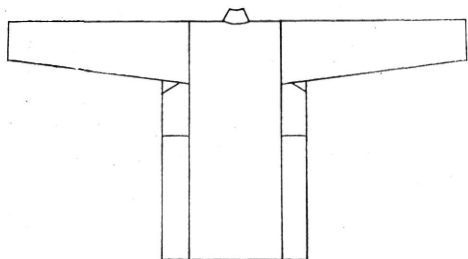

23. ábra. Tárkányi daróc
szabásmintája. Uaz.

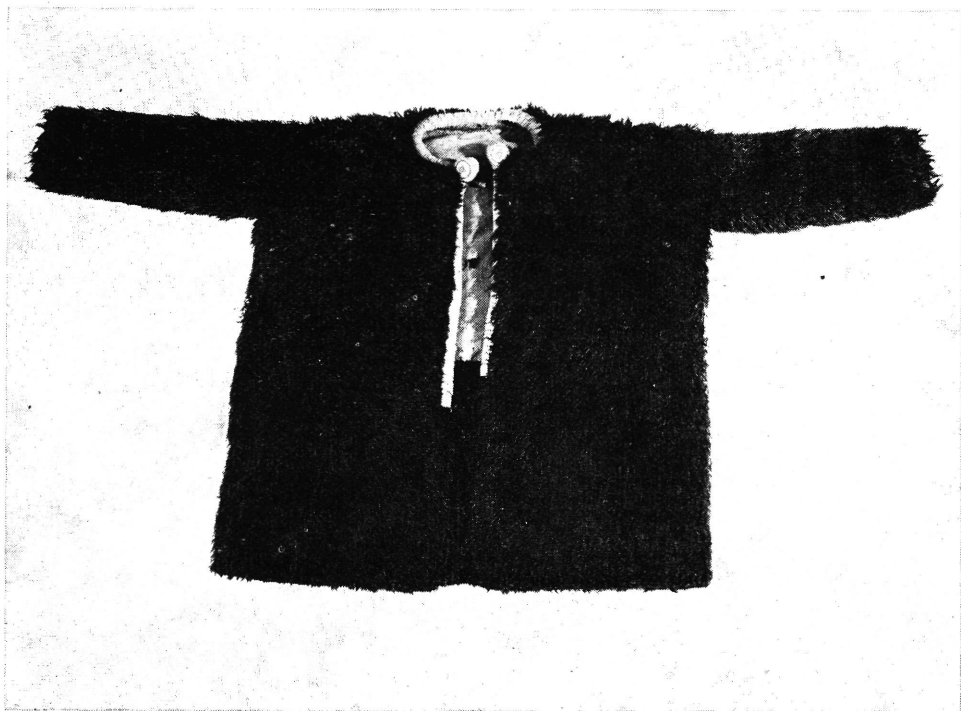

25. ábra. Nagy Lajos király trónjától balra
álló alakok. A Képes Krónika címlapja.

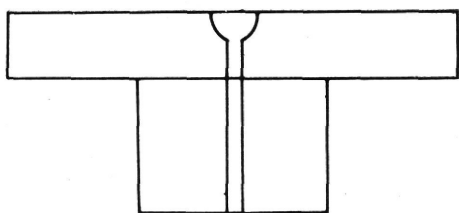
24. ábra. Tárkányi daróc
hátlujának szabásmintája. Uaz.

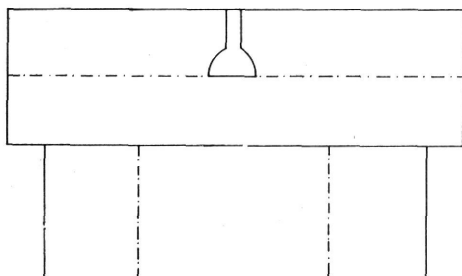
26. ábra. Attila király. Képes Krónika,
13. oldal után.

27. ábra. Guba. Néprajzi Múzeum, ltsz. 65.130.994. (Foto F. J.)

28. ábra. Guba elejének szabása. Uaz.

29. ábra. Kiszabandó guba a gubapokrócon, a varrások és a hajtások megjelölésével.

voltát.⁴¹ Ha erre szükség volt, úgy feltehetően nem minden szűr volt galléros, sőt még a szűr gallérját említő adatok sem jelenthetik teljes bizonyossággal a szűr-gallér ma ismert formáját. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a hagyományokat erősebben őrző kelet-európai, s különösen magyar paraszti ruhák derékszögű szabásrendszere magához vonzotta a négyszögletes gallért, amikor ez kezdett divatjamúlttá válni.

A négyszögletes gallért néha csuklyaként borították a fejre és csuklyából gallért vagy gallérból csuklyát eredeztető nézetek is születtek.⁴² De a csuklya önálló ruhadarab, a szűr-gallér csuklyaként való alkalmazása másodlagos. A csuklya sokkal régebbi, mint a négyszögletes gallér, és eredete mind történelmileg, mind földrajzilag és társadalmilag különbözik a négyszögletes gallérétól. A magyar *csuklya* szó a latin „cucullus”-ból alakult, s ez a ruhadarab valószínűleg kelta eredetű. A kelták fiú-istenüket csuklyában ábrázolták.⁴³ Későbbben római rabszolgák kötelező viselete volt (12. ábra), és még későbbben — a középkorban — parasztok és szegények (13., 14., 15., 16. ábra), s mint praktikus ruhadarabot bányászok, utazók és vadászok is viselték.⁴⁴ Az európai középkorban a csuklya lehetett csak fejlet, vagy a fejet és vállakat borító viselet, lehetett önálló ruhadarab, de lehetett ujjas vagy ujjatlan kerek köpeny tartozéka is.

A csuklyát a négyszögletes gallértól a középkorban világosan megkülönböztették (17. ábra). Alázatosság jeléül néhány egyházi rend is felvette (18. ábra). Nyugaton divatja múlttá válva, többek között a magyar szűrre is rákerült (19. ábra), de szabása sem itt, sem nyugaton (20. ábra) nem egyezik a fejre felhajtható négyszögletes szűr-gallérral.

Ami a daróc szabását illeti (21., 22., 23., 24. ábra) — meg kell jegyezni, hogy a XIX. században ez a kabátféle jóval kisebb, szerényebb a szűrnél. Kabátként, felöltve viselték. Egy 1653-ból származó kassai limitációban „szűrnek auagy darocznak Singet...”⁴⁵ említene, ami a két anyagnak legalábbis nagy hasonlatosságára utal. Még korábban, 1626-ban s ugyancsak Kassán „Egy örögh embernek valo daroczozt kinck uja galléra Poztozot...”⁴⁶ említene. Ez a szöveg egyrészt a XVI. századi szűr és daróc nevű ruhák esetenkénti nagy hasonlatosságára utal, másrészt arra figyelmeztet, hogy az idézett daróc nem lehetett teljesen azonos a ma ismert, nem posztózott ujjú és kis álló galérú daróccal. A XIX–XX. századi daróchoz a szűrnél kevesebb anyagra volt szükség, s a szűrénél keskenyebb posztóját néha háznál készítették, amikor ugyanabban az időben szűrposztót már kizárólag kisiparosok állítottak elő.

A daróc derékszögűsége már nem olyan kizárólagos, mint a szűré, de a függőleges vonalak ezt a ruhadarabot is jellemzik. Egyes részei egyenes elemekből állnak ugyan, de lényegében — bár nagyon haloványan, mégis — eltávolodik kissé a szűrre jellemző derékszögű szerkesztéstől. Így a szűrhez hasonlóan keleti módra betoldott ujjai a kézfej felé kissé keskenyednek, csukódása mongolosan rézsútós, oldalai olykor alig észrevehetően, eleje határozottan bővül lefelé. Ez a rézsútós csukó-

⁴¹ Sátoraljaújhelyi Limitációk, 1653: 78. „Egy jo öreg galleros Csapo Szürért...”.

⁴² GYÖRFFY, 1930: 18, 26–27, 29, 72, 93.; HABERLANDT, 1928: 548. (In: HABERLANDT, M.—HABERLANDT, A. 1928.) „Nicht immer wird ein Kopfputz durch eine fertigenähte Kapuze erzielt; an Mänteln in Sardinien, Nordalbanien, Ungarn auch an kurzärmeligen Jacken in Albanien und anderwärts begnügt man sich mit einem Matrozenkragen, den man nach Art einer Kapuze bei Regen über den Kopf schürzt...”

⁴³ EGGER, 1932.

⁴⁴ FALKE, én. n.: 191; HUSA, 1967: 48, 141–182. ábrák.

⁴⁵ Sátoraljaújhelyi Limitációk, 1653: 68.

⁴⁶ U. a., 1626: 36.

dás lényegében a Távol-Kelet jellegzetessége,⁴⁷ de gyakori Európa keleti részein is.⁴⁸ Korban távolabb menve — fellelhető már a magyar,⁴⁹ a lengyel⁵⁰ és a román⁵¹ XVI–XVII. századi ruházatban, sőt a XIV. század második felében készült magyar Képes Krónikában is (25–26. ábrák).

A darócnak másik jellegzetessége a csípőknék — a közölt darabon ugyan már nagyon halványan, de mégis észlelhető — hangsúlyozása (22. ábra). Ez a csípőhangsúlyozás a magyar,⁵² a román⁵³ és a lengyel⁵⁴ XVI–XVII. századi öltözetben már előfordul, a recens néprajzi anyagban pedig kelet-európai,⁵⁵ de méginkább a távol-keleti ruházatban mutatható ki, egészen Tibetig és Turkesztánig.⁵⁶

A szűr és a daróc szabásának jellegzetességeként a függőleges szerkezeti vonalakat említettük. Ezzel szemben a guba ugyancsak derékszőgű szabását a vízszinteség jellemzi⁵⁷ (27., 28., 29. ábra), amely Közép-Kelet-Európában — ha szórványosan is — de előfordul.⁵⁸ Arábiától Iránig pedig egy „aba” nevű ruhatípus meghatározó jegye.⁵⁹

⁴⁷ TILKE, 1922: 22. á. Egyiptom, 23. á. Egyiptom, 45. á. Közép-Kaukázus, 54. á. Közép-Kaukázus, 61. á. Délkelet-Kaukázus, 76. á. Kisázsia, Dél-Kaukázus, Szíria, 83. á. Perzsia, 87–88–89. á. Kásmir, 94. á. Hindosztán, 97. á. Hindosztán, 100. á. Indokína–Burma, 102. á. Tibet, 104. á. Tibet, 109. á. Turkesztán, 119. á. Kínai-Turkesztán, Yarkand; HANSEN, 1950: 12, 13, 16–18, 22, 25, 29–34, 37–42, 68–69, 76–78, 80–81, és 125. ábrák; HANSEN, 1961: 54–55. ábrák; *Szibériai Atlasz*, 1961: 257. á. evenkik, 276–277. á. nivhik, 279–280. á. nanaiok, 281–282. á. orocok, 283. á. udegejcek, 284. á. negidálok, 287. á. altáiak, 293. á. hakaszok, 296. á. tuvaiaik, 300. á. tofalárok, 301–303. á. burjátok.

⁴⁸ TILKE, 1925: 6. á. Albánia, 12. á. Albánia, 26. á. Bulgária, 53. á. Lengyelország, 62. á. Közép-Oroszország nyugati része, 75. á. baskír, 77. á. Közép-Oroszország keleti része, Kazán, 86. á. Északnyugat-Oroszország, 90. á. Lettország, 91. á. Lettország, 92. á. Finnország; ZELENI, 1927: 136. á. Ukrán paraszt 1786-ból, 159. á. Mohilev kormányzóságbeli fiúk, 155. á. ukrán felsőruha; MOSZYNSKI, 1929: 392. á., 393. á., 438. á.; ENĂCHESCU–CANTEMIR, 1940: 23. á. Oltenia, 117. á. Hațeg; VELEVA, 1950: 30. á.; VELEVA–LEPAVCOVA, 1960: 15. á., 20. á., 24. á., 25. á., 32. á., 33. á., 35. á.; KLIČKOVA, 1963: XXIV. és XXIX. táblák.

⁴⁹ HÖLLRIGL, 1938: 2–3. á.; EMBER, 1965: 11. á., 18. á.; EMBER, 1966/67: 97. á., 98. á., 103. á.;

⁵⁰ GUTKOWSKA–RYCHLEWSKA, 1968: 486. á., 601. á., 641. á.;

⁵¹ NICOLESCU, 1969: 3. á., 4. á., 8. á.

⁵² HÖLLRIGL, 1938: 2. á., 4–8. á.; EMBER, 1965: 11–18. á., 22–25. á.; EMBER, 1966/67: 97–100. á., 103. á.

⁵³ NIKOLESCU, 1969: 3–4. á., 8. á.

⁵⁴ TILKE, 1925: 51. Tábla. Szobieszki János lengyel király 1683-ból való felsőruhája.

⁵⁵ TILKE, 1925: 53. Tábla; ENĂCHESCU–CANTEMIR, 1940: 30. á. Oltenia; VELEVA, 1950: 8. á., 44. á.; VELEVA–LEPAVCOVA, 1960: 15., 20., 22., 24., 25., 33b., 35a.; KLIČKOVA, 1963: XVII., XXIV. Táblák.

⁵⁶ TILKE, 1922: 21–22. á. Egyiptom, 54. á. Tiflisz, Közép-Kaukázus, 56. á. kalmük, 57. á. nogai, 61–62. á. Délkelet-Kaukázus, 69. á. Délkelet-Kaukázus, 97. á. Hindosztán, 102. á. Tibet, 105. á. Tibet, 112. á. Turkesztán; HANSEN, 1950: 46. á.; HANSEN, 1961: 81. á. kurd. 1971-ben a párisi MUSEE DE L'HOMME-ban a következő, csípőhangsúlyozásos felsőruhákat jegyezhettem fel: 67.111/309 Irán, 69.132.12 Tabriz, Asszebadzsán, 69.132.161 u. o., 67.111.309, 67.111.311, 67.111.312 Irán, 66.128.117, 66.128.124, 66.128.123 Irán, Isfahán. Az itt végzett munka lehetőségéért Mme THIERRYnek, az Ázsia gyűjtemény vezetőjének, továbbá Mme E. FALCK és Mme DELABY-nak mondok köszönetet.

⁵⁷ GYÖRFFY, 1941–43: 348.

⁵⁸ MOSZYNSKI, 1929: 437; IRIMIE, é. n.: 19; MARKOVÁ, 1964: X. Tábla.

⁵⁹ TILKE, 1922: 29 Kelet-Arábia, 31–32 Szíria és Mezopotámia; 33 Szíria, Palesztina, Mezopotámia; 34 Szíria; 77 Kurdisztán, Szíria és Kelet-Perzsia; 81 Perzsia; — HANSEN, 1961: 61. ábra. Kurd.

A guba szabásának különlegessége az ujjak és a mellrész kialakításának módja a felső anyagsáv vízszintes kettőbe hajtása által. Ez az eljárás Észak-Európában bronzkori szőrmeruhákról már ismert,⁶⁰ a recens néprajzi anyagban pedig Észak-Euráziában fordul elő.⁶¹

Ami a guba szövéstechnikáját illeti, bár két nyüsttel történik, mégis annyiféle, és mind történetileg, mind földrajzilag olyan bonyolultan sokféle irányba mutat, hogy a különböző variánsok ismertetése túllépné e közlemény kereteit. Annnyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy magyar területről háromféle guba ismeretes. Az első kétnyüstös gyapjúszőttes. Bolyhosságát fésülés, bolyhozás útján érik el. Ez a *fűsült guba*. A második variáns szőnyegtechnikára jellemző beszövött fűtőkkel készül, amelyek szőrme benyomását kélik. Ez a *rakott guba*. A harmadik — egyúttal legdrágább — fajta az, amelybe egy éven aluli kisbárány természetes göndör fűtjeit szövik. Ez a *báranyfűrtös guba*.⁶²

A magyar parasztság e három felső ruhájának — a szűrnek, a darócnak és a gubának anyaga és szabáselemei —, amelyek oly különböző történeti korokból, földrajzi tájakról és történeti rétegekből származnak — a Kelet és Nyugat között élő magyarság etnográfiai jellegének komplexitását tükrözik.

GÁBORJÁN ALICE

⁶⁰ HALD, 1950: 356—357. ábra.

⁶¹ Szibériai Atlasz, 1961: 305—307. á.

⁶² LUBY, 1927.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. 1967–1970. Budapest.
- BARCZI G., 1941: *Magyar Szófejtő Szótár*. Budapest.
- BARÓTI SZABÓ D., 1792: *Kisdied Szó-tár*. Kassán.
- BARTAL A., 1901: *A középkori latinság szótára*. Budapest.
- BARTELS, A., é. n.: *Der Bauer in deutschen Vergangenheit*. 2. kiad. Jena.
- N. BARTHA K., 1939: *A debreceni gubacsapó cég*. Debrecen. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadványai. VIII. 2.
- BLOCH, C.—WARTBURG, W. von, 1960: *Dictionnaire Étymologique de la langue française*. Paris.
- BELÉNYESY M., 1959: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számádsáiból*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte.
- CALEPINUS, A., 1585: *Dictionarivm vndecim linguarum*. Basiliae.
- Der Grosse Brockhaus*. 1930: Leipzig.
- DU CANGE, 1954: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. (Unveränderter Neudruck der Ausgabe von 1883–1887). Graz.
- COMENIUS, J. A., 1647: *Index vocabulorum*. Gyula-Fejérvár.
- 1659: *Janua linguae latinae*. Leutschoviae.
- DAUZAT, A., 1938: *Dictionnaire Étymologique de la langue française*. Paris.
- DAUZAT, A.—DUBOIS, J.—MITTERAND, H., 1964: *Nouveau Dictionnaire Étymologique*. Paris.
- DUBOIS, J.—DAUZAT, A.—MITTERAND, H., 1964: *Nouveau Dictionnaire Étymologique*. Paris.
- EGGER, R., 1932: *Genius cucullatus*. In: Wiener Prähistorische Zeitschrift B. 19. Festschrift für Rudolf Much. Wien.
- EMBER M., 1965: *Die ungarische Galakleidung im XVI. und XVII. Jahrhundert*. In: Waffen- und Kostümkunde. Jahrgang 1965. Berlin.
- 1966/67: *Magyar viseletformák a XVI. és XVII. században*. In: Folia Archeologica XVIII. Budapest.
- ENĂCHESCU—CANTEMIR, A., 1940: *Le costume populaire roumain*. Craiova-București.
- ENDREI W., 1969: *Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században*. Budapest.
- ERNOUT—MEILLET, 1951: *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- FALKE, J. von, é. n.: *Costümggeschichte der Culturvölker*. Stuttgart.
- FINÁLY H., 1897: *A besztezerzei szószedet*. In: Értékezesek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből. XVI. Budapest.
- GÁBORJÁN A., 1970: *Adatok a szűr kialakulásához*. In: Ethnographia 1970. 2–4. szám. Budapest.
- GÁLDI L., 1950: *Középkori szójegyzékeink új kiadásáról*. In: Magyar Nyelv. 1950. Budapest.
- GAMILSCHEG, E., 1928: *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*.
- GERAMB, V.—MAUTNER, K., 1932: *Steirisches Trachtenbuch*. Graz.
- GODEFROY, FR., 1901: *Lexique de l'ancien français*. Paris—Leipzig.
- GRANDSEIGNES D'HAUTERIVE, R., 1947: *Dictionnaire d'ancien français*. Paris.
- GRIMM, J. UND GRIMM, W., 1958: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig.
- GUTKOWSKA—RYCHLEWSKA, M., 1968: *Historia ubiorów*. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- GYÖRFFY I., 1930: *A cífraszűr*. Magyar népi himnzesek. I. Budapest.
- 1941–43: *Viselet*. In: Magyarság Néprajza I. 3. kiadás. Budapest.
- HABERLANDT, A., 1928: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. In: M. HABERLANDT und A. HABERLANDT: *Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur*.
- HANSEN, H. H., 1950: *Mongol Costumes*. København.
- 1961: *The Kurdish Woman's Life*. København.
- HEIDEN, M., 1904: *Handwörterbuch der Textilkunde*. Berlin.
- HÖLLRIGL J., 1938: *Régi magyar ruhák*. Budapest.
- HOFMAN, J. B.—WALDE, A. VON, 1938: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- HUSA, V., 1967: *Homo Faber*. Praha.
- IRIMIE, C., é. n.: *Portul popular din Țara Oltului*. București.
- KLICKOVÁ, V., 1963: *Les costumes nationaux en Macédonie*. Skopje.

- LEPAVCOVA, EVG.—VELEVA, M., 1960: *Blgarski narodni nosii*. Sofia.
- LITTRE, E., 1874: *Dictionnaire de la langue française*. Paris.
- LUBY M., 1927: *A guba készítése és a gubás mesterség*. In: NÉ. Budapest.
- MARKOVÁ, E., 1964: *Vyroba Gub na Slovensku*. In: Slovenski Narodopis. XII. 1. Bratislava.
- MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932: *Steirisches Trachtenbuch*. Graz.
- MEILLET—ERNOUT, 1951: *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- MELICH J., 1898: *A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék*. Budapest.
- MITERAND, H.—DAUZAT, A.—DUBOIS, J., 1964: *Nouveau Dictionnaire Étymologique*. Paris.
- MOSZYNSKI, K., 1929: *Kultura Ludowa Słowian*. Kraków.
- NICOLESCU, C., 1969: *Dvorski Kostim Rumunije*. Beograd.
- NIEDERLE, L., 1913: *Život starých Slovanů*. Praha.
- N. BARTHA K., 1939: *A debreceni gubacsapó céh. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadványai*. Debrecen.
- PÁRIZ—PÁPAI F.—BOD P., 1767: *Dictionarium Hungarico-Latinum*. Cibini.
- 1782: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Cibini.
- PESTHI G., 1538: *Nomenclatura Sex Lingvarum...* Wien.
- ROBERT, P., 1960: *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris.
- Sátoraljaújhelyi Limitációk. 1626—1744: *A sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltárban egy kötetbe kötve 1626-tól kezdődően 1744-ig különböző Zemplén megyei limitációk. A kötet utólag a következő címet kapta: Limitationem rerum venalium de annis 1653, usque 1701. Ad loculum 98 pertinet. Continet Numeros a 275 ad 293. A kötet 440 számozott lapot tartalmaz.*
- SCHULTZ, A., 1903: *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker*. München u. Berlin.
- SIMONYI ZS.—SZARVAS G., 1890—1893: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I—III. Budapest.
- SICHART, E., 1926: *Praktische Kostümkunde*. München.
- STRANSKA, DR., é. n.: *Lidové kroje v Československu*. Praha.
- SZÁDECZKY L., 1913: *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon*. Budapest.
- SZAMOTA I.—ZOLNAI GY., 1902: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest.
- SZARVAS G.—SIMONYI ZS., 1890—1893: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I—III. Budapest.
- SZENCZI MOLNÁR A., 1604a: *Dictionarium Latino-vngaricum*. Noribergae.
- 1604b: *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Noribergae.
- Szibériai Atlasz, 1961: *Историко-этнографический Атлас Сибири*. Москва—Ленинград.
- SZIKSZAI FABRICIUS B., 1590: *Nomenclatura seu Dictionarium Latino-vngaricum*. Debrecini.
- TAGÁNYI K., 1893: *A beszüccsei szöszedet kultúrtörténeti jelentősége*. In: Századok 1893.
- TILKE, M., 1922: *Le costume en orient*. Berlin.
- 1925: *Osteuropäische Volkstrachten*. Berlin.
- VELEVA, M., 1950: *Blgarski narodni nosii*. h. n.
- VELEVA, M.—LEPAVCOVA, EVG., 1960: *Blgarski narodni nosii*. Sofia.
- WALDE, A.—HOFMAN, J. B., 1938: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- WARTBURG, W. VON—BLOCH, C., 1960: *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*. Paris.
- WINTER, Z., 1893: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku stol. XV. až p. dobu bělohorské bitvy*. Praha.
- 1906: *Dojiny řemesel obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha.
- ZELENIN, D., 1927: *Russische (Ostslavische) Volkskunde*. Berlin und Leipzig.
- ZIBRT, C., 1892: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha.
- Zichy Okmánytár, 1871—1894: *A Zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Közli a Magyar Történelmi Társulat, I—VI. kötet*. Pest.
- ZOLNAI GY.—SZAMOTA I., 1902: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest.

TROIS MANTEAUX DE BURE DES PAYSANS HONGROIS

Cette petite communication* a pour but de vous présenter trois variétés de manteaux de bure, dont les dénominations sont identiques avec les noms de leur matière, — essayant de résoudre la question de leur origine, en ce qui concerne la matière et la coupe. Ces trois manteaux sont: le „szűr” (pron: sure), le „daróc” (pron: darotz) et la „guba” (pron: gouba).

Une telle étude — si incomplète qu'elle soit — va montrer, que les éléments d'un vêtement paysan traditionnel peuvent avoir des sources bien différentes en ce qui concerne la période historique, le territoire géographique et les couches sociales, d'où ils proviennent.

Quant à la matière, il faut mentionner, que le paysan européen du Moyen Âge s'habillait d'une étoffe grossière, d'une sorte de bure, dont la couleur grise ou brunâtre¹ était la couleur naturelle des moutons et parfois des chèvres.² Certains textes latins, écrits sur territoire hongrois, mentionnent cette étoffe grossière — en général grise — à partir du XIIIe siècle. C'est environ de l'année 1206, qu'à Sopron — ville située en Hongrie occidentale — „... in molendinum quatuor rote, quarum una crisium pannum pilat”.³

Il faut mentionner, que le mot „griseus” ne se trouve pas dans le latin classique,⁴ ou la couleur grise était désignée par les mots „cinereus”, „fuscus” et „leucophaeus”.⁵ Selon les dictionnaires étymologiques français ce mot est d'origine francique,⁶ signifiant dans cette langue un sorte d'étoffe.⁷ Dans un texte de 978, cité par DU CANGE, il s'agissait d'un „Gaufridus Comes (Andegavensis) inductus tunica illius panni quem Franci grisetur vocant”.⁸ Un autre texte, de l'année 1250, toujours cité par DU CANGE, prouve lui aussi très nettement, qu'à cette époque encore le mot „griseus” ne désigne pas la couleur, mais qu'il est la dénomination d'une étoffe: „Pannus griseus cinerei coloris”.⁹ C'est à dire, la couleur de l'étoffe, nommée „griseus”, était couleur de cendre — grise. Peu à peu ce nom d'étoffe grise devint la dénomination de la couleur grise en général. C'est l'explication de la dénomination des „grisettes”, jeunes filles pauvres, habillées de cette étoffe grise et de moindre qualité.¹⁰ C'est aussi l'explication du nom féminin „Griseldis”, dans la légende médiévale de la jeune paysanne, épousée par le markgraf de Saluzzo.¹¹

Cette étoffe grise, matière caractéristique de l'habillement médiéval des paysans, des pauvres, est mentionnée aussi dans les textes latins, écrits sur territoire hongrois. Dans ces textes le mot „griseus” avec signification „d'étoffe grise” est traduit en hongrois par les mots „szűr”,¹² et „daróc”.¹³ Mais le mot „griseus” n'était pas le seul équivalent latin des mots hongrois „szűr” et „daróc”, on les traduisait très souvent par le mot latin „gausape”. La traduction hongroise du „gausape” et à son tour très souvent le mot hongrois „guba”,¹⁴ équivalent hongrois¹⁵ du mot latin „burris”,¹⁶ lui-même ayant une signification de rougeâtre.

La première apparition du mot „szűr” est connue d'un nominal d'environ de l'année 1395,¹⁷ qui paraît être conçu selon de modèles médiévaux français et anglais,¹⁸ comme traduction du mot du latin médiéval „griseus”. Le mot hongrois „szűr” est d'origine slave¹⁹ et désignait dans le slave médiéval (šěry, šerka) lui aussi une étoffe de couleur grise.²⁰ C'est à dire: le mot „griseus” d'origine francique dans le latin médiéval — est traduit en hongrois par le mot „szűr” — d'origine slave à son tour — ayant dans cette langue aussi une signification d'étoffe grise. Tout cela démontre l'étendue très vaste des habits gris des paysans européens du Moyen-Âge.

Ce sont toujours les vieux textes qui démontrent que les nuances gris-brun-noir se confondent souvent en matière hongroise. Par ex. dans les dictionnaires du CALEPIN, COMENIUS (1647, 1659), SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1604) et PÁRIZ-PÁPAI-BOD (1767, 1782).²¹

Plusieurs textes de cette période signalent l'étoffe grise, nommée „szűr”, comme matière des sacs,²² comme habits de sac²³ et des couvertures pour les animaux et les soldats: des gausape, des dorsaliae, des straguli.²⁴

L'origine du mot „daróc” est inconnue.²⁵ Un texte de 1349 mentionne une tunique, confectionnée de la matière, nommée „daróc”.²⁶ Autour de 1493 on écrivait d'un „Grisium vulgo daróc”.²⁷ Nous avons vu plus haut la signification d'„étoffe grise” du mot „griseus”.

* Communication présentée au Congrès International d'Etymologie Européenne à Paris, le 25 août, 1971. Le texte hongrois est pourvu de notes, dont les numéros coïncident avec les numéros des notes du texte français.

Si dans la même période on pouvait le traduire en hongrois aussi avec le mot „daróc” à côté du mot „szűr”, alors le „daróc” peut être considéré selon toute vraisemblance comme sorte d'étoffe grise.

Tout comme l'étoffe „szűr”, l'étoffe „daróc” servait elle aussi comme matière des sacs²⁸ et des couvertures.²⁹

Dans les textes médiévaux latins, écrits sur territoire hongrois, le mot „guba” se traduisait en latin³⁰ avec le mot „burrus”, avec signification de rougeâtre.³¹ Dans les vieux dictionnaires latin-hongrois et hongrois-latin les mots „szűr”, „daróc” et „guba”, puis les mots „eserge” et „pokróc” (couvertures) — s'expliquent souvent l'un avec l'autre.³² Ainsi on peut supposer que les objets que ces mots signifiaient pouvaient se ressembler entre eux en ce qui concerne leur matière, couleur ou destination.

Jusqu'ici les mots „szűr”, „daróc” et „guba” ont montré une signification de „pannus-étoffe”, de couleur grise ou rougeâtre, de laquelle on confectionnait des sacs, des couvertures et des habits.

Dans les textes latins, écrits sur territoire hongrois, dans le XVIe siècle, apparaît l'expression „vestes griseae”. Ainsi en 1550 on constate qu'à un certain „Aurige debentur solvere... una vestie grisea”.³³ En 1592 un décret de Sigismond Báthory, prince de la Transylvanie — parle des „sartores... qui vestes griseae conficere solent”.³⁴

Dans la même période les mots „szűr”, „daróc” et „guba” — qui jusqu'ici signifiaient des sortes d'étoffes — deviennent aussi des dénominations des manteaux, confectionnés de la même matière. Ainsi on écrit en 1570 d'un certain „Nicolaus Zywrzabo”,³⁵ c'est à dire d'un Nicolas, confectionneur des „szűr”-s. Dans la même période il s'agit des „vestimenta rusticano... mint az daroch”,³⁶ c'est à dire des vêtements paysans, comme le „daróc”. Un autre texte de 1528 parle „Ad vestem guba”,³⁷ c'est à dire d'un vêtement nommé „guba”. Tous ces données montrent les habits gris, gris-bruns, éventuellement rougeâtres des paysans hongrois du XVIe siècle, — alors qu'en Europe d'Ouest les paysans venaient de les quitter pour des habits plus colorés.³⁸

Jusqu'ici notre analyse allait du Moyen-Age à l'époque contemporaine, et ce sont les vieux textes, qui ont fourni notre documentation. Quand il s'agit d'examiner la coupe — faute de vieux objets — il faut adopter une méthode inverse, c'est à dire partir des données qui sont fournies par les pièces présentes, provenant des XIXe et XXe siècles.

Les coupes des trois manteaux „szűr”, „daróc” et „guba” sont nettement rectangulaires (iFig. 4. 5. et 6.) et la coupe rectangulaire caractérise les habits orientaux.³⁹ Mais dans le cadre de cette rectangularité les éléments de ces coupes diffèrent entre eux quant à leur origine historique, géographique et sociale.

La coupe du manteau „szűr” (Fig. 1. 2. 3. 4.) se caractérise par une rectangularité absolue. La manière de fixer ses manches (Fig. 4.) est-elle aussi orientale. Cette particularité se retrouve aussi bien en Europe Centrale et Orientale, dans le Balcan, et même en une vaste zone, allant de l'Afrique du Nord jusqu'au Turkestan Oriental.⁴⁰ Quoique le „szűr” a des manches, on le porte jeté sur les épaules, et son ampleur est beaucoup plus grande que nécessite la figure humaine.

Le grand col rectangulaire (Fig. 2. et 4.), si caractéristique aujourd'hui pour le „szűr” hongrois, apparaît sur des robes avec ou sans manches, très à la mode dans l'Europe Occidentale à partir de la fin du XVe siècle (Fig. 5. 6. 7. et 8.). Dans cette période ce col est porté aussi bien par les nobles, que par les bourgeois et soldats (Fig. 8. 9. et 10.). Dans des listes de tarif hongroises du XVIIe et XVIIIe siècles on rencontre des „szűr”-s des fois sans col et des fois avec col.⁴¹

Tout porte à croire, que le système de coupe rectangulaire — oriental — et gardé par des paysans évidemment plus conservateurs — exerçait une certaine force d'attraction sur le col rectangulaire, quand celui-ci commençait à être abandonné par des gens à la mode.

Comme il ressort de certains travaux ethnographiques, ce col pouvait recouvrir la tête en cas de pluie comme un capuchon.⁴² A partir du XIXe siècle on possède des images de „szűr”-s avec capuchon (Fig. 11.).

Mais en réalité le capuchon est une chose toute différente du col rectangulaire. Son emploi comme capuchon est un phénomène secondaire. L'origine du capuchon est le „cucullus” latin, et celui-ci est très probablement d'origine celtique.⁴³ Plus tard il était porté par les esclaves romains (Fig. 12.), et encore plus tard, dans le Moyen-Age par des paysans, des gens d'humble condition et comme pièce d'habillement très pratique-aussi par des gens en voyage et des mineurs.⁴⁴ (Fig. 13. 14. 15. et 16.) Certains ordres ecclésiastiques adoptaient aussi le capuchon, comme signe d'humilité (Fig. 18.).

Le Moyen-Age ne confondait pas le col rectangulaire avec le capuchon (Fig. 17.). Sa coupe différait bien de la coupe du col rectangulaire (Fig. 20.). Devenu démodé en Occident, il finit par se rattacher entre autres au „szűr” des paysans hongrois (Fig. 19.).

Quant à la coupe du „daróc” (Fig. 21. 22. 23. et 24.), il est à remarquer, qu’au XIXe siècle ce manteau est plus petit, plus modeste que le „szűr”. On le portait comme un vrai manteau, en s’habillant les manches. Pour sa confection on employait moins de matière que pour celle du „szűr”, et cette matière était tissée à la maison des paysans, alors que la matière du „szűr” ne pouvait être confectionnée que par des artisans.

La rectangularité du „daróc” n’est pas si absolue que celle du „szűr”. Ses manches — fixées selon la manière orientale — comme celles du „szűr” — s’amincissent un peu vers les mains, — son encolure est asymétrique de caractère mongol, et les côtés s’élargissent un tout petit peu vers le bas.

Cette encolure asymétrique caractérise tout d’abord les vêtements de l’Orient.⁴⁷ Elle figure souvent sur des costumes de l’Europe Orientale.⁴⁸ En ce qui concerne son histoire dans cette partie de l’Europe, on possède des images hongrois,⁴⁹ polonais⁵⁰ et roumains⁵¹ datant du XVIe et XVIIe siècle. L’encolure asymétrique se voit aussi sur les habits des seigneurs cumans de la Chronique Enluminée (Fig. 25. et 26.). Cette Chronique fut rédigée en Hongrie entre les années 1370—1380, à l’occasion des fiançailles de Catherine, fille du roi hongrois Louis le Grand — avec la fille du roi français — Charles V., Louis de Valois, plus tard duc d’Orléans. Cela montre bien que l’encolure asymétrique était regardée dans la Hongrie du XIVe siècle, comme faisant partie du costume seigneurial oriental.

Une autre particularité de la coupe du „daróc” est constituée par une accentuation — bien que très faible — des hanches (Fig. 22.). Ces soi-disantes „hanches bouffantes” sont connues dans les XVIe et le XVIIe siècles sur les habits hongrois,⁵² roumains⁵³ et polonais⁵⁴ et aussi dans les costumes récentes de l’Europe Orientale.⁵⁵ Mais leur vraie patrie semble être en Asie jusqu’au Tibet et le Turkestan.⁵⁶

Les coupes du „szűr” et du „daróc” sont caractérisées par des coutures verticales, par une lanière centrale verticale, sans couture aux épaules. La coupe — toujours rectangulaire — de la „guba” (Fig. 27. 28. et 29.) par contre — est caractérisée par une couture horizontale, qui réunit les deux lanières horizontales.⁵⁷ Cette couture horizontale — relativement rare dans l’Europe Centrale⁵⁸ — est mieux connue sur un territoire qui va de l’Arabie jusqu’en Iran, caractérisant ici un type d’habit, nommé „aba”.⁵⁹

Une autre particularité de la coupe de la „guba” est constituée par la formation des manches et du buste de l’habit par une lanière horizontale supérieure, pliée en deux. Cette formation des manches est connue en Europe du Nord à partir de l’âge de bronze sur des vêtements de fourrure,⁶⁰ — et sur matériel ethnographique récent — en Eurasie du Nord.⁶¹

En ce qui concerne la technique de tisser de cette „guba”, elle est tellement variée, que son analyse dépasserait le but de cette communication. Il faut pourtant mentionner, qu’en Hongrie il y a trois sortes de „guba”. La matière de la première est un simple tissu de laine, peigné après le tissage. La deuxième est couverte des boucles, tissés avec une technique rappelant plus ou moins celle de la tapisserie et faisant illusion d’une fourrure. La troisième est tissée de la même manière, mais avec des boucles des brébis, qui n’ont pas atteint l’âge d’un an. Pour cela cette sorte de „guba” est aussi la plus chère.⁶²

Les trois manteaux des paysans hongrois — analysés plus haut — le „szűr”, le „daróc” et la „guba” — reflètent par leur matières et par leurs éléments de coupe — si différents quant à leur provenance historique, géographique et sociale — la complexité de l’aspect ethnographique du peuple hongrois, situé entre l’Occident et l’Orient.

A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben

„3.262 Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre,
alkalmazása mutatja meg.
Amit a jelek elhallgatnak,
azt kimondja alkalmazásuk.”

(L. Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés)

I. Bevezetés

A népi kultúra jelenségeit vizsgáló kutató előtt az anyagi és szellemi alkotókészségnek, a rendszert teremtő képességnek gyakran igen magas szintű megnyilvánulásai jelennek meg. Vannak azonban olyan esetek, amikor a népi műveltség egykor feltételezhetően rendszert alkotó jelenségeinek már csak nyomait, töredékeit figyelheti meg a kutató. Ha magyarázó igénnyel közelítünk a népi műveltség ezen töredékes alkotóelemeihez, s mélyreható elemzést végzünk, feltárul előttünk az okok-okozatok dialektikus összefüggése, s a jelenségeket létrehozó és formáló örök összessége, s választ kaphatunk kérdéseinkre: 1. Alkottak-e e jelenségek egységes, összefüggő rendszert? 2. Ha igen, mi volt e rendszer felbomlásának oka? 3. Hogyan illeszkedett e rendszer a kultúra egészébe?

E tanulmány célja — éppen a fenti kérdéseket előtérbe helyezve — a népi műveltség egy rendkívül összetett jelenségének vázaltszerű feltérképezése: a tulajdont jelölő jeleknek keletkezésükben, fejlődésükben és jelen állapotukban való bemutatása, rendszerezésének kísérlete.¹

A népi kultúrák tulajdont jelölő jelei közül a néprajzi kutatás eddig főképpen az ún. tulajdonjegyekkel foglalkozott. Ennek magyarázatát abban a korai romantikus érdeklődésben kell látnunk, mely a rovás technikájával létrehozott jelek és az írás között direkt, szerves, genetikai kapcsolatot vél felfedezni. A megindult gyűjtéseknek többféle hasznuk volt a néprajzi kutatás számára:

1. A tulajdont jelölő jeleknek szinte végtelen számosságú halmaza került lejegyzésre.
2. A különböző népek összegyűjtött anyaga lehetővé tette az összehasonlítást.
3. Szükségessé vált jogi, szokásjogi kategóriák tisztázása.
4. Fény derült arra, hogy különböző jeleknek más-más jogi vonatkozása, tartalma van, ill. lehet.
5. Mindezek alapján a kutatók vizsgálat tárgyává tették a tulajdont jelölő jelek különböző típusait.
6. A fentiek alapján lehetővé vált a jogi vonatkozást tartalmazó jelek és az egyéb jelek különválasztása.
7. Felvetődött a díszítés, díszművény és a jelek kapcsolata, összefüggése.

A kutatásban kiváló eredmények születtek, mégis azt mondhatjuk, hogy a tulajdont jelölő jelek (de általában a jelek) vizsgálata nem tartozott a néprajz legfontosabb kérdései közé, s e jelek összegező vizsgálata máig sem történt meg.²

¹ A tanulmány részlet a szerző *Információközlés, jelrendszerek a népi kultúrában* c. kéziratos munkájából.

² Általában a jelek kutatására hívja fel a figyelmet K. KOVÁCS, 1948. 18–19.

E tanulmány célkitűzése éppen az, hogy a népi műveltség jelei közül a tulajdont jelölő jelek általános jellemzői megközelítésével, e jelek jel voltának középpontba állításával, s e jelek rendszerbe illeszkedésének kimutatásával lépéseket tegyen az összegző vizsgálat felé.

A kérdéskomplexum teljes megoldására — főként további bizonyító adatok hiánya miatt — nem vállalkozhatunk, csupán a megoldás egyik — e sorok írója szerinti — lehetséges változatát mutatjuk be. Az itt vázolandó megközelítés alapján elvégzendő részelemzések hivatottak eldönteni, hogy módszerünk alkalmas-e, s ha igen, milyen változtatásokkal, tökéletesítésekkel a népi műveltség tulajdont jelölő jeleinek rendszerezésére.

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy tanulmányunk keretén belül — vizsgálódási célunknak, célkitűzéseinknek megfelelően — a tulajdont, a tulajdonnal kapcsolatos társadalmilag elismert viszony minden formáját, az emberek között fellelhető valamennyi jogviszonyt jelölendő kategóriaként értelmezve közelítjük meg.

II. A tulajdon, mint jelölendő

A Bevezetőben kifejtettek alapján rövid kitekintést kell tennünk a tulajdonnak általában, s a tulajdonnak, mint jelölendő kategóriának az emberiség történeti-társadalmi fejlődésében betöltött szerepére, pontosabban a jelölendő tulajdon alakulásának, változásának történeti-társadalmi okaira. Tanulmányunk célkitűzéséből eredően nem vállalkozhatunk arra, hogy összefoglaljuk a tulajdon valamennyi megjelenési formáját, és bemutassuk a tulajdon valamennyi fejlettségi fokát és változatát. A mi szempontunkból az az alapvető kérdés, hogy az emberiség történetében mikor jelentkezett a tulajdon olyan szinten, amikor annak jelölése, nyilvántartása az egyén és a társadalom érdekében már többé-kevésbé szükségzerű, elkerülhetetlen volt.

A kérdésre a választ a munka és a tulajdon viszonyában kell keresnünk. Kiindulópontunk az a MARX-i tétel lesz, mely szerint a munka és a tulajdon a termelés szubjektív és objektív tényezőinek eredeti viszonyában még egybeesett. „A termelés eredeti feltételei természeti előfeltételekként, a termelő természeti létfeltételeiként jelennek meg, ugyanúgy, ahogy az ő élő teste, amelyet, bár ő termeli újra és fejleszt, eredetileg nem ő maga tételezett, önmaga előfeltételeként jelenik meg; saját (testi) megléte természeti előfeltétel, amelyet nem ő tételezett. Ezek a természeti létfeltételek, amelyekhez a termelő, mint hozzá tartozó, szervetlen testhez viszonyul, maguk is kettősek: 1. szubjektív és 2. objektív természetűek. A termelő tagja egy családnak, törzsnek, tribusnak stb., amelyek azután más közösségekkel való keveredés és ellentét révén történelmileg különböző alakot öltenek; és mint ilyen tag egy meghatározott természethez (mondjuk itt még földhöz, talajhoz) van vonatkozásban, mint önmaga szervetlen meglétéhez, mint termelése és újratermelése feltételéhez. Mint a közösség természetes tagja részesedik a közös tulajdonban és annak külön részét birtokolja. ... Tulajdonát, azaz termelésének természeti előfeltételeihez mint hozzá tartozóhoz, mint az övéhez való vonatkozását az közvetíti, hogy ő maga egy közösség tagja.”³ Majd a további fejtegetések eredményeként: „A tulajdon tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek saját meglétével együtt előfeltételezettek; úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga természeti előfeltételeihez, mint amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul terme-

³ MARX, 1953. 23–25.

lési feltételeihez, hanem ikettősen van meg, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti, szervetlen feltételeiben. E természeti, termelési feltételek formái kétfélek: 1. az embernek valamely közösség tagjaként való megléte; tehát e közösség megléte, mely eredeti formájában törzsiség, többé-kevésbé módosult törzsiség; 2. a közösség közvetítésével való viszony a földhöz, mint az övéhez, közös földtulajdon s egyben az egyes emberek egyéni birtoklása, vagy olyan módon, hogy csak a termékeket osztják el, de a föld maga és a megművelés közös (de a lakhelyek stb., még ha szkiták szekerei is azok) mégiscsak mindig az egyes tagok birtokában jelennek meg. Az élő egyén egyik természeti termelési feltétele valamely természetmegszabta társadalomhoz, törzshöz stb. való tartozása... — A tulajdon tehát egy törzshöz (közösséghez) való tartozást (szubjektíve-objektíve benne létezést), valamint ennek a közösségnek a földhöz, a talajhoz mint az ő szervetlen testéhez való viszonyulása közvetítésével az egyénnek a földhöz, a termelés külső összfeltételeihez — mert a föld nyersanyag is, szerszám is, termék is —, mint az egyéniségehez tartozó előfeltételekhez, egyénisége meglétmódjainhoz való viszonyulását jelenti.”⁴

A tulajdon tehát két egymástól elválaszthatatlan viszonyt tartalmaz: az embernek a termelőeszközhöz és az embernek az emberekhez való viszonyát. Mindezekből következően az általános értelemben vett tulajdonfogalom magában foglalja az emberek közt a javakra vonatkozóan létrejött alapvető viszonyok összességét, melyeknek tárgya az ember viszonya a termelés feltételeihez és körülményeihez. MARX szavaival: a tulajdon „az egyének egymáshoz való viszonyai a nyersanyaggal, eszközökkel és munkatermékekkel kapcsolatban”.⁵ Ilyenformán tehát a természetmegszabta társadalom létezésének alapvető feltételei: 1. az emberek egymáshoz való viszonyának, kapcsolatának rendezettsége; 2. valamint az ezen alapuló, földhöz — mely nyersanyag, szerszám és termék is egyszerre — való jogának biztosítottága.⁶ E jog biztosítását hivatott szolgálni a törzsi társadalmak belső struktúrája: az egy törzsből, egy területen élő emberek egymáshoz való viszonyának, kapcsolatának rendezettségével, az együtvé tartozásnak félreérthetetlen jelölésével, nyilvántartásával. E rendezettség a gazdasági fejlődés legalacsonyabb fokán álló gyűjtögető-vadászó népeknél az ún. totemszervezetben nyilvánul meg. E népek „totemszervezetének eredeti célja a gyűjtögető-vadászó-területek használatának szabályozása volt. A gazdálkodás- és életközösség természetes egységei, a területi (lokális) csoportok területükön használati jogot biztosítottak a csoport tagjainak mind férfi-, mind nőági leszármazói részére. A területhasználhatósági jog igazolhatósága céljából, a területi csoportok tagjai a területet eredetileg elfoglaló előd nevét mind férfi-, mind nőágon átörököltették utódaikra úgy, hogy minden személynek legalább két totemneve, a férfiágon öröklődő apai és a nőágon öröklődő anyai totemneve volt. Ilyen módon minden személy egyidőben két leszármazási csoporthoz tartozott és legalább két lokális csoport területének használatára volt jogosítva.”⁷ A természetmegszabta társadalmak embereinek létfeltételét biztosító tote-

⁴ MARX, 1953. 26–27.

⁵ Idézi: EORSI, 1951. 11.

⁶ Nem felejtendő el, hogy „általában a föld tulajdonában benne foglaltatik a föld szerves termékeinek tulajdona”. MARX 1953. 26.

⁷ LÁNG, 1967. 523. A totemizmus alapjait és kialakulását vizsgálva LÁNG J. a következőket írja: „Az ún. totemizmus mindenekelőtt azt jelenti, hogy a termelőerők állapota által kisebb csoportokban való együttélésre és együttgazdálkodásra szorított bennszülöttek elismerték az egyes csoportok tagjainak férfiági elődjük által birtokba vett területhez való kizárólagos jogát, s ennek a jognak az igazolása azzal a névvel és annak a hagyománynak az ismeretével történt, ami a területet eredetileg birtokba vevő őssel volt kapcsolatban, a tőle való férfiági leszármazásra utalt.” LÁNG, 1963. 379.

misztikus eredetű és magyarázatú összetartozásának kifejezése, jelölése „például Észak-Amerikában ... sokszor abban jut kifejezésre, hogy a totemet a testen ábrázolják”.⁸ Mindezekből következik, hogy a tulajdon első formája a közösségi, a törzsi tulajdon. „Ez a termelés fejletlen fokának felel meg, amikor egy nép vadászból és halászból vagy legfeljebb földművelésből él. Ez utóbbi esetben megműveletlen földek nagy tömegét előfeltételezi.”⁹ A törzsi közföldtulajdon klasszikus formájában a nomád pásztortörzseknél található meg. „A pásztornépek úgy viszonyulnak a földhöz, mint tulajdonukhoz, jóllehet ezt a tulajdont soha nem rögzítik...”¹⁰ A rögzítés itt több jelentésben értelmezendő: nem kötik térhez, időhöz, személyhez etc. E dinamikus, vándorló életforma azonban igen korán szembe került egy olyan körülménnyel, melynek következtében a törzsi tulajdon módosult. E körülmény a más törzsekkel való konfliktus. MARX erről így ír: „Az egyetlen korlát, amelybe a közösség beleütközhet a termelés természeti feltételeihez — a földhöz — (ha mindjárt átugrunk a letelepedett népekhez), mint az övéhez való viszonyban, egy másik közösség, amely azt — a földet — mint az ő szervesen testét már igénybe vette. A háború — mind a tulajdon megtartása, mind az új tulajdon megszerzésére irányuló háború — tehát egyike minden ilyen természetmegszabta közösség legősibb munkáinak...”¹¹ Éppen ez a más törzsekkel való konfliktus, ill. ennek elkerülése tehetette szükségessé a törzsi tulajdon jelölését. E törzsi tulajdon jelölésére szolgáltak, ill. szolgálnak a totem-ábrázolások, tamgák, vaszumok etc. A tamgakutatás különösen a Szovjetunióban hozott szép eredményeket. A tamgák hosszú évszázadokon át való következetes használata, ábrázolása jelentős segítséget nyújtott a térben és időben egymástól eltávolodott, következőképpen kultúrájuk több elemében is eltérést mutató, egykor együttélő törzsek, nemzetségek összetartozásának bizonyításában.¹²

E jelek, ábrák félreérthetetlenül jelezték az idegen törzs tagjai számára, hogy a terület, tárgy vagy dolog már egy adott törzs birtokában van. A törzsön belüli tulajdon megkülönböztetésének a gazdasági-történelmi-társadalmi fejlődés e korai szakaszában még nem volt jelentősége, hiszen „a barbárság alsó fokáig a maradandó gazdagság szinte csak a házból, a ruházatból, durva ékszerekből és a táplálék megszerzésére szolgáló szerszámokból: csónakból, fegyverből, a legegyszerűbb fajta háztartási eszközökből állt”.¹³ Mindezek a természetes állapot bősége folytán a törzs minden egyes tagja számára könnyen beszerezhetők, biztosíthatók voltak. Ez az a korszak az emberiség történetében, amikor — MARX szavaival élve — „csak közös tulajdon és csak magánbirtoklás létezik”.¹⁴ Általánosabban: a temelési és társadalmi

⁸ BIRKET-SMITH, 1969. 178. Ugyanez figyelhető meg a tamga vonatkozásában: „... a tamgát, mint az illető személy egy meghatározott közösséghez való tartozásának szimbólumát testére is rátetoválták.” CSERNYECOV, 1949. 9.

⁹ MARX-ENGELS, 1960. 77-78.

¹⁰ MARX, 1953. 25.

¹¹ MARX, 1953. 26.

¹² EREMEEV, 1963. 42.

¹³ ENGELS, 1970. 52.

¹⁴ MARX, 1953. 13. Ezzel kapcsolatban igen tanulságos a Kenya és Észak-Tanzánia erdős magasságjain élő okiotok tulajdon- és birtoklási joga: „A föld közös tulajdonban van. Az okiotok az erdőt körzetekre osztották fel. Az egy körzeten belül élők egy társadalmi egységet alkotnak, amelynek élén a körzeti tanács áll. A körzeten belül minden család az erdő egy meghatározott sávjával rendelkezik, de nem magántulajdonosa a területnek, hanem csak a körzeti tanács bejegyzésével birtokolja azt. Végző fokon tehát a körzet, mint társadalmi egység, a tulajdonos. Az egyén birtoklási joga azonban jelentős: engedélye nélkül senki sem használhatja erdőrezsét, és a birtoklási jog családon belül apáról fiúra száll. Ugyanez a birtoklási és tulajdonjog érvényesül az ültetvényeken is.” SÁRKÁNY, 1970. 568.

viszonyok alapvető szubjektív és objektív tényezőit (egyén, közösség termelési eszköz) tekintve: „az egyén még csak természetadta közösségének tagjaként viszonyul társ-tulajdonosként és magánbirtokosként a fő termelési eszközhöz, a magántulajdon viszonya még teljesen hiányzik. Az egész viszonyoknak — s mindhárom mozzanatának külön-külön véve is — az a differentia specificája, hogy eredeti, azaz természetadta.”¹⁵

Az egyénnek a természetadta előfeltételezettségtől való fokozatos megszabadulása, ennek következményeként a közösség fokozatos megszabadulása a természetadta jellegtől, a termelési eszközök jellegének változása a korábbi, szinte csak és csupán természetadta jellegtől az emberalkotta jelleg előtérbe kerülésével hozta létre a tulajdon különböző fejlettségi fokait és változatait. A tulajdon különböző fejlettségi fokainak és változatainak alakításában meghatározó szerepet játszottak:

1. a munkamegosztás fokozatos kiterjesztése, túllépve a természetadta családi munkamegosztáson;
2. az ezen alapuló, meggyorsuló társadalmi tagozódás;
3. a népesség és a szükségletek megszorodása;
4. a termelési és társadalmi viszonyoknak a fentiek alapján, ill. következtében való fejlődése, pontosabban a fejlődésben felbukkanó egyenlenségek.

A tulajdon alakulásában, fejlődésében kiemelkedő az a döntő mozzanat, melyet MARX „II. számú történeti állapot”-ként jellemez: a szerszámtulajdon, a földtulajdon-tól elszakadó szerszámtulajdon. „Mint hogy a szerszám maga már a munka terméke, vagyis az az elem, amely a tulajdont konstituálja, már a munka által tételezett, a közösség itt már nem jelenhet meg abban a természetmegszabta formában, mint az első esetben — az a közösség, amelyen a tulajdon e fajtája alapul —, hanem mint már maga is termelt, keletkezett, másodlagos, maga a munkás által termelt közösség.”¹⁶ A szerszámtulajdon a földtulajdonból válik, fejlődik ki, s mint ilyennek, csirái már fellelhetők az őstársadalmak legkülönbözőbb alapformáiban is.

A magántulajdon kialakulásának ilyenformán két fő járható útja volt:

1. A közös-, köz-, törzsi, nemzeti tulajdon felbomlása családi, egyéni, ill. magántulajdonra, mely folyamat alapját a tulajdon és a birtok közötti megkülönböztetés, ill. az a jogmértányossági gyakorlat és elv (nem véletlenül került a gyakorlat előbbre), mely a birtoknak tulajdonná válását elősegítette.¹⁷ E folyamatra utal ENGELS a pásztornépek esetében, amelyek „ló, teve, szamar, marha, juh, kecske és disznó-csordákkal olyan birtokra tettek szert, amely csak őrizetet és egészen csekély gondozást igényelt ahhoz, hogy állandóan növekvő számban szaporodjék és tejben, húsban a legbőségesebb táplálékot nyújtsa. De kié volt ez az új vagyon? Eredetileg kétségtelenül a nemzetségé. A nyájak és csordák magántulajdonának azonban már korán ki kellett fejlődnie. Nehéz megmondani, hogy az úgynevezett Mózes első könyvének szerzője szerint Ábrahám atyánk saját jogán, mint egy családközösség feje volt-e nyájainak birtokában, vagy pedig abban a minőségben, hogy egy nemzetség ténylegesen örökletes vezetője volt? Csak annyi biztos, hogy nem képzelhetjük el őt modern értelemben vett tulajdonosnak. Biztos továbbá az is, hogy a hiteles történelem küszöbén a nyájak már mindenütt a családfelek különtulajdonában (az 1884-es kiadásban: magántulajdonában) vannak éppúgy, mint a barbár kor műtárgyai, a fémeszközök, a luxuscikkek

¹⁵ TÖKEI, 1970. 81.

¹⁶ MARX, 1953. 35–36.

¹⁷ Anélkül, hogy itt jogi kategóriák magyarázatába bocsátkoznánk, szükséges röviden a birtok és a tulajdon közötti különbségre rámutatni: „A tulajdon az embernek a saját dolgához való jogát jelenti, a birtok a tényleges hatalmat jelenti a dolog felett, függetlenül attól, hogy a jogi helyzet hogy áll.” EÜRSI, é. n. 56.

és végül az emberi jószág — a rabszolgák is.”¹⁸ G. CHILDE írja a rézkor magasabb fokú barbárságáról, melyeknél a társadalomtudomány szakértői apajogú (patriarchalis) családot tételeznek fel, méghozzá annak azt a formáját, amelyben a háztartás a családos fiúkat, azok feleségeit és gyermekeit, sőt talán még a rabszolgákat is magában foglalja, valamint a patriarkát, hogy „az ilyen társadalmi berendezésben a személyi tulajdon az ékszerekről, a ruhákról, a szerszámokról és a fegyverekről a nyájakra és a rabszolgákra, vagyis a gyarapítható tőkejavakra is áttérjedhet”.¹⁹

2. A másik fő utat az egyén „munkája” révén gyarapodó személyi tulajdon jelentette. A munka e vonatkozásban meglehetősen tágan értelmezendő. Az egyén munkájának tág értelmezésére legjobb példa a foglалás, az „occupatio” gyakorlata. A foglалás (mely történhetett, ill. történhet egyén és közösség nevében is), öntudatos birtokba vétele annak, ami a birtokba vétel pillanatában senkinek sem képezi tulajdonát, olyan szándékkal, hogy a tulajdon a foglалó számára szereztessék meg. Figyelemre méltó e szempontból, hogy mit neveztek a római jogászok *res nullius*-nak, vagyis dolgoknak, melyeket foglалással lehetett birtokba venni. A meghatározás szerint oly dolgok: „amelyeknek nincs vagy soha sem volt tulajdonosuk, számítandók a vadak, a halak, madarak, az első ízben kiásott drágakövek, és az újonnan felfedezett vagy még soha nem művelt földek. Azon dolgok közé, amelyeknek nincs tulajdonosuk, tartoznak az elhagyott ingóságok, az elhagyott földek, és egy ezektől egészen különböző természetű, de igen jelentékeny tárgy: az ellenség tulajdona.”²⁰ S ha figyelembe vesszük, hogy „a görögöknek, rómaiaknak és hébereknek a civilizáció kezdetét követő legkorábbi törvényei alig tettek többet, mint hogy az előző fejlődésük során a szokásban és a gyakorlatban megtestesült eredményeket jogszabályokba öntötték...”,²¹ akkor joggal tételezzük fel, hogy a római jogászok által megfogalmazottak érvényben voltak a civilizációt megelőző korban is.

A mennyiségében és minőségében megnövekedő személyi tulajdont, magántulajdont már célszerű, sőt szükségszerű lehetett a csak törzsi, nemzeti tulajdontól, valamint a törzs, nemzetség más tagjainak személyi, ill. magántulajdonától valamilyen formában megkülönböztetni, elkülöníteni. E célt szolgálták, ill. szolgálják a családokhoz fűződő, továbbá a különböző egyéni, személyi tulajdonra utaló jelek. E tekintetben — mintegy átmeneti állapotot tükrözve — a kutatás számtalan olyan adatot tárt fel, melyeknél a tulajdont képező javakon két tulajdont jelölő jel is található, melyek közül az egyik családi vagy személyi tulajdont jelez, a másik pedig törzsi tulajdont. TAGÁN G. írja a baskirokról: „a lovat a füljegyén kívül másik tagával is el szokták látni... a tamga az egész törzs tulajdonán ugyanaz. A füljegy és a tamga tehát egyaránt tulajdonjegy, mégis azzal a különbséggel, hogy a füljegy csak családi vagy magántulajdont jelölt, a tamga pedig: az egész törzset.”²²

Feltételezhetjük tehát — s ezzel mintegy választ is kapunk e fejezet fő kérdésére —, hogy a tulajdont jelölő jelek megjelenése az emberiség kultúrájában egyidejűleg, vagy legalábbis kevés késéssel az általában vett tulajdonnak, s a tulajdonnak, mint jogi kategóriának megjelenésével esett egybe.²³

¹⁸ ENGELS, 1970. 52–53.

¹⁹ CHILDE, 1959. 76.

²⁰ SUMNER, 1875. 200.

²¹ MORGAN, 1961. 410.

²² TAGÁN, 1936. 131.

²³ Természetesen a szűken vett néprajzi adatok alapján való feltételezés bizonyításához a régészeti, a nyelv- és írástörténeti, a jogtörténeti adatok figyelembevétele is szükséges.

Természetesen az általános értelemben vett tulajdonfogalmat konkrét tartalommal az egyes társadalmak termelési viszonyainak adottságai töltik meg. Ugyanígy természetes, hogy „a tulajdon formáinak sokféleségét a birtoklására és öröklésére vonatkozó bizonyos szabályozás kialakulásának kellett követnie. Azokat a szokásokat, amelyektől a vagyon birtoklásának és öröklésének ezen szabályai függenek, a társadalmi szervezet állapota és haladása határozza meg és módosítja.”²⁴

E szabályok közül bennünket jelen tanulmányunkban csak azok érdekelnek, amelyek a tulajdont jelölő jelek alkalmazásával vannak kapcsolatban.

III. A jog, mint jelölendő

Jogi jellegű jelekről lévén szó, szükségét érezzük hangsúlyozni annak, hogy a jognak, jogviszonynak, jogi kategóriáknak a népi műveltségben való jelenlétét, funkcionálását történetien fogjuk fel. Álláspontunk, hogy a népi műveltség kutatóinak a jogot a hagyományostól eltérően szélesebb fogalomként kell alkalmaznia. A népi jogéletkutatásnak — s így e tanulmányunknak is, mely a népi jogéletkutatáson belül a magánjog kérdéskörében a személyek és dolgok egymáshoz való kapcsolatának, a fennálló valamilyen szintű jogviszony jelölésének népi gyakorlatával foglalkozik — túl kell terjeszkednie a jog dogmatikus fogalmán. Ha a kutatás nem ezt tenné, akkor „éppen s csupán azokkal a jelenségekkel foglalkozhatna, amelyek a népi életviszonyok körében azonosak az állami, a törvényi joggal. Ezzel a magatartással a népi életberendezkedést leginkább jellemző, éppen ennek valóságaiból és szükségleteiből fakadt tények megállapításairól és értelmezéséről mondana le. Népünk örökjogi szokásainak túlnyomó része, a különvagyon és a közszerzemény természetéről... meglehetősen kivülesik a dogmatikus avagy törvényi értelmű jog világán, mert nem avagy nemigen áll mögöttük a megvalósításukat garantáló hatalom. Mégis nyilvánvaló, hogy az efféle jelenségek, amelyek jogi tartalmúak, a tétéles jog szabályozta kérdésekbe vágnak s amelyek a népi életrendben már annál fogva is különös fontossággal kell bírjanak, mert a tétéles jog szabályainak ellenére, azokkal dacolva állanak fenn, a vizsgálódás körén kívül nem hagyhatók.”²⁵ Ugyanígy tárgyalandók a népi életviszonyoknak azon szabályozó tényei is, „amelyeket felülről írt törvény semmiképpen sem rendez, akár azért, mert azok kiestek a jogalkotó érdeklődése, figyelve, ismereti köréből, akár pedig, mivel az illető népi jogterület csekélyebb jelentőségénél fogva, szabályozást nem igényel”.²⁶ A népi jogélet kutatója számára az a fontos, hogy mindezeknek a szokásoknak, tradícióknak jogi tartalma és jelentősége akkor is változatlan és vitathatatlan, ha soha nem kerülnek felsőbb jogszabályalkotó szerv kezébe, vagy jogalkalmazó elé, s még inkább az, hogy adott esetben bíró elé kerülve, mint helyi szokás valóságos jogi érvényre is juthatnak, ha bizonyítják létezésüket.²⁷ E szokások, melyek meghatározzák, szabályozzák a nép jogviszonyait, „a bennük rejlő rend a szükség-szerűség-, ok- és célszerűség-szülte magatartás folytán alakultak ki”.²⁸ Ez az utóbbi felismerés a magyarázata annak a történeti ténynek, hogy az állami jogszabályok

²⁴ MORGAN, 1961. 409.

²⁵ PAPP, 1948. 7–8.

²⁶ PAPP, 1948. 8.

²⁷ E vonatkozásban szélsőséges példaként igen tanulságos az az 1835-ből, Tolna megyéből származó ítélet, melyben a „pórnép közt létező balvélekedés”-re hivatkozva mentenek fel halálbüntetés alól egy ikertestvérpárt. Lásd: HADNAGY, 1954. 530–531.

²⁸ PAPP, 1948. 11.

kialakításában, a törvények megfogalmazásában a szokások más-más nemzeteknél és társadalmi formáknál kisebb-nagyobb mértékben szerepet kaptak.²⁹ Ilyen szempontból méltó figyelemre WERBÖCZY I. Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii Inelyti Regni Hungariae c. könyve, mely a magyar jogtörténetben először vállalkozott a szokás kérdésének, szerepének tisztázására.³⁰ A szokásjog bonyolult kérdéseivel MARX is foglalkozott a 6. rajnai Landtagnak, az ún. falopási törvény feletti vitái kapcsán. Megállapítja, hogy „a szokásjog, mint a törvényes jog melletti önálló terület... csak ott ésszerű, ahol a jog a törvény mellett és rajta kívül létezik, ahol a szokás a törvényes jog előlegezése”.³¹ Ilyen értelemben MARX a szokásjog létjogosultságáról csak a szegények körében beszél, hiszen, mint írja: a kiváltságos rendek megtalálják „a törvényben nemcsak ésszerű joguk elismerését, hanem gyakran még ésszerűtlen pretenzióik elismerését is”.³² A későbbiekben kifejti, hogy magánjogi vonatkozásban „a szegények minden szokásjoga azon alapult, hogy bizonyos tulajdonnak ingadozó jellege volt, amely határozottan magántulajdonná, de határozottan köztulajdonná sem tette ezt a tulajdont: a magánjog és a közjog bizonyos elegye volt ez, amely a közép-kor összes intézményeiben fellelhető”.³³ E szokásjog fennmaradását elősegítették, hogy „vannak olyan tárgyai a tulajdonnak, amelyek természetüknél fogva sohasem öltöztetik az előre meghatározott magántulajdon jellegét, amelyek elemi lényegükönél és véletlenszerű létezésükönél fogva a foglalási jog tárgyai lesznek, tehát azon osztály foglalásának tárgyai, amely éppen a foglalási jognál fogva minden más tulajdonból ki van rekesztve, amely a polgári társadalomban ugyanazt a helyzetet foglalja el, mint ezek a tárgyak a természetben”.³⁴ Majd konkrét példán bizonyítja, hogy „azok a szokások, melyek az egész szegény osztály szokásai, biztos ösztönnel meg tudják fogni a tulajdont a *határozatlan* oldalán, ... hogy ebben az osztályban nemcsak törekvés van egy természeti szükséglet kielégítésére, hanem éppannyira szükséglet is van egy jogi törekvés kielégítésére”.³⁵ Mindezen megállapítások alapján hívja fel a törvényalkotók figyelmét arra, hogy nem a dolgok jogi természetének kell igazodnia a törvényekhez, hanem éppen fordítva: a törvényeknek kell a dolgok jogi természetéhez alkalmazkodnia — ahogy az a népi joggyakorlatban, a szokásjogban megvalósul —, s ezzel mintegy meg is határozza a magánjogi törvényalkotás alapvető követelményét.³⁶

Számolni kell a népi jogélet kutatóinak azzal a ténnyel is, hogy a fejlett osztálytársadalmakban egyes területeken és egyes rétegeknél a szokásoknak (melyek természetesen nem merev állandóságúak, hanem a mindennapi élet követelményei szerint változóak) és az államhatalom által létrehozott és ellenőrzött „tétéles jog”-nak

²⁹ TÁRKÁNY SZÜCS, 1944. o. 3.: „A népek kezdetleges társadalmi viszonyait a szokások és a hagyományok erős uralma jellemzi. A jognak ősi fokán első megnyilatkozási formája a szokás, melyet családok, nemzetségek, törzsek és népek magukévá téve, hovatovább egész nemzetek kipróbált és alkalmazott jogszabályává és államok törvényévé válik. Kétségtelen, hogy az emberi közösségek legértékesebb jogszabályait a társadalom hagyományozókészége hordozta egyik generációról a másikra s a nép nemzetté, majd állammá alakulásával e belülről ösztönzött jogi formák alakultak át elsősorban törvénné, amelynek hatálya többé nem népekhez, tehát emberekhez, hanem közjogi-területi alakulatokhoz viszonyult.”

³⁰ Lásd: WERBÖCZY, 1894. 43–47.

³¹ MARX, 1957. 117.

³² MARX, 1957. 117.

³³ MARX, 1957. 118.

³⁴ MARX, 1957. 119.

³⁵ MARX, 1957. 119.

³⁶ MARX, 1957. 113.

egymás mellett élése, funkcionálása, s nem ritkán ellentétes funkcionálása figyelhető meg, olykor éppen a szokások, a tradíció, a hagyomány meghatározó szerepével.³⁷

Mindezekből következik, hogy általában a jogot — tanulmányunk tárgyát tekintve a tulajdonjogot — mi bővebben értelmezzük, azaz beleértjük az emberek között a javak elcsajátítására, használatára és megtartására vonatkozó fennálló viszonyoknak szokásjogi szabályozását is, nem mosva el ezzel a különbséget a „tétéles jog” és a szokásjog között. Fontos ennek hangsúlyozása kardinális kérdésünk vonatkozásában; hogy ti. mikor jelentkezett az emberiség történetében a jog, jogviszony — tanulmányunk tárgyát tekintve a tulajdonjog — olyan szinten, amikor annak jelölése, nyilvántartása az egyén és a társadalom érdekében már többé-kevésbé szükségszerű, elkerülhetetlen volt?

Fejtegetéseinkből az következik, hogy a fentiekben vázolt, történetien felfogott, értelmezett jogot, pontosabban a tulajdonjogot általában véve, de mint jelölendő kategóriát is, mely, mint ilyen, a tulajdont jelölő jelekben ölt testet, időben az osztálytársadalmak, az állam kialakulását megelőző korra, térben pedig minden emberi közösségre ki lehet, illetve ki kell terjesztenünk.

IV. A tulajdonjel fogalmáról³⁸

A tulajdonnak, mint jelölendőnek, s a jognak, mint jelölendőnek vázolt felfogása, értelmezése alapján a népi műveltség tulajdont jelölő jeleit, azaz minden a tulajdon valamennyi változatának és formájának jelölési módját *jelnek* tekintjük, mégpedig *jogi jelnek*, mely éppen jel jellegénél fogva információközlésre alkalmas, s mint ilyen egy sajátos kommunikációs folyamat alapeleme.³⁹ Ennek megfelelően a tulajdont jelölő jeleket tulajdonjogi, vagyoni jogi tudattartalmak s a kapcsolódó magatartásszabályok közzétételének eszközeként tesszük vizsgálat tárgyává. A tulajdont jelölő jeleket úgy fogjuk fel, mint tulajdonjogi, vagyoni jogi tudattartalmak s az ezekhez kapcsolódó magatartásszabályoknak gondolati szintről fizikai szintre való áttételét. E fejtegetések értelmében tehát a tulajdont jelölő jeleknek két határozottan elválo szintjét különböztethetjük meg: 1. *fizikai szint*, 2. *gondolati szint*.

E megközelítésben a tulajdont jelölő jelek változatai a jogi jelek egy alcsoportját képezik, melyeknek sajátos alakí, formái megjelenésük, azaz fizikai szintjük,

³⁷ TÁRKÁNY SZÜCS, 1970. 422.: „A jog... társadalmi jelenség, létrejötte és megmaradása a társadalom legmagasabb rendű szervezetétől, az államtól függ. A nép, az elnyomott osztályok, a zártabb társadalmi egységek a feudalizmus és a kapitalizmus viszonyai között kritikával szemlélik az állam alkotását, a jogot, mert mindennapi életükben sokszor kerülnek vele szembe. Erkölcsi megítélésük ellentétbe kerül a jogszabályok rendelkezéseivel, sokszor azért, mert valamely korábbi, hagyományos életforma emlékét hordják magukban. Bennük is kialakul a vélemény, az igény a helyes jogról, a meggyőződésük szerint követendő eljárásról.” PAPP L. szerint a népi jogszabályok a tétéles joghoz viszonyítva lehetnek: „1. A tétéles joggal egyező szabályok. 2. A tétéles jogtól tévesen eltérő szabályok. 3. A tétéles joggal tudatosan ellenkező szabályok. 4. Egyes életviszonyoknak a tétéles jogtól nem érintett szabályai. 5. Hajdani jogi érvényükből lesüllyedt szabályok, cselekvésmódok.” PAPP, 1941. 4.

³⁸ Természetesen a tulajdonjel fogalmának körülhatárolgásánál figyelembe kellett vennünk a jel tudományának általában a jellel kapcsolatos tételeit. E szempontból tanulságos, hogy az egyes szemiotikusok mit tartanak jelnek. CH. S. PEIRCE: „valami, ami valaki számára egy bizonyos tekintetben valami helyett áll.” Idézi: KELEMEN, 1971. 3.: M. BENSE: „Jel minden, amit jelle nyilvánítottak, és csak az, amit jelle nyilvánítottak.” Idézi: BONYHAI,

továbbá sajátos jogi és funkcionális vonatkozásuk, azaz gondolati szintjük van. Mivel pedig e jelek a népi műveltségben belül egy sajátos kommunikációs folyamat alap-elemeként információközlés céljára szolgálnak, társadalmi szempontból *hírként* értelmezendők.⁴⁰

A hírt, mely elméletileg azonosítható az információval, egy jelentés (szemantika) és egy fizikai hordozó egységeként definiáljuk.⁴¹

E megállapításaink alapján az alábbi ekvivalenciákat állíthatjuk fel:

HIR = INFORMÁCIÓ

melyen belül:

1. *Fizikai szint = Fizikai hordozó*⁴²
2. *Gondolati szint = Szemantika*⁴³

Ezen előzetes megállapításokat szem előtt tartva tekintsük át a népi műveltség tulajdont jelölő jeleinek alkalmazását, érvényesülését néprajzi szempontból, hogy majd az elemzés tanulságait, eredményeit összegezve megalkothassuk minden szempontot kielégítő definíciónkat.

Az általában vett jogi viszonyokat, a tulajdoni, vagyoni jogi viszonyokat, a birtok, a tulajdon feletti jogot, a valakihez, ill. valahová tartozás jogát a társadalom jogi szervei és rendelkezései rögzítették (közigazgatási nyilvántartások, adás-vételi szerződések, örökösödési iratok, hagyatéki levelek etc.). Mindezek ellenére a birtokkal,

1968. 58., amiből következően egy tetszés szerinti valami jelle nyilvánítása egy triadikus vonatkozásban áll: a valamit, mint eszközt hozzárendeljük egy objektumhoz egy interpretáns számára. A jel tehát viszonyfogalom, s ha a triadikus reláció bármelyik tagja hiányzik, nem beszélhetünk jelről.; MORRIS, 1938. 81.: „Minden felfogható jelként, ami jelként funkcionál.”; SZ. L. VIGOTSZKIJ: „Minden olyan az ember által mesterségesen kialakított feltételes inger, mely mások viselkedésének, vagy saját viselkedésünknek elsajátítására, meghódítására szolgáló eszköz, jel.” Idézi: JANOUSEK, 1969. 36.; „Mind a köznapiban beszédben, mind a fogalmak tudományos pontosabbá tételének kísérleteiben nagymértékben mutatkozik meg a jel fogalmának többértelműsége. Egyidejűleg szokatlan homályosság, sőt egyszerűen önkényesség mutatkozik meg a terminológiai különbségekben a *jel*, *jegy* (index), *szimbólum* és a *jelzés* (signal) fogalmak között” — írja A. SCHAFF, majd a következőképpen határozza meg a jelet: „Minden anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy minden valóságos esemény jelle válik, ha a felsoroltak a kommunikációs folyamaton belül, a kommunikáló felek által elfogadott nyelv keretein belül arra szolgálnak, hogy a valóságra, vagyis a külső világra, vagy belső (emócionális, esztétikai, akarati stb.) élményekre vonatkozó valamely gondolatot a kommunikáló felek valamelyike átadja a másoknak.” SCHAFF, 1967. 126. és 133. E meghatározások rámutatnak a jelviszony összetett voltára, triadikus vonatkozására, az önkényesség és a konvencionális kérdéseire, melyeket kisebb-nagyobb toleranciával a tulajdonjeleknél is megfigyelhetünk. A meghatározások leglényegesebb eleme az, hogy „rámutatnak arra, hogy a jelviszonyban a megegyezés játssza a legnagyobb szerepet, mi (etnográfusok) úgy mondanánk: a hagyomány, a tradíció.” HOPPÁL, 1970. a 12.

³⁹ SCHAFF, 1967. 133.: „... a jel fő funkciója, hogy kommunikáljon valakinek valamit, hogy informáljon valakit valamiről.”

⁴⁰ KLAUS, 1966. 133.

⁴¹ KLAUS, 1966. 133. és 327.

⁴² A fizikai hordozót alapvetően meghatározzák: 1. a jelölendő javak, tárgyak, dolgok anyaga (fa, föld, kő, állatállomány etc.); 2. a jelölés technikai-technológiai szintje (rovás, vésés, égetés, festés etc.).

⁴³ A szemantika kevésbé állandó, mint a fizikai hordozó. Térben és időben az adott társadalom, közösség követelményeinek, szokásainak, tradícióinak megfelelően változó. E változó folyamatra hívta fel a figyelmet TÁRKÁNY SZÜCS E. az Alföld népi jogéletkutatásával kapcsolatban: „Az alföldi nép jogéletének leglényegesebb új jelensége... a változás, mely három dimenzióban: az időben, a térben és a társadalmiságban érezteti hatását.” TÁRKÁNY SZÜCS, 1948. 307.

tulajdonnal rendelkezők — főképpen az állattartó népek, a parasztság — szükségesnek érezte és tartotta birtokolt, tulajdonolt javainak, a vele valamilyen szintű jogviszonyban levő dolgoknak, tárgyaknak érzékileg felfogható, bármikor bizonyító erővel rendelkező jellel való ellátását. E jeleket, melyeknek tulajdonjogi, vagyoni vonatkozásuk van, *tulajdonjeleknek* nevezzük.⁴⁴ Tesszük ezt azért, mert:

1. így már magával a terminus technikus-szal közvetlenül utalunk a jelekkel történő megnyilatkozásra, valamint a közlés folyamatára és annak tartalmára;
2. valamennyi azonos jellegű jelet — tekintet nélkül a fizikai hordozóban és a szemantikában mutakozó, rendszerezéleti szempontból kevésbé lényeges eltérésekre — magában foglalja;
3. a jelek rendezése, rendszerezéleti megközelítése a fizikai hordozó, valamint a szemantika síkján külön-külön, de együttesen is nagyobb lehetőséget biztosít, mint a túlzottan leszűkített típusvizsgálat.

⁴⁴ Itt jegyezzük meg, hogy sem a népi szóhasználat, sem a szakirodalom nem konzekvens a jel, jegy és összetételeik használatában. Adatközlőimtől egyaránt hallottam a tulajdonjegy, tulajdonjel, jegy, jel alakváltozatokat. Ahol a tulajdonjegy alak következetes használatával találkoztam, ott a funkció, szerep magyarázata során szinte kizárólag az alábbi szóhasználatok bukkantak fel: „megjelöltük vele a mi dolgainkat”; „azt jelezte, hogy a mienk”; „mindenkinek más-más jele volt...”; „olyan jel volt, ami megkülönböztette a mienket a másétól”. A terminus technicus zavaró kettőssége olykor egy tanulmányon belül is megfigyelhető: „A pásztornépek már igen korán felismerték, hogy a jószágok testi jelei, egyedül nem alkalmasak az azonosság felismerésére és bizonyítására, ezért valamilyen mesterséges jellel (tulajdonjegy, tulajdonjel stb.) jelölték meg a külön tulajdonban lévő jószágokat...” TARKÁNY SZÜCS, 1958. 211. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint *jel*: „Ösi örökség a finnugor korból; vö.: osztj. vj. iävol (díszítés, díszítmény); finn jälki (gen. jäljen) nyom, lábnyom); észt jäl (gen. jälje) (ua.). A finnugor alapalak + jälke, az eredeti jelentés (nyom, folt) lehetett. — A magyar jel jelentései közül a 2. (ismertető jegy, megkülönböztető jelzés) lehetett a legkorábbi; a tőle elkülönült jegy esetében kimutatható a finnugor előzmények feltett eredeti jelentése is. Hasonló jelentésszövegfűggsre vö.: ném. Spur (nyom, csapás, jel, ismertető jegy stb.). A jel és jegy szónak és származékaiknak jelentésváltozatai sok egyezést mutatnak. A jel esetben azonban viszonylag korán kezdett előtérbe kerülni a közlő jelzés, megnyilatkozás, így jobban kifejlődött az elvontabb jelentésköre.” BENKŐ, 1970. 270. Ezzel szemben a *jegy*: „magyar fejlemény: a jel főnév elkülönített alakváltozata. A jegy esetében szóvégi l<y<gy változás történt... A két szó jelentései között még a mai köznyelvi állapotot tekintve is igen jelentős egyezések vannak.” BENKŐ L. 1970. 269. A jegy és összetételei a népi szóhasználatból kerültek a szakirodalomba. E megállapításunkat alátámasztják az egyes tájszótárak adatai: BÁLINT, 1957. I. 657.; CSÜRY, 1935. 429.; PENAVIN, é. n. 405.; FEL E. jelzi is tanulmányában, hogy a ruhajegy szót a Nógrád megyei Órhalom község népi nyelvkincséből vette. FEL, 1940. 386. A pásztorok szókincsében a jegy-bélyeg, jegy-füljegy változatok fordulnak elő, ahol a füljegy esetében nemcsak tulajdonjogi vonatkozás, hanem korjelzés is megfigyelhető. HERMAN, 1914. 357., 506. és 525. A jegy és bélyeg kifejezések összevetésénél TARKÁNY SZÜCS E. a jegy kifejezést sajátos technikai-technológiai előállításához is kapcsolódónak véli, megjegyezve, hogy a két megjelölési forma között jogilag lényeges különbség mutatható ki. TARKÁNY SZÜCS, 1969. 418. A jegy szónak és összetételeinek igen gyakori és általánosan elterjedt a házasság előtti jegyesség értelmezése. Ezzel kapcsolatban a teljesség igénye nélkül lásd: SZINNYEI, 1893–96. I. 986.; KISS–KERESZTES, 1952. 264.; PAPP, 1941. 15–16.; TARKÁNY SZÜCS, 1944. c. 64–66. Mindezek alapján nem állítható, hogy a jegy és összetételei kizárólag, ill. elsősorban tulajdonjogi, vagyoni jogi vonatkozásra utalának, továbbá: nem alkalmazhatók a tulajdon intézménye minden lehetséges összetevőjeként számításba jöhető javak, tárgyak, dolgok megjelöltségének kifejezésére. Ez utóbbi szempontnak maradéktalanul a jel, mint átfogó kategória felel meg. Ebből kiindulva, s kutatási aspektusunknak, az általános jelelméleti megközelítésnek megfelelően azokkal a kutatókkal értünk egyet, akik következtetéseket a jel és összetételeik használatában. WLIS-LOCKI H. törzsjelről, vajdajelről, személyes jéről ad hírt a vándor cigányok köréből.

A tulajdonjelek alkalmazásával jelezték, hogy a tulajdonjellel ellátott javak, tárgyak, dolgok, az adott térben és időben, az adott történeti és társadalmi körülményeknek és követelményeknek megfelelő valamilyen szintű tulajdonviszony alapján, valakihez, ill. valakikhez (az adott tulajdonjel alkalmazójához) tartoznak.⁴⁵ A tulajdonjelek alkalmazásával a tulajdonosok saját javaikat, tárgyaikat, dolgaikat nyilvánvalóan elkülönítették a társadalom más tagjaitól.⁴⁶ A tulajdonjelekhez, pontosabban a tulajdonjelek alkalmazásához kapcsolódó közösségi magatartásszabályok a javaknak, tárgyaknak, dolgoknak a társadalom más tagjaival szembeni védelmét is szolgálták.⁴⁷

WLISLOCKI, 1892. 38–40.; VAJKAI A. következetes a birkafüljel használatában: VAJKAI, 1943. 19. és VAJKAI, 1959. 54.; SÁNDOR I. a következőket jegyzi meg a JANKÓ által gyűjtött ún. kézjellekkel kapcsolatban: „Általában figyelmet érdemlő probléma, vajon a kézjel funkciója, lényege szerint nem tekinthető-e inkább tulajdonjelnak, mint totemisztikus ábrázolásnak.” SÁNDOR, 1956. 71. Zavarta, ill. zavarja az egységes terminológia használatát, hogy az egyes terminus technikusok más-más nézőpontból kiindulva születtek, ill. születnek (jogi, technikai-technológiai, az anyag, amelyen a jelet alkalmazzák, az alkalmazás helye szerinti, a népi szóhasználatot egyenesen átvevő etc.), s így igen gyakran a jelek alapvető funkciójának, lényegi vonatkozásának, a jelölés folyamatában betöltött szerepének teljes egészében való feltárása helyett periférius funkciók, marginális vonatkozások lejegyzésére fordított nagyobb figyelem. Ez a magyarázata többek között annak, hogy máig sincs kellőképpen kimutatva (s kérdéses, hogy e mulasztást a kutatás tudja-e pótolni) a jelek fizikai hordozóinak változása (a jelelemek bővülése, csökkenése, a változtatások esetlegessége, ill. törvényszerűsége etc.) és a szemantika pontos összefüggése. S míg a leíró jellegű közlésekben, tanulmányokban elfogadható a fenti nézőpontok valamelyike szerinti terminológia, vagy azok közül — a megközelítés profiljához illeszkedően — esetleg többnek is egymás mellett való használata, az elvi, elméleti, rendszerező törekvésekben helyénvaló, sőt szükség-szerű a rendezés alapelvét, a rendszerezendő jelenségek lényegi vonását tükröző terminus technicus alkalmazása.

⁴⁵ Fontos annak hangsúlyozása, hogy a tulajdonjelek *valamilyen* szintű tulajdonviszonyra utalnak. Tény, hogy a tulajdonjelek alkalmazásából mindenkor a tulajdon intézményének valamely formája meglétére, funkcionálására következtethetünk. Azt azonban, hogy egy adott jel mögött a tulajdon intézményének milyen formája van, milyen szintű a tulajdonviszony, melyre utal, melyet jelez, jelöl (s nem kifejezi!), csak a jellel ellátott javakkal szembeni magatartás elemzésével határozhatjuk meg. E magatartás a megszerzés és a megtartás elvére és gyakorlatára épül. A tulajdon intézményének jogászai értelmezésében meglévő különbségekkel szemben a népi jogtudat bizonytalan. Ennek oka, többek között abban a történeti tényben is keresendő, hogy a XVI. századig az alsóbb népréteg magánjogi értelemben vett tulajdonjogát csak ingóságai körében ismerték el (vö.: TÁRKÁNY SZÜCS, 1961. 38.). E bizonytalanságot példázza a birtok és a tulajdon fogalmának a népi tudatban való tükröződése: „A birtok szót használják a tulajdon s a bírlalat értelmében is (birtokomban van), legritkábban, vagy talán sohasem, a szónak jogászai értelmében...” PAPP, 1941. 53.; „A földbirtok és a földtulajdon egyazon fogalom. A birtok kifejezést azonban csak ingatlanra vonatkoztatták.” BÖRCsök, 1971. 247. A fentiekből következően mindazokat a jeleket, melyek valamilyen szinten a tulajdon intézményével vonatkozásban, kapcsolatban vannak, a tulajdonjelek közé soroljuk, függetlenül attól, hogy a fizikai hordozó s a technikai-technológiai előállítás milyen, továbbá, hogy a szemantika a tulajdon intézményének jogászai értelmezésében a minimumot vagy a maximumot, ill. a közbeeső fokozatok valamelyikét — foglalás, birtoklás, tulajdon, ill. ezen kategóriákon belül a használat, öröklés, elidegenítés etc. jogát — foglalja magában.

⁴⁶ Az elkülönítés történhetett a természetes ismertető jelek felsorolásával is, melyet azonban a tulajdonjelek megkönnyítettek. Jó példát nyújtanak erre az ún. passzális levelekben és a környezőlevelekben szereplő leírások. Lásd: SCHIRAM, 1964. 56.; SZABÓ, 1965. 69.

⁴⁷ A megjelöltség önmagában is bizonyos védelmet jelentő szerepén túl (a tulajdonjel elütötése, ill. megváltoztatása ugyanis meglehetősen bonyolult folyamat, de mint később látni fogjuk, gyakran előfordult), több kutató szerint a jelek védő-elhárító szerepének összevetni az emberiség történeti-társadalmi fejlődésének korai szakaszaiból eredeztethető. STRUMBÁK D. szerint „bizonyos izlandi és svéd tulajdonjegyeket mint gonoszelhárító mágikus jeleket is használtak”. VIRTANEN, 1961. 163.; V. N. CSERNYECOV is megemlíti a

Különösen nagy jelentősége volt a tulajdonjelek alkalmazásának az olyan javaknál, melyekből egy-egy faluban, közösségben több is akadt hasonló, ill. egybevágó (állat-állomány, bútortzat, textília, szerszám etc.).

A tulajdoni viszonyok e jelölési gyakorlata az írásbeliséget megelőző korban alakult ki, s általános volt. Fennmaradását az írás kialakulása utáni korban alá-

nemzetiségi tagok bajelhárító szerepét, mely a tagját használó nemzetség tudatában, életében fontos szerepet játszik. CSERNYECOV, 1949. 10.; Az oguzok tagjai régtől fogva nemcsak mint nemzetiségi tulajdonjelek bírtak jelentéssel, de mint nemzetiségi szimbólumok is, amelyeknek mágiikus erőt tulajdonítottak. Innen való felhasználásuk védő funkcióra. EREMEEV, 1963. 42.; A védő-elhárító funkcióval hozhatók kapcsolatba egyes birtokbavételi eljárások, pl. a lapp és a karjalai vadászati jogban: „Az elejtett zsákmányt (medve, vad, rénszarvas stb.) nem tarthatta magáénak se az elejtője, sem pedig a felkutatója mindaddig, míg a szokásos foglaló eljárásokat el nem végezte. Ilyen szokások voltak: tűzgyújtás a vad mellett, a vad orrbőrének a lenyúzása, a zsákmány továbbvitele az elejtés helyéről, a nyelv kivágása, az állat hátgerincének bárom helyen való eltörése, a medve bőrének a barlang szájára száritás céljából való felakasztása stb. Az ilyen eljárásokat különböző vidékeken a helyi hagyományoknak megfelelően más és más módon végezték. A régi vadászok a zsákmány elejtése után ezeket az eljárásokat... azért hajtották végre, hogy megmeneküljenek az állat halhatatlan lelkének fenyegető megtorlásától.” VIRTANEN, 1961. 163.; A természetből kapott javak birtoklási jogával kapcsolatban tanulságos M. A. CASTREN megfigyelése az Obdorszban élő osztjakokról. A napi munkatevékenység eredményeinek meg-, ill. elosztásánál sohasem kértek számon egymástól igazolást, bizonyos csoportba tartozást illetően. Aki az adott munkafolyamat elvégzésének időszakában a helyszínen tartózkodott, a munkát végzőkkel egyenlő mértékben részesedhetett annak eredményéből, tekintet nélkül arra, személyesen részt vett-e a munkában. Ugyanígy, az eredmény elérője (vadász v. gyűjtő) úgy tekintett a vad elejtésének pillanatában a helyszínre érkező kívülállóra is, mint aki a munkában részt vett. A megölt állati javakból a jelenlét bárkinek részt, mintegy birtoklási előnyt biztosított. Amikor azonban az elejtett vad bokáján a bőrt lenyűzták, lábát majd torkát átvágták, amikor az állat véglegesen kimúlt, mikor a helyszínre érkező már semmiképpen sem vehetett részt annak megölésében, már a felosztásakor sem illethette meg semmiféle rész. Lásd: VILKUNA, 1946. 165. Figyelmet érdemlőek ilyen szempontból az adás-vételt kísérő szokások is: „Természetes, hogy az életnek ez a mozzanata is tele volt bizonytalansági tényezőkkel, melyeket pontos szokásbeli előírásokkal igyekeztek ellensúlyozni. Ezek a szokások egyrészt a vásár sikerének biztosítására szolgáltak, másrészt a tulajdonát ruházással kapcsolatos problémákra vonatkoztak. Valami módon ugyanis biztosítani kellett pl. az állatvásároknál, hogy az eladással az eladó birtokában maradó állatok haszna ne kerüljön el a háztól, ugyanakkor az eladott állattal együtt annak haszna is az új tulajdonosé legyen. Mintha az a gondolat jelentkezne itt, hogy a tulajdonátadás pillanata különös lehetőséget adott az ártó erőknél rontó hatások érvényesítésére. ... a lovat kantárral együtt adták el. Úgy gondolták, hogy a nála maradt kantárral az eladó mindig megronthatja az új gazdához került lovat, megbőszítheti, visszahívhatja magához. A vásári kézfogás azt jelentette, hogy vele az eladó átengedi a vevőnek a rendelkezési jogot is. Eladáskor a tulajdonos önként lemondott tulajdonjogáról és így nem kellett félnie, hogy aki jószágát megvette, az kárt okozhat, rontást idézhet rá.” MAJOR J. 1966. 71.; A védő-elhárító funkció szempontjából különös figyelmet érdemelnek a kereszt alakú tulajdonjelek. A keresztnek a népi kultúrában különböző funkcióit ismerjük, melyek közül kiemelkedik az oltalmat, védelmet jelentő. Lásd: CSABA, 1956.; CSABA, 1958.; GUNDA, 1941.; GUNDA, 1957.; Természetesen nem tekinthető minden kereszt alakú jel tulajdonjelnak, az viszont nagyon valószínű, hogy minden olyan tulajdonjel, melynek elemei között szerepel a kereszt, az védő, elhárító, oltalmazó vonatkozást is tartalmaz, ill. tartalmazott egykor, mely vonatkozás később háttérbe szorulhatott, vagy teljesen kiszorult a tudatból. Feltételezhető továbbá, hogy a tulajdonjelek alkalmazását igen sokáig kísérték a fentiekben néhány példával bemutatott védő-elhárító eljárások, szokások, melyek csak akkor maradtak el, ill. csak akkor maradhattak el, amikor már a tulajdonjelek feltöltődtek védő-elhárító jelentéstartalommal az egymás mellett való, együttes alkalmazás révén magukba szívták a védő s bajelhárító eljárások tartalmát. E feltételezésünket támogatón utalunk arra, hogy U. HOLMBERG a tulajdonjog fogalmának kialakulását primitív kultikus elképzelésekre vezeti vissza. Lásd: HOLMBERG, 1926. 17–34.

támasztotta s tette szükségessé az a történelmi tény, hogy az alsóbb néprétegnél meglehetősen későn terjedt el szélesebb körben az írásbeliség, továbbá, hogy az írásos rögzítést sok esetben mellőzték. E népi gyakorlatra vonatkozóan ha vannak is időszakonként és helyenként (vármegyék, városok) egyes javakra (főképpen az állatállományra) állami közigazgatási rendelkezések, azokat semmiképpen sem lehet időben és térben általános és megfellebbezhetetlen érvényűeknek tekinteni.⁴⁸ A nép tehát a régmúlt szokásainak felelevenítésével, bővítésével, fejlesztésével oldotta meg a tulajdon védelmét és megkülönböztetését.⁴⁹

Természetesen ezen eljárás érvényességének feltétele az, hogy a társadalom e tulajdoni viszonyok jelölésére alkalmazott jeleket elismerje. E jeleknek a nép körében való elismerése évezredes hagyományra tekint vissza, s a föld minden népénél megfigyelhető. „A grönlandi eszkimóknál a birtokbavételt jelenti, ha valaki a partra sodort uszadékfát az árterület szélére hordja, és köveket rak rá.”⁵⁰ „Észak-Savóban a vadász- vagy halászerületet fákra vésett jelekkel foglalták le. Az egyszerű rovásokkal ellátott fák a vadász- és halászerület határán állottak.”⁵¹ „A volgai finnnek (cseremiszek, mordvinok) tulajdonjegyeket használtak az erdőben talált méhes fák megjelölésére. Az ilyen fákban aztán tovább tenyésztették a méheket. ... Az 1600-as évekből több olyan rajz maradt fenn, amelyek a cseremiszek és mordvinok méhes fáinak megjelölésére szolgáló tulajdonjegyeket ábrázolják. HAMALAINEN A. megjegyzi, hogy ezeknek a korabeli jegyzőkönyvekben való pontos felsorolása nagy jogi jelentőségüket bizonyítja.”⁵² VÁNYALÓS M. leírásából tudjuk, hogy az erdélyi méh-vadász „az egyszer felfedezett törzset sajátjának tekinti, évről évre a mézért meglátogatja s hogy mindig felismerhesse, jellel látja el, melyet más méh-vadász tiszteletben tart, s ahhoz, mint idegen jószághoz nem nyúl.”⁵³ A Zemplén-hegység középső részén az egyes földeket egymástól „*mesgyékkel*, árkokkal és jelekkel különböztetik el, ezzel jelzik a tulajdonjog határát. Egyik legrégebbi elkülönítési mód, a még mostanában is sok helyütt megtalálható *szőrösmesgye*. Ez esetben a két föld között meghagyott ekfogásnyi (20–30 cm széles) földsáv képezi a határt. Azon fű, kőkény-, csipkefa és másfajta bozótos növények telepsznek meg. A tulajdonosoknak mindig felülről (jobb kéz felől) kellett mesgyét hagyniok és azt gondozniok is kellett. ... A szőrösmesgye csak az idegen tulajdonosok földje között található. A család (testvérek, apa és gyermekei) földjei között csak barázdát hagytak.”⁵⁴ A földközösség magyarországi történetének kutatása során állapította meg TAGÁNYI K., hogy az egyes földterületek között meghagyott fűsávoknak nagy jelentőségük volt, mert ezek képviselték az „egyeseknek ideiglenes birtokjogát a művelés alatt álló határrészekben ellentétül: az egy tagban lévő s állandó határjelekkel) kövekkel, fákkal, dombokkal, árkokkal stb.) megkülönböztetett birtokok örökös tulajdonjogával szemben.”⁵⁵ Az alpesi gazdálkodás-

⁴⁸ Csak néhány példa az ide vonatkozó rendelkezések irodalmából: HERMAN, 1914. 413.; SZABÓ, 1932. 100.; BALOGH, 1959. 291–292.; NAGY CZIROK, 1959. 90–91.; TÁRKÁNY SZÜCS, 1965. 199.

⁴⁹ Végső állomást a betűjelemek felbukkanása jelentett. Megjelenésük gazdasági és társadalmi okokra vezethető vissza. Felhasználásuk a tulajdonjelek rendszerének főként egyszerűsítését eredményezte, továbbá egy korábbi, ősi jelrendszer feldúlásához, áttekinthetetlenül kaotikussá tételéhez, különböző korú és fejlettségű jelelemek keveredéséhez s végső soron az eredendő, rováson alapuló jelrendszer megszűnéséhez vezetett.

⁵⁰ VIRTANEN, 1961. 159.

⁵¹ VIRTANEN, 1961. 160.

⁵² VIRTANEN, 1961. 161.

⁵³ BALASSA, 1970. 535.

⁵⁴ IKVAI, 1967. 34.

⁵⁵ TAGÁNYI, é. n. 51.

ban egy tenyérnyi sávban hagyják meg a füvet, mely később jobban megnő, színe is megváltozik, s a továbbiakban éveken keresztül ez szolgál mesgye gyanánt.⁵⁶ A konjágekről szóló feljegyzés szerint, mivelhogy a fókákat legalább 4—5 nyíllal ölik meg, a zsákmányra az jogosult, akinek a nyila az elejtett foka fejéhez legközelebb talált. Ezt a nyilakon lévő tulajdonjelek („Die knöchernen Pfeile der Konjagen... sind mit der Marke des Besitzers gezeichnet”) segítségével határozzák meg.⁵⁷ Csongrádon a hosszabb ideig, három évig birtokolt kaszálókön a csóvázás és a kitaposás mellett (melyek szintén tulajdonjelekként értelmezendők) egyéb tulajdonjeleket is tettek a kaszálódarab mellé. Ez rendszerint abból állt, hogy „a tulajdonosok a nevük kezdőbetűit a kaszáló szélénél a gyepebe belevágták. Ezek a jelek néha fél méter hosszúak és ugyanannyi szélesek is voltak. A megjelölésre vágtak köröket, kifli alakú jeleket is a kaszáló egyik vagy másik sarkára. Ugyanezt megtaláljuk Békés megyében is, de ott nem olyan általános, mivel a csak egy évre kiosztott kaszálóterületeket nem lett volna érdemes állandóbb jellegű jelekkel ellátni. Csongrádon is azért voltak szükségese a mély kivájások, mert a téli és a tavaszi csapadék különben annyira eláztatta volna a kis jeleket, hogy a következő tavaszon nem lehetett volna felismerni.”⁵⁸ Herceghúton a zsákon lévő csik(ok) színe, szélessége és száma jelöli a hovatarozást, minden zsákot megismernek erről a faluban.⁵⁹ FÉL E. a tulajdonigények érvényesítésére szolgáló ún. ruhajegyek között megkülönböztet többek között olyanokat is, „amelyek maguk is rendes diszítőelemek s amelyeknek jegyi lényegét a diszítőelemek elosztása, váltakozása adja”.⁶⁰ Sorolhatnánk tovább példáinkat, de úgy érezzük, elegendő annak bizonyítására, hogy a nép körében a tulajdonjelek — legyenek azok akár a legegyszerűbbek is (térrendezés, egyszerű rovás), melyek szinte még nem jelek, csupán jelzések — elismertek.

Az állami, közigazgatási szerveknek és a tulajdonjeleknek viszonyára, a jelek elismerésével kapcsolatban TÁRKÁNY SZUCS E. megállapítását idézem: „Nálunk a közhatalosi előzetes elismerés a tulajdonjegy alkalmazásának nem volt előfeltétele, tehát a tulajdonjegy érvényéhez nem volt szükséges a hatósági tudomásulvétel és nyilvántartás, hanem elegendőnek mutatkozott a közismertség, amit adott esetben bizonyítani kellett. A közismertséget az is biztosította, ha pl. a pásztor a gazda tulajdonjegyét rovásra vette, vagy a jószágot a tulajdonjegyével együtt jegyezte fel a listájára. Amikor azonban valamely jószág tulajdonjoga vitás volt és a tulajdonjegy bizonyító erejétől függött a vita eldöntése, a közigazgatási szervek és a bíróságok felvették a bizonyítékokat a tulajdonjeggyel kapcsolatban és a bizonyítás eredményétől függően foglaltak állást a tulajdoni vitában. Azt mondhatjuk tehát, hogy nálunk a jószágok égetett tulajdonjegyei körében az utólagos hatósági elismerés érvényesült.”⁶¹

⁵⁶ STEBLER, 1903. 218.

⁵⁷ ANDREE, 1889. 83—84.; Itt jegyezzük meg, hogy O. SOLBERG vaskorszakbeli leletanyagban között nyilakat, melyeken jeleket tulajdonjelként értelmezett. SOLBERG, 1911. 352.

⁵⁸ SZABÓ, 1957. 20.

⁵⁹ Saját gyűjtés.

⁶⁰ FÉL, 1940. 394.

⁶¹ TÁRKÁNY SZUCS, 1965. 192. A 30. jegyzetpontban a társadalmi elismerés több külföldi példáját sorolja fel. W. JACOBET a nyilvántartásnak két változatáról számol be: 1. a mozgatható ismertetőjeleket két példányban csinálták meg, melyek közül egy az állatok nyakába kerül, a másik példányt a tulajdonos nevével az előjáróságon helyezték el. 2. beégetett jelek használatánál, pl. az alpesi gazdaságoknál, minden tulajdonos átad egy bőrgől való, füllel ellátott báránykát, amelynek a testén és a fülen ott van az égetett jel. Mindezeket a birkajeleket zsinórra fűzik, és ellenőrzésül a községhezán felakasztják. JACOBET, 1961. 133—134.

A tulajdonjelek társadalmi elismerése egyrészt a társadalom jogbiztonságának megszilárdítását eredményezte, másrészt a társadalom tagjainak a társadalom be rendezkedésének megfelelő jogsegély biztosítását is lehetővé tette.

Összefoglalva a tulajdonjelek használatából, alkalmazásából, elismerésének gyakorlatából levonható általános érvényű következtetéseket, az alábbiakat állapíthatjuk meg.

1. A tulajdonjelek minden változata az általános jelelmélet követelményeinek megfelelően triadikus vonatkozásban, viszonyfogalomként, jelként funkcionál.
2. A tulajdonjelek elsődleges és alapvető funkciója az emberek és javak között fennálló valamilyen szintű tulajdoni viszony jelzése.
3. A tulajdonjelekhez az elsődleges és alapvető funkción túl kiegészítő vonatkozások, járulékos funkciók is kapcsolódnak, ill. kapcsolódhatnak.
4. A tulajdonjelek fizikai hordozó voltának megválasztása — az anyag és a technika korlátain túl — nagymértékben (ha ugyan nem teljesen) önkényes. Azaz ismeretlen a jelek bárminemű formai, alakai meghatározottsága: mindenki tetszés szerinti jelet alkot, annak az alapvető követelménynek a betartásával, hogy egy adott térben és időben jele ne egyezzen meg másokéval.⁶²
5. A tulajdonjelek önmagukban, fizikai hordozó voltukban nem fejezik ki szemantikájukat.⁶³
6. A tulajdonjelek jelentéstartalmának összességét csak a közösség tagjainak a tulajdonjelekkel ellátott javakkal szembeni magatartásából állapíthatjuk meg.
7. Egy adott tulajdonjelnak a társadalom által elismert és elfogadott volta nem foglalja magába, hogy a társadalom minden tagja tudja: az adott jel kihez tartozik, kapcsolódik.
8. A tulajdonjelek előzetes elismerése nem szükségszerű követelmény. A tulajdonjelek hivatalos jegyzékbe, lajstromba vétele történelmileg késői fejlemény.

⁶² A tápaiak jelalkotásáról olvashatjuk: „Arra természetesen ügyeltek, hogy a szomszédoktól eltérő jelet használjanak.” BÖRCsök, 1971. 250.

⁶³ Álljon itt néhány példa annak illusztrálására, hogy a fizikai hordozók alakai, formai sajátosságai még csak nem is utalnak a szemantikára. Az alábbi jelek tulajdonjel értelmezésen kívül ismertek még mint: 28. jel: *vándorcigány rovásjel „búza” jelentéssel.* HERMANN, 1893. 326.; 58. jel: *védő jel villámcsapás ellen.* GUNDA, 1957. 195.; *mágikus jel rontás ellen.* CSABA, 1958. 229.; *mesterjel szűr hosszát (két singes) jelentő.* GYÖRFFY, 1929. 99.; 85. jel: *területi jel.* TÁRKÁNY SZÜCS, 1969. 427. Tafel IV. 204. ábra.; 88. jel: *koldúsjel „csak ételt adnak, pénzt nem jelentéssel.* SZENDREY ZS.—SZENDREY Á. é. n. IV. 284.; 89. jel: *hajójel, Oldenburg.* HOMEYER, 1870. Tafel XLII., *védő jel „szépasszonyok ne bántsák a pásztort és ne rontsák el a tejet” jelentéssel.* GUNDA, 1957. 195.; A jelek fizikai hordozóikat tekintve egyaránt alkalmasak a tulajdoni viszonyok legkülönbözőbb szintjeinek jelölésére, azaz értelmezhetőek, mint foglalójel, birtokjel, tulajdonjel, mesterjel etc. VINCZE I. a szőlőmetszőkéseken található jeleket vizsgálva írja: „Éles határt vonnunk a mesterjegy és a tulajdójegy között nem mindig lehet. Különösen a betűképek esetében nehéz eldönteni, hogy az illető jel melyik csoportba sorolható. Mind a figurális, mind a betűjegyeknél kétséget kizáróan eldönthető a kérdés, ha a jelek ismétlődnek különböző lelőhelyről származó darabokon. Ilyen esetekben nem vitás, hogy mesterjegyekkel állunk szemben. Nehezebb tisztázni az egyes előfordulású jelek hovatartozandóságát és biztonsággal a mester-, illetve tulajdonjegyek csoportjába sorolásuk csak további vizsgálatok után lesz lehetséges. Sőt egyes figurális ábrázolásokról feltételezhető, hogy csupán a tárgy díszítését szolgálják.” VINCZE, 1956. 162—163. Tulajdonjel és mesterjel azonosságára lásd: 60. jel: tulajdonjel (családi jel) Rügen. HOMEYER, 1870. Tafel XLIII. 25/4. ábra, mesterjel (művészjel, vésnök). HOMEYER, 1870. Tafel XLI. 12. ábra; 90. jel: tulajdonjel (Fedderwalden egyházközösség). HOMEYER, 1870. Tafel IX. 42. ábra, mesterjel, Okolicno zárdatemplom. SEBESTYEN, 1909. 128. 76. ábra. Itt említendő meg az a tény is, hogy a tulajdonjelek (fizikai hordozóik alakai, formai sajátosságát tekintve) több népnél fellelhetők

A vázolt összetevők alapján meghatározhatjuk a tulajdonjel fogalmát. *Tulajdonjelek alatt azokat az egyes ember vagy közösség által kialakított s különböző technikai módon létrehozott, érzékileg felfogható, társadalmilag elismert jeleket értjük, melyeknek elsődleges és alapvető funkciója annak a valamilyen szintű tulajdoni viszonynak jelzése, amely az emberek és a javak, tárgyak, dolgok között fennáll, mely jelek jelentése a társadalom tagjainak a jelekkel ellátott javakkal, tárgyakkal, dolgokkal szembeni magatartásában realizálódik, s mely jelentés egy adott térben és időben a gazdasági-történeti-társadalmi fejlődés, a szokásjog és a „tétéles jog” által meghatározott.*

A népi műveltségnek e fenti definícióval behatárolható jelei képezik a továbbiakban vizsgálatunk tárgyát.

V. Információközlés a tulajdonjelekkel, különös tekintettel a családon belüli tulajdonjelekre⁶⁴

Mint azt már kifejtettük, a tulajdonjelek egyetemes és állandó funkciója annak közlése (jelzése), hogy a tulajdonjellel ellátott javak, tárgyak, dolgok valakivel, ill. valakikkel (csoporttal, intézménnyel, az adott tulajdonjel alkalmazójával) az adott térben és időben, az adott történeti és társadalmi körülményeknek és követelményeknek megfelelően valamilyen szintű tulajdoni viszonyban vannak.⁶⁵ A tulajdonjelek

(lásd: TÁRKANY SZÜCS, 1958. 224.), akár, mint a tulajdonviszonyok valamely szintjének jele, akár, mint valamely más vonatkozásra utaló jel. Ilyen szempontból az Eurázsian kívüli területek anyagát különös figyelemmel kell kezelni: a jelek között meg kell különböztetni a bennszülött őslakosság és a fehér hódítók által használt és elterjesztett jelkészletet. Lásd: NORDENSKIÖLD, 1918. 194. Itt hívjuk fel a figyelmet a régészeti feltárások alkalmával felbukkanó jelek, ábrázolások formai és tartalmi elemzésének rendszerező kísérleteire. Így a MAKKAY J. által bemutatott tordosi jelek, valamint a közölt összehasonlító anyag több olyan jelet tartalmaz, melyek a jog s a tulajdon intézményével (bizonyíthatóan mesterjel vonatkozásban) hozhatók kapcsolatba. MAKKAY, 1969. 11. és 13. A formai és szemantikai párhuzamok, egyezések és eltérések kidolgozása, valamint azok okainak feltárása meghaladja e jelen tanulmány célkitűzéseit.

⁶⁴ Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy bár az információelmélet C. E. SHANNON által megfogalmazott alaptételeiből indultunk, ill. indulunk ki, tárgyunkhoz igazodva az elmélet társadalomtudományi értelmezésének megfelelően vizsgáljuk a kérdést. Fontos ennek hangsúlyozása, mert „a Shannon-féle információelméletben elvonatkoztatnak mind a közlés tartalmától, mind pedig a közlésnek a felvevő számára jelentkező hasznosságától, értékességétől, az információnak a felvevő által történő felhasználásától.” LAKO, 1970. 126–127. A kizárólag shannoni értelmezéshez ragaszkodva jegyzi meg rosszállóan VEKERDI L., hogy „az információ népszerű fogalmát, sehol sem korlátozzák a matematikai elmélet pontosan definiálható információmennyiségére. Az alkalmazásokban és spekulációkban a *kvantitatív* információfogalomhoz mindig is több-kevesebb szubjektív és *kvalitatív* jelleg tapadt.” VEKERDI, 1969. 434. De mint arra RENYI A. is rámutatott: „Lehet beszélni információelméletéről szűkebb és tágabb értelemben. ... Azt az elméletet, amely az információt nemcsak kvantitatív szempontból, hanem tartalmilag is vizsgálja, nevezhetjük *tágabb értelemben vett információelméletnek*” — ugyanekkor hangsúlyozza, hogy „a tágabb értelemben vett információelmélet csak a szűkebb értelemben vett információelméletre épülhet... A kétfajta információelmélet közötti különbséget illetőleg döntőnek az információ tartalmának a kérdését érzem: amíg a tartalommal nem foglalkozunk, vizsgálatunk a szűkebb értelemben vett információelméletbe tartozik, de ha a tartalommal is foglalkozunk, az már a tágabb értelemben vett információelméletbe tartozik.” RENYI, 1964. 245. és 246.

⁶⁵ LIPS, 1962 248.: „A számos természeti népnél erősen elterjedt tulajdonjegyek sem mások, mint nyilvános hirdelmények arról, hogy valamely tárgy egy bizonyos személy vagy csoport tulajdonát képezi.”

tehát alkalmasak arra, hogy velük a társadalom egy tagja a társadalom többi tagjával tulajdonviszonyra utaló információt közöljön. Fontos itt hangsúlyoznunk, hogy a tulajdonjellekkel történő információátvitelt történeti-társadalmi jelenségnek tartjuk: „olyan információátvitelnél, amely emberi relációkat, viszonyulásokat, társadalmi viszonyokat kísér, tükröz, fejez ki”.⁶⁶ Ilyen vonatkozásban a tulajdonjellekkel megvalósuló információátvitelt, mint kommunikációs szituációt értelmezzük, mégpedig mint interperszonális, s mint nem verbális kommunikációt.⁶⁷ Mivel pedig ugyanazok a viszonyok, „amelyek megvannak az információátviteli helyzetben, a kommunikáció szituációjában is megtalálhatók (a redundancia, a zaj, és egyéb matematikai és technikai viszonyok...) csak gazdagabban, dinamikusabban: társadalmi-történeti jelenségként”,⁶⁸ szükségesnek tartjuk először ezen viszonyoknak elemzését főképpen kvantitatív, szűkebb értelemben vett információelméleti, információátviteli szempontból, melyet a kapott eredmények és tanulságok felhasználásával a tágabb értelemben vett információelméleti, a kommunikáció szituációjának főképpen kvalitatív elemzése követ.

Az információt, melyet a népi műveltség tulajdonjelei közvetítenek, egy fizikai hordozó és a hozzá kapcsolódó szemantika egységeként definiálhatjuk.⁶⁹

A tulajdonjelek esetében a népi kultúrának egy olyan információs rendszerével állunk szemben, melynek információközlője a valamilyen szintű tulajdonviszony lételeményese (foglaló, birtokos, tulajdonos etc.), információfogadója a társadalom többi tagja. Az információt a fizikai hordozók: a formailag változó, variálódó, kombinálódó rozott, vésett, égetett, festett etc. tulajdonjelek halmaza, valamint az ezekhez kapcsolódó jelentéstartalom adja. E jelentéstartalom, szemantika rendkívül összetett. Mint azt már kimutattuk, a tulajdonjellekkel való közlés lényege — a jel által közvetített információval magát szemben találó egyén számára — az a jelzés, hogy a tárgy vagy dolog nem vele, hanem valaki mással már valamilyen szintű tulajdonjogi viszonyban van. Ez azt jelenti, hogy egy tulajdonjellel ellátott tárgy vagy dolog nem a szemlélővel (természetesen feltételezve, hogy a szemlélő nem a saját javaival áll szemben) van tulajdonjogi, vagyoni viszonyban, mely tény a szemlélő számára az adott javaktól, tárgyaktól, dolgoktól való eltiltást, kizárást jelenti. Az alap tehát egy *tiltó információ-tartalom*.⁷⁰ E tiltás természetesen az adott közösség szokásjoga alapján módosított, azaz egy adott közösségben a szokásjog által meghatározott módon totális vagy megengedő.⁷¹ Ezen túlmenően azonban a tulajdonjel alkalmazásának mindenkor megvan a történetileg és társadalmilag, időben és térben változó, de egy adott történeti és társadalmi helyzetben, egy adott időben és térben meghatározott és elfogadott

⁶⁶ SZECSKÓ, 1969. 37.

⁶⁷ BUDA, 1966. 21.

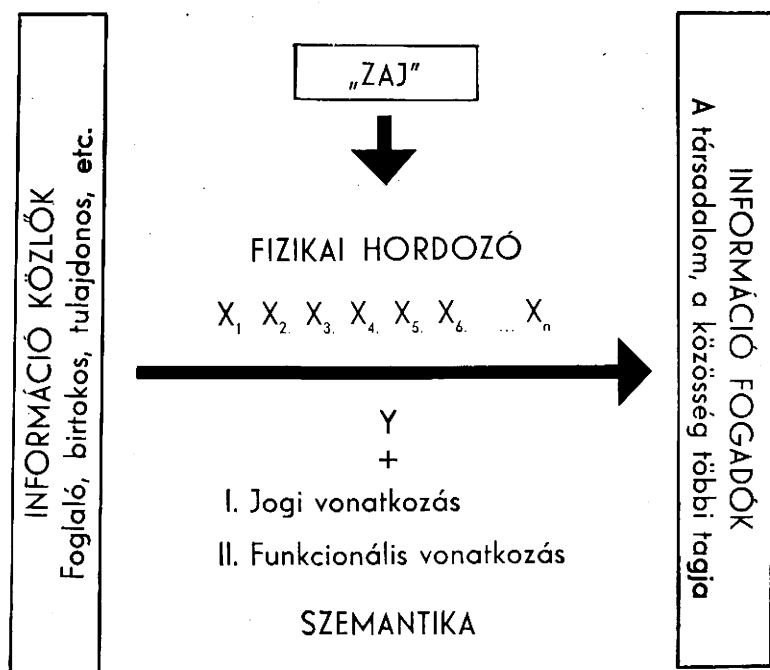
⁶⁸ SZECSKÓ, 1969. 59.

⁶⁹ Lásd: a 78. lapon frottakat és a 43. jegyzetponton.

⁷⁰ Ezzel kapcsolatban idézzük H. L. A. HART megállapítását, aki a földtulajdon vonatkozásában a következőket írja: „A tulajdon legegyszerűbb formáit azokban a szabályokban láthatjuk, amelyek általában mindenkinek, aki nem tulajdonosa, megtiltják a földre való behatolást, illetve a föld használatát, vagy bizonyos javak elvételét, illetve felhasználását.” HART, 1970. 275.

⁷¹ Hogy milyen vonatkozásban megengedő, az már a jelek mögöttes jogi jelentéstartalmába tartozik, azaz a szemantikába, ezért most itt, amikor a szűkebb értelemben vett információelmélet szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává a tulajdonjelek egy csoportját, nem térünk ki részletesen e kérdésre. Röviden csak egy példára utalunk: Tolna és Baranya megyében a hallopások durva megtorlásával szemben „... a csónakok kérés nélkül kölcsönvétele máig, a legelő lovak hasonló, hír nélküli használata régebben nem vont semmi büntetést maga után.” ANDRÁSFALVY, 1970. 323.

jogi és funkcionális vonatkozása. A jogi vonatkozás az adott közösségben létező tulajdoni viszonyok, vagyoni jogi viszonyok valamelyikéhez kapcsolódó szokásjogi és „tétéles jogi” szabályokat foglalja magába.⁷² A funkcionális vonatkozás a tulajdonjelnek a tulajdoni, vagyoni jogi viszonyra utaló jelölési folyamatban elfoglalt s betöltött funkcióját, szerepét foglalja magába.⁷³ Így természetesen e vonatkozások is beletartoznak a tulajdonjelekkel közölt információ szemantikájába. Mindezek alapján rendszerünk sémája a következő:⁷⁴

Sémánkban X a tulajdonjelek n számú alakváltozatát jelenti, Y pedig az általános tiltó információtartalmat. Továbbá: sémánk csak az egyének és a javak tulajdonjogi, vagyoni jogi viszonyának jelölését vázolja fel. Aligha szükséges felhívni a figyelmet, hogy ugyanez az információátviteli folyamat zajlik le a közösségek (vérszerinti, lokális, társadalmi alakulatok, intézmények etc.) és a javak tulajdonjogi, vagyoni jogi viszonyának jelölésénél is.

⁷² A jogi vonatkozásokat is a szemantika részletező vizsgálata hivatott tisztázni.

⁷³ A funkcionális vonatkozások tisztázása is a szemantika részletező vizsgálatának körébe tartozik, itt csupán annyit tartunk szükségesnek közölni, hogy jogi szempontból a tulajdonjelek alapvetően három funkciót láthatnak el: 1. *kijelölő*, 2. *megjelölő*, 3. *megkülönböztető*. A különböző szintű és mélységű tulajdonjogi, vagyoni jogi viszonyoknak megfelelően hol az egyik, hol a másik funkció kerülhet előtérbe. Természetesen e három funkciót nem lehet egymástól mereven elválasztani, közöttük igen gyakoriak az átfedések, s nem ritka az együttes funkcionálás sem.

⁷⁴ SHANNON—WEAVER, 1949. 98.

Tekintsük át a népi műveltség tulajdonjeleinek információközlő mechanizmusát!⁷⁵

Minden közlés valamiféle jelek, szimbólumok segítségével történik. Bármely információt — az információelmélet alapvető feltevése szerint — úgy lehet kifejezni, hogy a rendelkezésünkre álló jeleket valamilyen elv alapján, valamilyen módon kombináljuk, valamilyen formában elrendezzük. Maga az információ tehát végső soron rendezettséget jelent, amely rendezettség egyaránt lehet térbeli vagy időbeli. Az információelmélet alapvető feltevése továbbá, hogy a közlésneként használt jelkészlet olyan statisztikai változókat jelent, amelyeknél az egyes elemek, ill. ezek kombinációi nem egyforma gyakorisággal, hanem meghatározott, az egyes jelekre, ill. jelkombinációkra nézve általában különböző valószínűséggel fordulnak elő. Maga az információ tulajdonképpen azért jön létre, hogy a jelkészletből általában változó hosszúságú és kombinációjú sorozatokat válasszunk ki. Itt kell felhívnom a figyelmet rendszerünk sajátosságára, hogy a népi műveltség tulajdonjelei végtelen számosságúak. Rendszerünk jelkészlete a klasszikus értelemben vett információs rendszerek véges, meghatározott számosságú jelkészletével szemben állandóan bővülő, ill. bővíthető.⁷⁶ Ezen sajátosság teszi érthetővé és magyarázza rendszerünk másik jellemző vonását: az információközlés elsősorban a jeleknek egymástól való, bizonyos értelemben szabályokat nélkülöző eltéréseiben, különbözőségében vagy jelelemek változó kombinációjában (a kombináció alatt főképpen térbeli elhelyezést érve) valósul meg, s nem egy adott, meghatározott számosságú jelkészlet szisztematikusan rendezett, változó hosszúságú sorozatában.

Az információelmélet tételei szerint a jelek és jelkombinációk bizonyos megkötéseknek vannak alávetve, azaz vannak ún. „tiltott kombinációk”. Rendszerünkben ez abban az alapvető igényben, követelményben valósul meg, hogy egy adott térben és időben minden ember a másétól eltérő jelet használ, azaz tilos két embernek egy és ugyanazon jelet használnia.⁷⁷

⁷⁵ A már hivatkozott műveken kívül figyelembe vettük még: BALATONI—RÉNYI, 1956.; RÉNYI, 1960.; RÉNYI, 1966.; HENZE, 1967.; WOODWARD, 1969.

⁷⁶ Bizonyos értelemben ehhez hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a művészeteknek egyéb jelrendszerekhez való viszonyát tárgyalva PAPP F.: „Míg másutt a jelelemek és a jelek száma véges, s a jeladó feladata az, hogy e véges elem segítségével új és új kombinációkban végtelen sok tartalmat fejezzen ki; addig a művészetek esetén a jelelemek és a jelek száma végtelen, s a művész-jeladó feladata éppen az, hogy új és új jelelemekkel, új és új jelekkel fejezzen ki egy régi tartalmat.” PAPP, 1965. 170. Egyes jeltípusoknál azonban — meghatározott térben és időben — érvényesülhet a meghatározott, véges számosságú jelkészlet szisztematikusan rendezettsége. F. G. STEBLER közöl négy pontból álló jelrendszert, ahol a pontok különböző térbeli elhelyezése révén valósul meg a tulajdonjogi, vagyoni jogi viszony jelölése. Lásd: STEBLER, 1907. 166.

⁷⁷ Ilyen szempontból a foglalójelek kivételt képeznek, csakúgy, mint a határjelek, birtokjelek egy csoportja, melyek valójában nem is jelek, hanem inkább jelzések. Különleges csoportot képeznek a családon belüli tulajdonjelek *genetikus jelet megőrző* sorozatai, melyekre a későbbiekben még visszatérünk. Itt most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a fizikai hordozójukban teljesen megegyező, formailag, alakilag egybevágó, hasonló jelek alkalmazásának két fő módja ismert, hogy az ún. tiltott kombinációt elkerüljük. 1. *A jeleknek a javak más-más részén való elhelyezése*: különösen jól megfigyelhető ez a füljeleknél. „A jegyek számtalan változatban élnek aszerint, hogy jobb vagy bal fülön, elől vagy hátul vannak, hányszor ismétlődnek, cserélődnek.” KÖS, 1947. 15–16. Ide vonatkozóan a teljesség igénye nélkül az irodalomból: PÉTERFI, 1905. 200.; STEBLER, 1907. 174.; GUBITZA, 1915. 78.; SZABÓ, 1932. 97.; BALOGH, 1937. 208.; NAGY, 1938. 191.; RÜBEL, 1950. 116–118.; CORTÉS Y VÁSQUEZ, 1952. 438.; VARGA, 1952. 168.; BRINGEMEIER, 1954. 81. E megoldással kapcsolatban lásd: 91–96. jelek., 2. *A jeleknek a javakon más-más szögben, dőlésben, állásban való elhelyezése*. E szempontból figyelemre méltó H. SPRUTH megfigyelése,

Az információközlés lényege, hogy alkalmazásával megszűnik vagy csökken a bizonytalanság, mely előzőleg fennállt. A tulajdonjelek használatánál ez úgy valósul meg, hogy a jelek alkalmazásával a társadalom tagjai számára félreérthetetlenül megjelöltté vált a javaknak, tárgyaknak, dolgoknak valahová, valakihez, ill. valakikhez (esetleg intézményhez) való tartozása, valamilyen szintű tulajdoni viszonya. Az információ mennyisége mérhető azzal, hogy mennyivel csökkent az információ révén a bizonytalanság. Ilyen szempontból a tulajdonjelek azok számára tartalmazzák a maximális információmennyiséget, akik teljes egészében birtokában vannak a fizikai hordozóhoz kapcsolódó szemantikának, továbbá tudják, hogy melyik jel kihez tartozik.⁷⁸

mely szerint: „...asszonyok, özvegyek, lányok is beléphettek meghatározott feltételek esetén a házijegyet (Hausmarke) jogába (Finnország, Balükum, Westfália stb.), de az ilyen személyek a házijegyet csak kicsinyített alakban vagy megfordítva (esetleg dőlt formában) használhatták.” TARKÁNY SZÜCS, 1963. 149. Itt jegyzem meg, hogy éppen e megoldás miatt szükséges a tulajdonjelek gondos lejegyzése, azaz a jelnek a tárgy felületén egy adott ponthoz vagy részhez viszonyított elhelyezkedésének pontos rögzítése. Ezzel kapcsolatban lásd: 78–80, 81–83, 84–87. jelek. A pontos lejegyzés követelményére utal a bálványosváraljai juhász nyilvántartásának gyakorlata: „...az elve az volt, hogy a füljegyet, lehetőleg térben való elhelyezkedésének megfelelően és karakterét hűen ábrázolja”. K. KOVÁCS, 1947. 54.

⁷⁸ Mint azt már korábban kifejtettük, az információt egy fizikai hordozó és a hozzá kapcsolódó szemantika egységként értelmeztük, ahol a szemantika nagymértékben a felvevőtől függ, vagyis attól a képességtől, amellyel a fizikai hordozókból bizonyos mennyiségű információ nyerhető. „Ebben az értelemben indokoltnak látjuk, hogy egy információ szemantikájának fogalmát kibernetikai absztrakciós folyamattal oly módon bővítsük ki, hogy minden olyan rendszerre érvényes legyen, amely a külvilág belső modelljével rendelkezik. Ezt a kibővítést az igazolná, hogy ezek a rendszerek belső modelljük alapján képesek tetszőleges, a külvilágból érkező jelsorozathoz jelentést hozzárendelni. Ez a jelentés a belső modell struktúrája szerint különböző lehet.” KLAUS, 1966. 133. Mivel pedig az ember belső modellje a tudata, így az információ kvantitatíve, de főképpen kvalitatíve függ a tudatnak, mint belső modellnek struktúrájától, kapcsolási kapacitásától és a már előzőleg befogadott információk tartalmától. E vázolt összefüggésben az információt *hír-nek* nevezzük. „Az így meghatározott információ, ill. hír aspektusában a kibernetikai ekvivalencia feltételeinek teljesülésére egyenlő hordozó jelek esetén nem egyszerűen a

$$H_1 = - \sum_1^m p_i \log p_i = - \sum_1^n p_i \log p_i = H_2$$

ill. rövidítésc $I(x) = I(y)$ összefüggés áll fenn, hanem mindig csak $I(x, S) = I(y, S)$ azaz a

$$H_1 = - \sum_1^m p_i \log p_i \text{ és a } H_2 = - \sum_1^n p_i \log p_i$$

mennyiségnek az információ kvantitatív egyenlősége ellenére különböző rendszerekre szemantikusán nem kell feltétlenül egyenlőknek lenni.” KLAUS, 1966. 133–134. Figyelembe kell azonban vennünk azt a tényt – s különösen a népi kultúra kutatóinak –, hogy az egyén tudata a közösségben való éles által közösségre determinált, azaz az egyén magatartásában, cselekvésében, a közösség többi tagjához, valamint a javakhoz való viszonyában erősen meghatározott. Éppen e meghatározottság nem hagyható figyelmen kívül a tulajdonjelek dekódolásának folyamatában, s mintegy biztosítéka a jelek által hordozott szemantika, információ, hír, az adott közösség tagjai részéről való megközelítően azonos felvételében. Hasonló következtetésre jutott egy falu kommunikációs rendszerét vizsgálva HOPPÁL M.: „...a paraszti társadalomban megvalósuló kommunikációs szituációban mindennél erősebb az egyének a különféle csoportokba való beágyazottsága.” HOPPÁL, 1970. b. 83. és 9. ábra a 84. lapon.

Az információmennyiség fontos tulajdonsága az additivitás: ha egy X jel két egymástól független X' és X'' jel összekapcsolódásából áll, akkor X jel információ-tartalma egyenlő X' és X'' jelek információ-tartalmának összegével. Más megfogalmazásban: azonos kódolási mód esetében két különböző hosszúságú jelsorozat közül a hosszabb (bővebb, bővített) jelsorozatnak több információt kell adnia. Megfigyelhetjük e jelenséget a tulajdonjelek esetében is. „Azt látjuk, hogy számtalan egyébként legális formában szerzett jószágon nemcsak a tényleges és igazolt tulajdonos monogramjai, hanem idegeneké, illetve idegen betűjegy mellett a tényleges birtokos betűjegyei is szerepeltek. Arra lehet ebből következtetni, hogy az új tulajdonos nem semmisítette meg az eredeti tulajdonos technikailag meglehetősen nehezen eltörölhető égetett tulajdonjegyét, hanem az átvétel után saját betűjegyét égette a jószág bőrébe, esetleg más testrészébe, vagy pedig más technikával alkalmazott tulajdonjegyet, pl. füljegyet. Ekkor a két jegy együttesen jelentette az új tulajdonos megkülönböztető tulajdonjegyét.”⁷⁹ Ugyanekkor azonban felvilágosított arról is, hogy az új tulajdonos kitől vásárolta az állatot, azaz ki volt az állat korábbi tulajdonosa. Jól megfigyelhető az additivitás a lokális csoportok jeleinek és az egyének tulajdonjeleinek együttes használatánál. E jelek együttes alkalmazása esetében nemcsak az olvasható le, hogy ki a tulajdonos, hanem az is, hogy melyik vármegyében, faluban vagy egy város melyik utcájában lakik.⁸⁰ Az 1794. évi helytartótanácsi rendelet után — mely a területi jelek használatát elrendelte — „a két jogi jelhez fűződő különböző érdek eredményezte azt, hogy a XVIII. század végétől a XIX. század hetvenes éveig egy-egy jószágon rendszerint mindkét jogi jel feltalálható volt”.⁸¹

Információelméleti szempontból igen tanulságosak az egyes családokon belül használt tulajdonjelek. R. ANDREE AUBEL megfigyelésére hivatkozva közli, hogy a Kola-félszigeten lakó lappok *snak* vagy *kleimo* nevű jeleiket (...dass jeder ein bestimmtes Zeichen — Snak der Kleimo — besass...) minden holmijukra ráróják, s hogy a fiú az apja jelét használja, de azt mindig valamivel megtoldva. E toldozgatás következtében az utódok jelei idővel már nagyon szövevényessé válnak.⁸² R. ANDREE ellentétes megoldásra is hoz példát, mely szerint a voltjakok családi tamgáinál (...Tamga als Familienzeichen...), melyet szintén a fiúk örökölnek, az átvétel több örökös esetében változtatással jár együtt, de nem bővítik a jelet, hanem részeire bontják s maguk között elosztják.⁸³ A szemlélőnek azonnal feltűnő, egymással formailag rokon gyergyói ún. fajjegyeknél figyelte meg SEBESTYÉN GY., hogy azok egymással rokonsági kapcsolatban álló egyének jelei. Kutató kérdéseire azt a választ kapta, hogy a változatok azért keletkeztek, mert a családtagok mindegyike változtatott apjuk jelén valamit. A változtatás elvéről, ill. gyakorlatáról a következőket írja: „Ha a jegy-típusok változatait a tulajdonosok rokoni kötelekeivel kapcsolatban is megfigyeljük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a fiatalabb nemzedék az apák, vagy általában a régi tulajdonosok jegyét nemcsak részek hozzáadásával, hanem elvételével is egyaránt

⁷⁹ TARKÁNY SZÜCS, 1965. 390.

⁸⁰ A teljesség igénye nélkül az irodalomból: ECSEDI, 1914. 250.; GUBITZA, 1915. 79.; GYÖRFFY, 1927. 116.; GYÖRFFY, é. n. 131.; TÁLASI, 1936. 62. Különös esetet képeznek ilyen szempontból a tulajdonjelek és egyéb vonatkozású jelek együttes használatukban. Így: tulajdonjel és a szűr nagyságát mutató ún. mesterjegy, GYÖRFFY, 1929. 99.; tulajdonjel és a ványolándó posztó hovatarozásának jele, HAAZ, 1931. 62.; tulajdonjel és a vas minőségének jele, BORÓSS, 1957. 91.

⁸¹ TARKÁNY SZÜCS, 1965. 378.

⁸² ANDREE, 1889. 79.

⁸³ ANDREE, 1889. 82.

változtatni szokta.⁸⁴ A családon belül használt tulajdonjelek (Familienzeichen) megváltoztatására (Zeichenwandelungen) közül példaként sorozatokat C. G. HOMEYER: Die Haus- und Hofmarken c. könyvének 192. lapján és XLIII. tábláján. A felhozott példák azt mutatják, hogy a családon belüli tulajdonjelek megalkotásának térben és időben széles körben elterjedt két módja: 1. hozzáadás, 2. elvétel.

Hozzáadás. Jól megfigyelhető ezen elv, ill. gyakorlat az 1–7, 8–13, 14–20, 21–27, 28–35, 36–46, 47–51, 52–56, 57–64, 97–110 jeleken. Sajnos a leszármazási hálót csak a 97–110 közötti jelek esetében tudjuk felvázolni.⁸⁵ A többi esetben nem áll módunkban a rokonság fokát, milyenségét a jelekkel összevetni, s így nem tudjuk azt ellenőrizni, hogy a bővítmények elhelyezésében érvényesült-e valamiféle szabály, melyből a rokonság fokára, milyenségére lehetne következtetni.⁸⁶ Rendkívül sajnálatos az a tény, hogy a gyűjtők az esetleges ilyen összefüggésekre vonatkozóan nem végeztek, vagy nem tudtak mélyreható, pontos gyűjtést végezni. A rendelkezésünkre álló, összehasonlítható adatokból nem következtethetünk arra, hogy az érdeklődés fellendülésekor, a jelek lejegyzésének, felgyűjtésének időszakában ilyen szabály következtetésen érvényesült volna.⁸⁷ Mindez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a családon belüli tulajdonjelek használatának legkorábbi időszakában, a technikailag rovással, véséssel előállított (tehát kizárólag vagy többségében egyenes vonalakat tartalmazó⁸⁸) jelek korában ne lehetett volna következtetés kapcsolata a bővítmények elhelyezése és a rokonság foka, milyensége között.

E véges számosságú, családon belüli tulajdonjelek rendszerének jellemző sajátossága, hogy egy kikövetkeztethető *alapjelre* épülnek a jelsorozatok. Az alapjel, mely az esetek többségében bizonyíthatóan az őse, a primer leszármazási ágon változtatás nélkül öröklődött.⁸⁹ Az olyan jelsorozatok, melyeknél a primer leszármazási ág változtatás nélkül megőriz jeleket, *genetikus jelet megőrzőnek* nevezzük. Azokat a jelsorozatok, ahol az alapjelhez minden ágon bővítmény járul, *folyamatos jelbővítő*

⁸⁴ SEBESTYEN, 1909. 142.

⁸⁵ H. SPRUTH megállapítása szerint: „A házijegyet — eredeti használatának az elhaltával — a legidősebb (különösen Észak-Európában és Észak-Németországban), vagy a legfiatalabb (Svájban, alkalmilag Westfáliában) fiú vette át változatlan alakban, aki a gazdaság irányításában az apa helyébe lépett. A többi fiú ugyancsak az apai házijegyet használta, de kis változtatással, pl. keresztet vagy harántvonalat fűzött hozzá (ez az ún. „Afmarke”). A házijegy tehát főszabályként vér szerint, az egyenesági leszármazók rendjén öröklődött. A szerző ennek bizonyítására leszármazási táblázatokra és családfákra hivatkozik, amelyeken követni lehet a szokás érvényesülését több évszázad viszonylatában is.” TÁRKÁNY SZÜCS, 1963. 149.

⁸⁶ K. K. RUPPEL 1939-ben megjelent Die Hausmarke c. könyvében a germán tulajdonjeleket vizsgálva, azokban „... bizonyos rokonsági relációk szimbólumait vélte felfedezni.” TÁRKÁNY SZÜCS, 1965. 189. Tulajdonjelek és rokonsági kapcsolatok összefüggésére utal: STEBLER, 1907. 170.

⁸⁷ E téren a tisztán látás érdekében nemzetközi összehasonlító kutatásra lenne szükség.

⁸⁸ Az általunk vizsgálódás középpontjába helyezett családon belüli tulajdonjeleknél is szinte kizárólagosak az egyenes vonalak. A jelképzés, jelalkotás ezen sajátosságának történeti, társadalmi, technikai-technológiai, pszichológiai okai vannak, melyeket e sorok írója a későbbiekben részletező tanulmány keretén belül kívánja tárgyalni.

⁸⁹ A változtatás nélküli öröklődésre a teljesség igénye nélkül az irodalomból: BALOGH, 1937. 207.; KÖS, 1947. 16.; PÉTERFI, 1905. 201.; RÜTIMEYER, 1924. 4.; STEBLER, 1907. 170.; SZABÓ, 1932. 97–98.; TAGÁN, 1936. 131.; TÁLASI, 1936. 62. és 64. E szempontból kevésbé jelentősek a nevek kezdetbetűit tartalmazó monogramok, melyeknek változatlan öröklése „... természetes folyamánya volt annak a szokásnak, hogy az elsőszülött fiút az apa nevére keresztelték.” TÁRKÁNY SZÜCS, 1958. 222.

nek nevezzük.⁹⁰ Genetikus jelet megőrző sorozatra lásd: 97–110 jeleket. Folyamatos jelbővítő sorozatra lásd: 1–7, 8–13, 14–20, 21–27, 28–35, 36–46, 47–51, 52–56, 57–64. jeleket.

E véges (viszonylag kis) számosságú jelsorozatok zárt rendszernek tekintve, igen tanulságos információelméleti szempontból részletes vizsgálat tárgyává tenni.⁹¹

A vizsgálat célja: Választ kapni arra a kérdésre, hogy a népi műveltség családon belüli tulajdonjelleinek e természetes, spontán kialakult rendszere a jelfelhasználást tekintve, információátviteli szempontból mennyire gazdaságos, milyen hatásfokú?⁹²

A vizsgálat módszere:

1. A családon belüli tulajdonjelek kvalitatíve értelmezett fogalmait kvantitatíve jellemezzük, mely eljárás során a jelek által hordozott információmennyiséget formailag az entrópiával azonosítjuk.

2. Meghatározzuk az adott jelrendszer maximális átlagos információmennyiségét. (Maximális információmennyiség = $I_{jel\ max.}$)

3. Kiszámítjuk az adott rendszernek — a felhasznált jelek eloszlását (relatív gyakoriságát) tekintve — az átlagos információmennyiségét. (Ténylegesen hordozott információmennyiség = I_{jel})

4. A kapott értékek segítségével meghatározzuk az adott jelrendszer relatív információját, vagyis azt, hogy mekkora hányadát tartalmazza, szállítja a valóságban az adott jelsorozat annak az információnak, melyet optimális esetben tartalmazhatna, szállíthatna.

5. Végül az adott rendszer redundanciáját határozzuk meg, amely kifejezi, hogy az adott jelrendszer milyen hatásfokkal, mennyire gazdaságosan tudja az információt megtestesíteni, azaz milyen százalékosan kifejezhető arányban tér el az információmennyiség hordozásához szükséges ideális, minimális jelmennyiségtől.⁹³

*A vizsgálat eredményei:*⁹⁴

1. jelsorozat: 1–7. jelek

n (alapjelek száma) = 7

n_i (i-edik alapjel hányszor szerepel)

= változó

N (a rendszerben előforduló összes jelek száma) = 13

p_i (relatív gyakoriság) = $\frac{n_i}{N}$

= változó

⁹⁰ Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy e sorozatok a pontatlan lejegyzés miatt mutatnak ilyen képet. Előfordulhatott, hogy a gyűjtők a változatlanul ismétlődő jeleket nem jegyezték le.

⁹¹ A véges, s kis számosságú jelsorozatok lehetővé tették könnyen kezelhető matematikai segédeszközök alkalmazását. Itt vetődött fel a tulajdonjelek feldolgozásának számítógépes lehetősége. E lehetőség még nem tisztázott, sok (itt nem részletezendő) kérdést vet fel.

⁹² Az emberi kommunikáció egyéb jelrendszereinek hasonló szempontú vizsgálatai lehetővé teszik annak a kérdésnek felvetését és megválaszolását, hogy a különböző jelrendszerek hogy viszonyulnak egymáshoz.

⁹³ Módszerünk kísérlet, metodikánkat és számításaink eredményeit a vizsgálandó anyag kis számossága megkérdőjelezheti. Ez a magyarázata annak, hogy W. FUCKS

$$\mu = \sum_{i=1}^n i p(i)$$

képletét, mely a közepes jelkészlet kiszámítására szolgál, jelen tanulmányunkban nem vettük figyelembe, nem alkalmaztuk. Lásd: TARNÓCZY, 1961. 162.

⁹⁴ A levezetések, számítások mellőzöm. Szíves segítségért itt is köszönetet mondok MOLNÁR MÁTÉ matematikusnak.

$$I_{jet \max.} = 2 \log n$$

$$I_{jet \max.} = 2,81$$

$$I_{jet \max.} = - \sum_{i=1}^n p_i 2 \log p_i$$

$$I_{jet} = 2,20$$

$$\text{Relatív információ} = \frac{I_{jet}}{I_{jet \max.}}$$

$$\text{Relatív információ} = 0,783$$

$$R (\text{redundancia}) = 1 - \frac{I_{jet}}{I_{jet \max.}}$$

$$R (\text{redundancia}) = 21,7$$

2. jelsorozat: 8–13. jelek

$$n = 6$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 11$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 2,586$$

$$I_{jet} = 2,022$$

$$\text{Relatív információ} = 0,784$$

$$R (\text{redundancia}) = 21,6$$

3. jelsorozat: 14–20. jelek

$$n = 8$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 19$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 3$$

$$I_{jet} = 2,54$$

$$\text{Relatív információ} = 0,846$$

$$R (\text{redundancia}) = 15,4$$

4. jelsorozat: 21–27. jelek

$$n = 8$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 20$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 3$$

$$I_{jet} = 2,56$$

$$\text{Relatív információ} = 0,853$$

$$R (\text{redundancia}) = 14,7$$

5. jelsorozat: 28–35. jelek

$$n = 8$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 14$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 3$$

$$I_{jet} = 2,565$$

$$\text{Relatív információ} = 0,855$$

$$R (\text{redundancia}) = 14,5$$

6. jelsorozat: 36–46. jelek

$$n = 8$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 30$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 3$$

$$I_{jet} = 2,607$$

$$\text{Relatív információ} = 0,869$$

$$R (\text{redundancia}) = 13,1$$

7. jelsorozat: 47–51. jelek

$$n = 6$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 13$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 2,586$$

$$I_{jet} = 2,28$$

$$\text{Relatív információ} = 0,881$$

$$R (\text{redundancia}) = 11,9$$

8. jelsorozat: 52–56. jelek

$$n = 5$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 11$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 2,31$$

$$I_{jet} = 2,04$$

$$\text{Relatív információ} = 0,883$$

$$R (\text{redundancia}) = 11,7$$

9. jelsorozat: 57–64. jelek

$$n = 6$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 22$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 2,586$$

$$I_{jet} = 2,396$$

$$\text{Relatív információ} = 0,925$$

$$R (\text{redundancia}) = 7,5$$

10. jelsorozat: 65–72. jelek⁹⁵

$$n = 8$$

$$n_i = \text{változó}$$

$$N = 36$$

$$p_i = \text{változó}$$

$$I_{jet \max.} = 3$$

$$I_{jet} = 2,88$$

⁹⁵ E jelsorozatot a tanulmány szerzője — a történetileg kialakult folyamatos jelbővítő sorozatok mintájára — állította össze.

Relatív információ = 0,96
 R (redundancia) = 4
 11. jelsorozat: 97–110. jelek
 $n = 7$
 $n_i =$ változó
 $N = 18$
 $p_i =$ változó
 $I_{jel \max.} = 2,81$
 $I_{jel} = 2,464$
 Relatív információ = 0,876

R. (redundancia) = 12,4
 12. jelsorozat: 111–124. jelek⁹⁶
 $n = 7$
 $n_i =$ változó
 $N = 19$
 $p_i =$ változó
 $I_{jel \max.} = 2,81$
 $I_{jel} = 2,52$
 Relatív információ = 0,896
 R (redundancia) = 10,4

Következtetések:

1. A tulajdonjelek vizsgált mikrorendszerei közül annak a legkisebb a relatív információértéke, amelyik legkevésbé kombinál a jelekkel.

2. Amely mikrorendszer legkevésbé kombinál a jelekkel, ott a legmagasabb a redundancia értéke.

3. A relatív információ és a redundancia fordított arányban áll egymással, ahol a relatív információ értéke nagy, ott a redundancia értéke kicsi, és megfordítva.

4. A vizsgált mikrorendszerek relatív információértéke a 0–1 skálában 0,783 és 0,925 értékek közé esik. Ezen szélső értékeken belül a szórás:

a) 0,783–0,784 (kilenc vizsgált sorozatból kettő)

b) 0,846–0,883 (kilenc vizsgált sorozatból hat)

c) 0,925 (egy sorozat).

5. A vizsgált mikrorendszerek redundanciája 7,5 és 21,7% közé esik. Ezen szélső értékeken belül a szórás:

a) 21,6–21,7% (kilenc vizsgált sorozatból kettő)

b) 11,7–15,4% (kilenc vizsgált sorozatból hat)

c) 7,5% (egy sorozat)

6. A fenti adatok alapján jelfelhasználás szempontjából a sorozatokat három részre tagolhatjuk:

a) Rossz jelfelhasználás

b) Átlagos jelfelhasználás

c) Kiemelkedő jelfelhasználás.

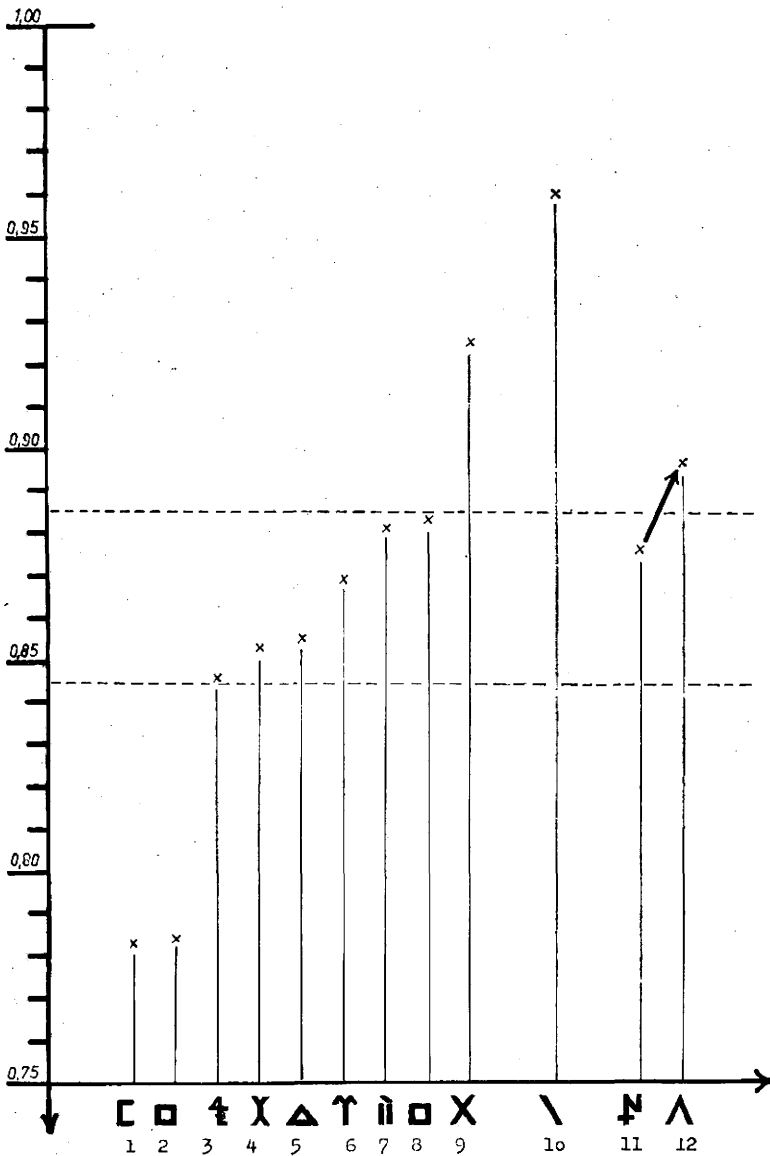
7. Figyelmet érdemlően kiemelkedő helyet foglal el a folyamatos jobbjövő sorozatok között a 10. számú elméletileg kialakított sorozat, melynek relatív információértéke 3,5-del meghaladta a kiemelkedő jelfelhasználást mutató történeti alakulású 9. számú sorozat relatív információ értékét. Redundanciája ennek megfelelően a legalacsonyabb: 4%.⁹⁷

8. Igen tanulságos a történeti alakulású genetikus jelet megőrző 11. számú sorozat és az elméletileg kialakított genetikus jelet megőrző 12. számú sorozat értékeinek összevetése. A 12. számú jelsorozat relatív információértéke kettő tizeddel magasabb, redundanciája ennek megfelelően alacsonyabb.⁹⁸

⁹⁶ E jelsorozatot a tanulmány szerzője — a történetileg kialakult genetikus jelet megőrző sorozat követelményeinek megfelelően — állította össze.

⁹⁷ Természetesen e számok mögül hiányzik történeti-társadalmi háttér, mely az arányokat finomíthatja.

⁹⁸ Lásd a 97. jegyzetpontot, továbbá: a genetikus jelet megőrző jelsorozat megkötöttségei korlátozzák az elméletileg optimális jelfelhasználás lehetőségét.

9. A vizsgált mikrorendszerek adatai alapján azt láthatjuk, hogy az emberi kommunikáció e sajátos, természetes alakulás folytán, spontán kialakult, nem verbális jelrendszerrel — a 0–1 skálát alapul véve — az esetek többségében 0,846 és 0,883 értékek közötti határfokokkal történik. E két szélső érték által behatárolt sávot ilyen-

formán információátviteli szempontból a családon belüli tulajdonjelek *jellemzőjének* tekinthetjük.⁹⁹

Elvétel. Jól megfigyelhető ezen elv, ill. gyakorlat a 73–75. jeleken (ahol a 75. jel az apáé) és a 76–77. jeleken (ahol a 76. jel az apáé). Pszichologikailag indokolt az a feltételezésünk, hogy az alapot képező jelhez a hozzáadás elve és gyakorlata addig elfogadható, míg a jel nem vált szinte megjegyezhetetlenül, felismerhetetlenül bonyolulttá. Amikor ez bekövetkezett, akkor az új jelet létrehozó mechanizmusban az elvétel elve és gyakorlata kezdett érvényesülni, egészen addig, míg a jelek le nem egyszerűsödtek egy már tovább nem bontható alapra. E lebontás mechanizmusában azonban természetesen érvényesülnie kellett a „tiltott kombináció” elvénak, vagyis annak, hogy az elvétel eseteiben egyetlenegyszer se jöjjön létre olyan jel, amely a korábbi, megelőző hozzáadási folyamatban már létrejött. Itt azonban hangsúlyoznunk kell azt, hogy a követelmény csak az adott térre és időre vonatkozik, s ha pl. egy család valamelyik tagja elköltözött távolabbi vidékre, más faluba, tárgyaival, javaival együtt jelét is magával vitte, ill. vihet, ha új települési helyén az övével megegyező jel nem volt ismert és használt, s így a család otthon maradt tagjainak egy új leszármazottja újra felhasználhatta az eltávozott jelét. Az újonnan létrehozott alapot a további leszármazottak újból bővíteni kezdték, majd amikor az megint bonyolulttá vált, ismét az elvétel elve és gyakorlata érvényesült. És így tovább, nemzedékeken, generációkon át. Nem kell túlzottan nagy képzelőerő ahhoz, hogy mindenki előtt világossá váljon az a lehetőség, hogy egy család jelalkotó mechanizmusának a leg-szigorúbb szabályok betartása mellett is, már a második „körében” olyan jelek jönnek létre, melyeknek formai összevetése semmit sem mond a kutató számára, azaz a jelekből nem lehet következtetni a rokonsági kapcsolatokra, ill. annak fokára, milyenségére. Ezt fogalmazta meg SEBESTYÉN GY. is, amikor így írt: „Ha a változatok csoportjait megvizsgáljuk, akkor sok olyan egymásmellettséget is látunk, amelyben összefüggést felfedezni sehogyan sem lehet. Az ilyen jelenség oka azonban nem az szokott lenni, hogy a szétágazó családtagok jegyeiket nagyon elferdítették; hanem az, hogy a jegytulajdonosok rokonsága már nagyon régen szétágazott s mi a megszűnt összekapcsoló ízelet már nem ismerjük.”¹⁰⁰

Eljutottunk tehát arra a szintre, hogy a családon belüli tulajdonjelek élet-történetében már nagyon korán kialakult egy olyan formailag, alakilag egymástól eltérő jelhalmaz, amely már sokszor a legbeavatottabb egyének (a család tagjai) számára is felfedezhetetlenné tette a jelek megalkotását valaha esetleg irányító szabályt, ill. szabályokat, s csak az volt látható, hogy mindenkinek formailag, alakilag eltérő jele van. Így a továbbiakban a jelek kialakításának, megalkotásának alapvető mozzanata, meghatározó követelménye, „szabálya” az lett, hogy a jeleknek különbözniük kell egymástól. Ettől a pillanattól kezdve, a különbözőségnek abszolút érvényre jutásával a családon belüli tulajdonjelek kialakításában a spontán, megkötöttségeket nélkülöző eltérés lett a megvalósult elv. Mindezek alapján joggal állíthatjuk, hogy amennyiben volt valamiféle következetes összefüggés a jelek módosítása és a rokonság

⁹⁹ Egy jellemzőjének, mely a különböző jelrendszereknek információelméleti szempontból egy adattal való jellemzésére és egymástól való értékmérő megkülönböztetésére alkalmas.

¹⁰⁰ SEBESTYÉN, 1909. 142.; *Optimális körülmények mellett* feltételezhető, hogy a tulajdonjelek halmazából (egy adott közösség, pl. falu tulajdonjel-állományából) formai elemzés alapján kimutathatók a rokoni, családi kapcsolatok. Vö.: Az alakfelismerés lehetőségeivel és korlátaival: BALL, 1969.; CLOWES, 1969.

foka, milyensége között, úgy azt a család, a rokonság fokozatos szétágazása és az ehhez kapcsolódóan kialakuló jelek felismerhetetlenné tették.

Itt most csak utalunk azokra a tényekre, melyek elősegítették a családon belüli jelek, de általában a tulajdonjelek szabályt nélküli formai burjánzását. A hajlított vonalak megjelenése a kezdeti időszakban feltétlenül termékenyen hatott a jelalkotásra, a későbbiekben azonban a szabálytalan vonalvezetés nagymértékben hozzájárult a jelek áttekinthetőségének megszűnéséhez. A jelek formái (de nemcsak formái!) alakulásában a legnagyobb kárt az írásbeliség hatására bekövetkezett változás (betűjegyek megjelenése, monogramok elszaporodása) okozta.¹⁰¹

Mielőtt lezárnánk a tulajdonjelek információközlő mechanizmusának szükség-szerűen vázlatos bemutatását, feltétlenül ki kell térnünk az információt közlő rendszerek egy fontos sajátosságára: a mindenkor jelenlévő s különböző méretekben funkcionáló, közlést akadályozó tényezőre: a *zaj*-ra. Rendszerünkben ez alapvetően kétféle lehet: 1. természetes, 2. mesterséges.

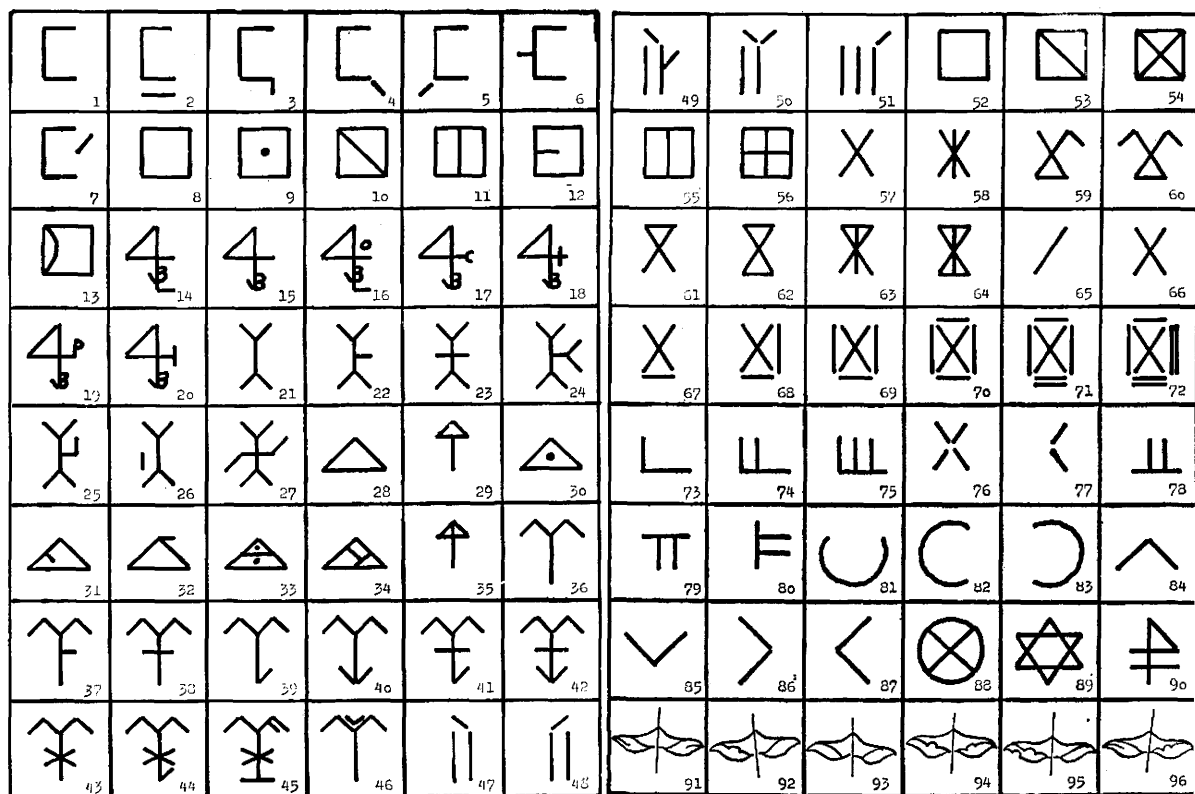
Természetes zaj. A jelek valamely természetes folyamat által bekövetkezett romlását, megromlását foglalja magában, melynek eredményeképpen a jelek fizikai hordozójában olyan változás áll be, amely megakadályozza jelként való funkcionálásában.¹⁰²

Mesterséges zaj. Ez esetben tulajdonképpen tudatos jelrontásról van szó, melynek rendszerünkben az a célja, hogy a jel megmásításával, annak célirányos megváltoztatásával a korábban jelzett jogviszonyt megszüntesse és egy újat jelezzon (rendszerint a jelrontót, ill. annak megbízóját). Azt látjuk tehát, hogy a tulajdonjelek megléte a javakon még nem jelentette a teljes biztonságot. Különösen a lábas jószágokon változtatták meg a jeleket csalárd célból, ahogy a régi szólás mondja: „kivették a jegyiből”.¹⁰³ Az állatoknál használt füljelek nagy hibája, hogy könnyen utánozhatók és átalakíthatók. A *szőrbíleg* megváltoztatása is egyszerű. A sütésbélyeg eltüntetése már nehezebben ment, többnyire olyanformán próbálkoztak, hogy a régi bélyegre rásütöttek egy újat, de az ilyen forrt, forradott, rontott bélyegek könnyen

¹⁰¹ A jelek formai alakulásának kérdését vizsgálva figyelembe kell vennünk P. G. BOGATURJOV véleményét, mely szerint: „...egy jelben körülbelül 60% logikai és 40% esztétikai információ rejlik. Ez az arányszám természetesen változik az adott tény funkcióinak struktúrája szerint és a deklamációban, gesztikulációban és a képzőművészeti formában jut kifejezésre.” BENES, 1969. 396. Különösen jól megfigyelhető az esztétikai jelleg szerepe a bélyegzővasak esetében. A vizsgálatok kimutatták, hogy a sütővasak megtervezésénél és elkészítésénél nem ritkán nagyfokú cifrázás és díszítés is szerepet kap, azaz a készítő (a vasaknál falusi kovácsok) művészi hajlamaikat is realizálták. Lásd: ECSEDI, 1914. 249.; TALASI, 1936. 63.; TÁRKÁNY SZÜCS, 1958. 218.; NAGY CZIROK, 1959. 90–91.; NAGY CZIROK, 1965. 212.; Az esztétikai jelleg különösen előtérbe kerül egyes mesterjeleknél, melyek közül nem egy címerré alakult, s a mester nem ritkán „...címmerré alakította a megrendelők tulajdonjegyeit is.” SEBESTYEN, 1909. 110.

¹⁰² Erre utal SZABÓ I. a határjelekkel kapcsolatban, amikor így ír: „A megjelölt határok körül a határmegjelölés módjainak fejlődése után is sokszor támadt bizonytalanság és viszály. Ilyenek minden emberi ártó szándék nélkül is keletkeztek. Egyes határjelek, mint a keresztes fák, idővel elkorhadtak, elenyésztek, a földhányások szétterültek és elapadosodtak, szinte felismerhetetlenné váltak, a természetes állapotban alkalmazott határfákon a mesterséges pótlások eltűntek, s ennek következtében bizonytalanság uralkodott el.” SZABÓ, 1969. 117.

¹⁰³ GYÖRFFY, 1917. 236. De igen gyakori volt a határperek tanúsága szerint a határjelek megváltoztatása is. „Fel lehet tételezni, hogy a felismerhetetlen vagy teljesen eltűnt határjeleket sokszor szándékos emberi akarat tette ilyenné, illetőleg tűntette el.” SZABÓ, 1969. 117. A határjelek egyik típusával, a határkővel kapcsolatban RELKOVIC D. határkő-elmozdítási mondát is feljegyzett: RELKOVIC, 1928. 98–99.

gyanúba hozták a tulajdonost.¹⁰⁴ DARVAS J. olyan kovácsokról ad irodalmi tudósítást, akik hamis jószágbélyegzők készítésével kerestek legtöbbet.¹⁰⁵ Gyakran előfordult az is, hogy egyes családok, pásztorok hamisan jelentettek dögöt gazdájuknak. A gazdák ez ellen úgy védekeztek, hogy az állat bőrével való elszámolást követelték. Ilyen esetben „az elhullott állat bőrével való elszámolásnak is a tulajdonjegy az alapja”.¹⁰⁶ Láthatjuk tehát, hogy az „állat életében viselt billyege és jegye még elhullása után is bizonyított”.¹⁰⁷ Általában elég volt az állat tulajdonjellel ellátott fülével vagy bélyeges bőrrészeivel elszámolni, helyenként azonban megkövetelték a pásztortól, hogy a teljes bőrrel, sőt még az állat húásával is számoljon el.¹⁰⁸ A mesterséges zajok lehetőségét a tulajdonjelek használatában az adja, hogy bár „az információ forrása, a feladó és a címzett lehet egyén is és közösség is, de az, aki kódol, aki a kódolás folyamatát elvégzi és a vevő, aki megfejt a kódot, az mindig egy egyén”.¹⁰⁹ Fontos ennek hangsúlyozása, mert átvezet bennünket a tulajdonjelek dekódolásának kérdéséhez.

A tulajdonjelek rendszerében a *dekódolás nullpontját* az jelenti, amikor a jelek információtartalmának alapvető, egyetemes összetevője: a tiltó, kizáró információtartalom nem érvényesül, azaz a társadalom egyes tagjainak amorális beállítottsága miatt, ill. révén nem jut érvényre. Az a lehetőség, mely szerint a dekódolás nullpontja azért

¹⁰⁴ A teljesség igénye nélkül az irodalomból: SZABÓ, 1932. 98.; GYÖRFFY, é. n. 135.; TÁLASI, 1936. 64. és 66.; NAGY CZIROK, 1959. 93.; JACOBET, 1961. 187.

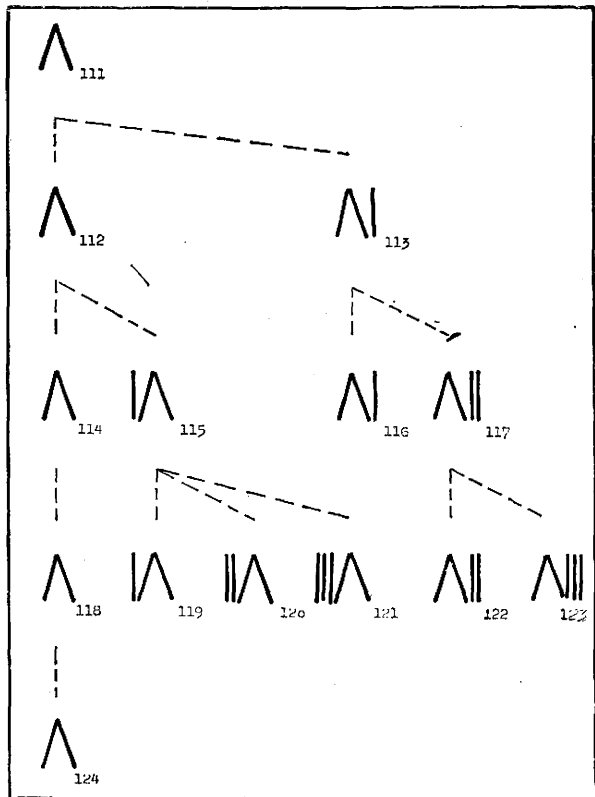
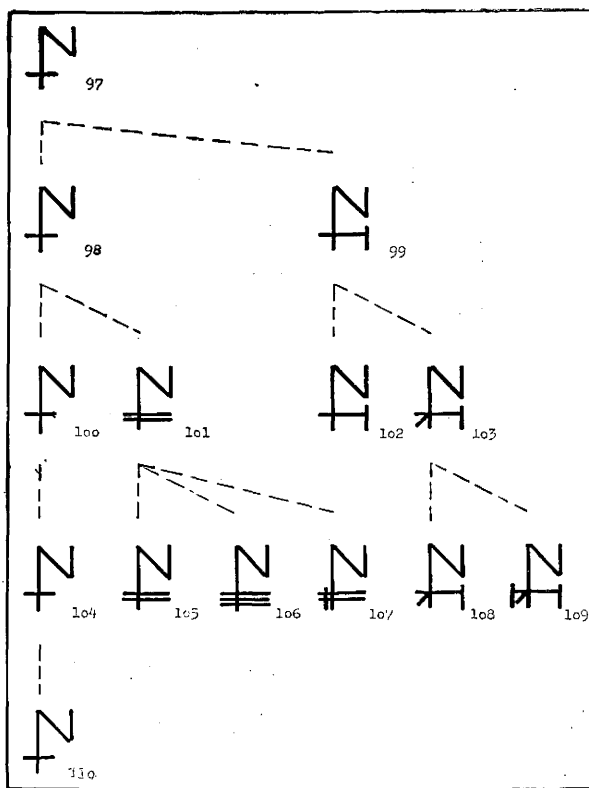
¹⁰⁵ DARVAS, 1957. 164.

¹⁰⁶ PÉTERFI, 1905. 200.

¹⁰⁷ TÁLASI, 1936. 66.

¹⁰⁸ Ezzel kapcsolatban a teljesség igénye nélkül az irodalomból: PÉTERFI, 1905. 200.; MADARASSY, 1912. 21.; SZABÓ, 1932. 99.; GYÖRFFY, é. n. 131. és 135.; TÁLASI, 1936. 66–67.; JACOBET, 1961. 185. és 204.

¹⁰⁹ HOPPAL, 1970. a. 2.

is bekövetkezhet, mert egy adott közösség valamely tagja nem rendelkezik a közösségben használt, alkalmazott tulajdonjelekhez, mint fizikai hordozók és a kapcsolódó szemantika egységéhez tartozó ismeretekkel, a néprajzi kutatások által feltárt hagyományos életforma, a közösségbe való nevelődés összetett, mindent átható folyamata alapján figyelmen kívül hagyható.¹¹⁰ A tulajdonjelek rendszerének belső biztonságát, funkcionálásának maximális feltételeit az a tény adja, hogy a jelek alkalmazói egy adott térben és időben, egy személyben információközlők és ugyanakkor információfogadók is, akiknek érdekük az adott jelrendszer összetevőinek (a fizikai hordozóknak és a szemantikának) törvényszerűségeit betartani. Azaz: „nyilvánvaló, hogy az információközlés, ill. a kommunikáció érdekében a vevőnek az adóval együtt kell működnie”.¹¹¹

A megállapított tényeket figyelembe véve ma már aligha valósíthatjuk meg a tulajdont jelölő jelek rendszerének teljes rekonstrukcióját. A rendszer töredékeit kimutatva azt azonban talán sikerült — s a további kutatások során még inkább sikerül — bebizonyítanunk, hogy az írásbeliség elterjedése előtt is létezett a nép körében a jogi, tulajdoni viszonyok rögzítését szolgáló rendszer, s ezzel újabb adalékot nyújtva a népi műveltség rendszerteremtő képességéhez.

GRÁFIK IMRE

¹¹⁰ E folyamatra utal már a gyermekkorban az ifjúkor néprajzi vizsgálatánál KRESZ M.: „... a parasztyermek, — aki oly korán részt vesz az egész életben —, folyamatosan látja, szemléli, érzékeli a konkrét valóságot, gyakran még mielőtt a vele kapcsolatos elvont fogalmakkal tisztába jönne.” KRESZ, 1944. 194. A hagyomány, szokás jogszokás összetett voltára: PAPP, 1939. 5–6.; TÁRKÁNY SZÜCS, 1944. 42–43. Általánosabban, a tulajdonjeleknek csak ott van tekintélye, ahol — mint azt a finnek és lappok rovásáról BÄN A. írja: „... a népben a becsületérzés még elevenen él.” BÄN, 1905. 139.

¹¹¹ FABRICIUS—KOVÁCS, 1967. 342.

A JELEK FORRÁSJEGYZÉKE

- 1–7. SEBESTYÉN GY. 1909. 141. 87. ábra. 1–7.
 8–13. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 39/1–6.
 14–20. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 18/1–7.
 21–27. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 37/1–7.
 28–35. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 38/1–8.
 36–46. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 40/1–11.
 47–51. SEBESTYÉN GY. 1909. 141. 87. ábra. 29–33.
 52–56. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 47/1–5.
 57–64. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLIII. 25/1–8.
 65–72. A tanulmány szerzője által összeállított sorozat.
 73–75. SEBESTYÉN GY. 1909. 140. 86. ábra. 62–64.
 76–77. SEBESTYÉN GY. 1909. 140. 86. ábra. 78–79.
 78–87. SZIMCSENKO, J. B. 1965. 153. 104. tábla. 11–20.
 88. SZENDREY ZS.—SZENDREY A. é. n. IV. 284.;
 TÁRKÁNY SZÜCS E. 1965. 361. II. tábla. 86.
 89. GUNDA B. 1957. 195.;
 HOMEYER, C. G. 1870. Tafel XLII.
 90. HOMEYER, C. G. 1870. Tafel IX. 42.;
 SEBESTYÉN GY. 1909. 128. 76. ábra.
 91–96. MERKEL, M. 1910. Tafel 4. 12–15–20–23–36–31.
 97–110. HOMEYER, C. G. 1870. 192.
 111–124. A tanulmány szerzője által összeállított sorozat.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B., 1970: *A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében*. Ethn. 316–326.
 ANDREE, R., 1889: *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*. Leipzig.
 BALASSA M. I., 1970: *Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében*. Ethn. 531–544.
 BALATONI J.—RÉNYI A., 1956: *Az entrópia fogalmáról*. Budapest.
 BALL, G. H., 1969: *Pattern recognition*. In: MEETHAM A. R. (szerk.): *Encyclopaedia of Linguistics, Information and Control*. Oxford. 349–358.
 BALOGH I., 1937: *A jószág teletetése Debrecen környékén*. In: Debreceni Déry Múzeum Évkönyve. 175–212.
 1959: *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból*. Ethn. 291–312.
 BÁLINT S., 1957: *Szegedi szótár I*. Budapest.
 BÄN A., 1905: *Rovásírás a finneknél és lappoknál*. NÉ. 137–141.
 BENES B., 1969: *A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban*. Ethn. 392–398.
 BENKŐ L. (főszerk.), 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Budapest.
 BIRKET—SMITH K., 1969: *A kultúra ösvényei*. Budapest.
 BONYHAI G., 1968: *Max Bense: Szemiotika. A jelek általános elmélete*. (ism.) Kritika. 12. 57–62.
 BOROSS M., 1957: *Jelzések mezőgazdasági eszközökön Bulgáriában*. IEthn. 90–96.
 BÜRCsök V., 1971: *A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai*. In: JUHÁSZ A. (szerk.): *Tápié története és néprajza*. Tápié. 243–257.
 BUDA B., 1966: *A kommunikáció és az emberi kapcsolatok pszichológiája*. Valóság. 6. 16–27.
 BRINGEMEIER, M., 1954: *Über Schäfer und Schafzucht*. Münster (Westf.)
 CHILDE G., 1959: *A civilizáció bölcsője*. Budapest.
 CLOWES M. B., 1969: *Character recognition*. In: MEETHAM A. R. (szerk.): *Encyclopaedia of Linguistics, Information and Control*. Oxford. 41–44.
 CORTÉS Y VASQUEZ, L. L., 1952: *Ganaderia y pastoreo en Berrocal de Huebra (Salamanca)*. Revista de Dialectología y Tradiciones Populares. VIII. 3. 424–464.
 CSABA J., 1956: *Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendeknél*. NK. 102–109.
 1958: *Mágikus jelek egy nárai kúton*. IEthn. 229–231.

- CSERNYECOV, V. N., 1949: *Adalékok az Obi-Ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez.* Budapest.
- CSÜRY B., 1935: *Szamosháti szótár.* Budapest.
- DARVAS J., 1957: *Tiszántúl. Egy parasztcsalád története.* Budapest.
- ECSEDI I., 1914: *A Hortobágy pusztája és élete.* Debrecen.
- ENGELS F., 1970: *A család, a magántulajdon és az állam eredete.* In: MEM. 24. Budapest. 21–157.
- EÖRSI GY., é. n.: *Jogi alapismeretek.* Szeged.
- 1951: *A tulajdonjog fejlődése I.* Budapest.
- Ермеев, Д. Е. 1963: Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории. In: Иванов М. С.: Этнические процессы и состав в странах передней Азии. Москва—Ленинград. 24—71.
- FABRICIUS—KOVÁCS F., 1967: *Jelentés, társasléktan, kommunikációelmélet.* Magyar Pszichológiai Szemle. XXIV. 331—346.
- FÉL E., 1940: *Adatok a tulajdonjegyekhez.* NE. 386—395.
- GUBITZA K., 1915: *A „lábasjóság” bélyegzése Bács-Bodrog vármegyében a múlt század első felében.* NE. 75—84.
- GUNDA B., 1941: *A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken.* Ethn. 66—67.
- 1957: *A lakóházat védő mágikus jelek.* Ethn. 192—198.
- GYÖRFFY I., 1917: *Kirevődött a jegyből.* Nyelvőr. 236.
- 1927: *Erdélyi szász falubírók.* NE. 116—118.
- 1929: *A bihari cífraszár.* NE. 89—109.
- é. n.: *Állattartás.* In: GYÖRFFY I.—VISKI K.: *A magyarság néprajza. II.*¹ Budapest. 107—183.
- HAÁZ F. R., 1931: *A székely ványoló.* NE. 55—62.
- HADNAGY A., 1954: *Néphit az ikertestvérek házasságkötésének lehetőségéről Tolna megyében.* Ethn. 530—531.
- HART H. L. A., 1970: *Természetjog — némileg másképp.* Világosság. 5. 269—276.
- HENZE E., 1967: *Einführung in die Informationstheorie.* Berlin.
- HERMAN O., 1914: *A magyar pásztor nyelvkincse.* Budapest.
- HERMANN A., 1893: *A vándorcigányok rovájszelei.* Ethn. 323—327.
- HOLMBERG, U., 1926: *Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas.* Journal del la Société Finno-Ougrienne. XLI. 1—53.
- HOMFAYER, C. G., 1870: *Die Haus- und Hofmarken.* Berlin.
- HOPPAL M., 1970. a: *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához.* Kézirat. A szerző tulajdonában.
1970. b: *Egy falu kommunikációs rendszere.* Budapest.
- IKVAI N., 1967: *Földművelés a Zemplén-hegység középső részén.* Debrecen.
- JACOBETT, W., 1961: *Schaffhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.* Berlin.
- JANOUSEK J., 1969: *A társadalmi kommunikáció.* Budapest.
- KELEMEN J., 1971: *Mi a jeltudomány?* Kézirat. A szerző tulajdonában.
- KISS G.—KERESZTES K., 1952: *Ormánysági szótár.* Budapest.
- K. KOVÁCS L., 1947: *Adatok a bátyosvárakról és a juhászathoz.* Ethn. 45—55. és 191—210.
- 1948: *A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás.* Budapest.
- KLAUS G., 1966: *Kibernetika és társadalom.* Budapest.
- KÓS K., 1947: *A kalotaszegi kosarazó juhászat.* Kolozsvár.
- KRESZ M., 1944: *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban.* EA. 2520.
- LAKÓ L., 1970: *Matematikai-e az információelmélet?* Világosság. 2. 126—128.
- LÁNG J., 1963: *A totemizmus alapjai és kialakulása.* Ethn. 374—401.
- 1967: *A földhasználat jogának női kollektív öröklése a primitív földművelő népeknél.* Ethn. 523—532.
- LIPS J., 1962: *A dolgok eredete.* Budapest.
- MADARASSY L., 1912: *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon.* Budapest.
- MAJOR J., 1966: *A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények.* 18. 48—90.
- MAKKAY J., 1969: *The late neolithic Tordos group of sign.* Székesfehérvár.
- MARX, K., 1953: *A tökéletes termelés előtti tulajdonformák.* Budapest.
- 1957: *Viták a falopási törvényről.* In: MEM. 1. Budapest. 110—148.
- MARX, K.—ENGELS, F., 1960: *A német ideológia.* In: MEM. 3. Budapest. 11—80.

- MERKEL, M., 1910: *Die Masai. Ethnographische Monographie eines ostafrikanischen Semitenvolkes.* Berlin.
- MORGAN, L. H., 1961: *Az ősi társadalom.* Budapest.
- MORRIS, CH. W., 1938: *Foundation of the Theory of Sign.* In: *Internacional Encyclopedia of Unified Sciences.* Vol. 1. No. 2. Chicago. 78–137.
- NAGY CZIROK L., 1959: *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest.
- 1965: *A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon.* NK. 131–290.
- NAGY Ü., 1938: *A mezőpatini juhitenyésztés.* Ethn. 185–191.
- NORDENSKIÖLD, E., 1918: *Eine geographische und ethnographische Analyse der materiellen Kultur zweier Indianerstämme in El Gran Chaco (südamerika).* Göteborg.
- PAPP F., 1965: *Szemiotikai jegyzetek.* In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok.* III. Budapest. 157–176.
- PAPP L., 1939: *Népi jogszokásaink némely kérdéséről.* Budapest.
- 1941: *Kiskunhalas népi jogélete.* Budapest.
- 1948: *A magyar népi jogélet kutatása.* Budapest.
- PENAVIN O., é. n.: *Szlavóniai szótár I.* Budapest.
- PETERFI M., 1905: *A páringi juhászat.* NE. 196–207.
- RELKOVIC D., 1928: *Adalékok a Somlóvidék folklóréjához.* Ethn. 94–108.
- RÉNYI A., 1960: *Az információelmélet néhány alapvető kérdése.* Budapest.
- 1964: *Információelmélet és nyelvészet.* In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok.* II. Budapest. 245–251.
- 1966: *Wahrscheinlichkeitsrechnung. mit einem Anhang über Informationstheorie.* Berlin. 435–498.
- RUBEL, H. U., 1950: *Viehzucht im Oberwallis.* Freuerfeld.
- RUTIMEYER, L., 1924: *Ur-Ethnographie der Schweiz.* Basel.
- SÁNDOR L., 1956: *Osztják „kézjelek” Jankó János naplójában.* IEthn. 69–71.
- SÁRKÁNY M., 1970: *Az okiotok csereviszonyainak elemzése.* Ethn. 565–577.
- SCHAFF A., 1967: *Bevezetés a szemantikába.* Budapest.
- SCHRAM F., 1964: *1790–1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai.* Budapest.
- SEBESTYÉN GY., 1909: *Rovás és rovásírás.* Budapest.
- SHANNON, C. E.—WEAVER, W., 1949: *The Mathematical Theory of Communication.* Urbana, Ill.
- SOLBERG, O., 1911: *Ein neuer eisenzeitlicher Fund aus Ostfinmarken in Norwegen.* Prachistorische Zeitschrift. 347–355.
- STEBLER, F. G., 1903: *Alp- und Weidewirtschaft.* Berlin.
- 1907: *Die Hauszeichen und Tessen der Schweiz.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 165–209.
- SUMNER M., 1875: *A jog őskora.* Budapest.
- SZABÓ I., 1969: *A középkori magyar falu.* Budapest.
- SZABÓ K., 1932: *A jószág jegye és billege Kecskeméten.* NE. 96–102.
- 1965: *A kecskeméti állattenyésztés szókincse és szólásmondásai.* NK. 45–131.
- SZABÓ M., 1957: *A Körös és Berettyó alsó-folyása vidékének rétgazdálkodása.* NK. 1–94.
- SZECSKÓ T., 1969: *A társadalom kommunikációs rendszere és a mindennapok kommunikációs jelenségei.* Kézirat. A szerző tulajdonában.
- SZENDREY ZS.—SZENDREY A., é. n.: *Szokások.* In: *A magyarság néprajza.* IV.¹ Budapest. 154–301.
- SZINNYEI J., 1893: *Magyar tájszótár I.* Budapest.
- Симченко, Ю. Б. 1965: *Тамги народов Сибири XVII века.* Москва.
- TAGAN G., 1936: *Az állatok bilyogozása a baskiroknál.* NE. 131–135.
- TAGÁNYI K., é. n.: *A földközösség története Magyarországon.* Budapest.
- TARNÓCZY T., 1961: *A jelozlás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól.* Budapest.
- TÁLASI I., 1936: *A kiskunsági pásztorkodás.* Budapest.
- TÁRKÁNY SZUCS E., 1944. a: *Erdély öröklési jogszokásai.* Kolozsvár.
1944. b: *A juhirtás népi jogszokásai Bálványosváralján.* Kolozsvár.
1944. c: *Mártély népi jogélete.* Kolozsvár.
- 1948: *A népi jogéletkutatás problémái a Nagy-Alföldön.* In: *Alföldi Tudományos Gyűjtemény II.* Szeged. 302–310.
- 1958: *Régi vásárhelyi tulajdonjegyek.* IEthn. 210–228.
- 1961: *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest.
- 1963: *Spruth Herbert: Die Hausmarke. (ism.).* Ethn. 147–150.

- 1965: *A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon*. Ethn. 187—199. és 359—410.
 1969: *Ortsbestimmende (administrative) Viehbrandzeichen in Ungarn*. In: FÜLDES L. (szerk.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien*. Budapest. 417—439.
 1970: *Népi jogtudat Tömörkény István műveiben*. Ethn. 421—429.
 TÓKEI F., 1970: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest.
 VAJKAI A., 1943: *A szentgáli juhászat*. Budapest.
 1959: *Szentgál*. Budapest.
 VARGA GY., 1952: *Kismarja község jószágbélyegei*. Ethn. 167—170.
 VEKERDI L., 1969: *Információelmélet és információ*. Világosság. 7. 434—439.
 VILKUNA, K., 1946: *Tyő ja ilonpito*. Helsinki.
 VINCZE I., 1956: *A magyarországi mezőgazdasági szerszámok mester- és tulajdonjegyei. I. Szőlőmetsző kések*. Ethn. 161—169.
 VIRTANEN, E. A., 1961: *A foglaló jegyekről*. In: M. és H. 159—163.
 WERBÓCZY I., 1894: *Magyarország szokásos jogainak hármaskönyve*. Budapest.
 WLISLOCKI H., 1892: *Az erdélyi sátoros cigányok vándorjegyei*. Erdély. 38—41.
 WOODWARD, P. M., 1969: *Communication Theory*. In: MEETHAM, A. R. (szerk.): *Encyclopaedia of Linguistics, Information and Control*. Oxford. 46—49.

SYSTEM DER ZEICHEN ZUR BEZEICHNUNG DES EIGENTUMS IN DER VOLKSKULTUR

Das Ziel der Studie ist eine der komplexen Erscheinungen der Volkskultur, die Entstehung, Entfaltung und den derzeitigen Stand der Eigentum anzeigenden Zeichen vorzuführen, ein Versuch diese zu systematisieren. Entsprechend unserer Untersuchungsmethode, unserer Zielsetzungen, interpretieren wir das Eigentum, alle Formen des gesellschaftlich anerkannten Verhältnisses zum Eigentum, sämtliche unter Menschen bestehende Rechtsverhältnisse als bezeichnende Kategorien. (Eingehend ausgelegt in den Kapiteln: II. Das Eigentum, als Objekt zur Bezeichnung und III. Das Recht als Objekt zur Bezeichnung.) Das Eigentum zu bezeichnen und das Recht zu bezeichnen, halten wir auf Grund der Auffassung, der Deutung als Bezeichnung für anzeigende Zeichen der Volkskultur, beziehungsweise sämtliche Varianten und Formen der Bezeichnungsart des Eigentums für Zeichen, und zwar für Rechtszeichen, das gerade infolge des Zeichencharakters als Informationsquelle, in unserem Fall als rechtliche, genauer gesagt als eigentumsrechtliche, vermögensrechtliche Informationsquelle geeignet ist, und als solches ein uraltes Grundelement des Kommunikationsprozesses. Dementsprechend bilden die das Eigentum anzeigenden Zeichen als Kommunikationsmittel des eigentumsrechtlichen, vermögensrechtlichen Bewußtseingehalts und die damit verbundenen Verhaltensregler den Gegenstand der Untersuchung. Die das Eigentum anzeigenden Zeichen müssen wir als eine Verlagerung des eigentumsrechtlichen, vermögensrechtlichen Bewußtseingehalts und die damit verbundenen Verhaltensregler vom gedanklichen Niveau auf das physikalische auffassen. Im Sinne der Darlegungen können wir bei den das Eigentum anzeigenden Zeichen zwei sich entschieden scheidende Niveaus unterscheiden: 1. Das physikalische Niveau, 2. Das Gedankenniveau. Da diese Zeichen aber innerhalb der Volkskultur als Grundelement eines uralten Kommunikationsprozesses der Informationsquelle dienen, sind sie vom gesellschaftlichen Aspekt als Nachricht auszulegen. Die Nachricht, die theoretisch mit der Information gleichzustellen ist, definieren wir als Einheit einer Bedeutung und eines physikalischen Trägers. Auf Grund unserer Feststellungen können folgende Äquivalenzen erstellt werden:

NACHRICHT = INFORMATION
innerhalb dessen

Physikalisches Niveau = physikalischer Träger
Gedankenniveau = Bedeutung

Es ist eine festgestellte Tatsache, daß diejenigen, die über Besitz, Eigentum verfügen — vor allem die viehhaltenden Völker, das Bauerntum — für notwendig empfanden und erachteten ihren Besitz, ihr Eigentum repräsentierenden Güter, die damit auf irgendwelchem Niveau im Eigentumsverhältnis stehenden Sachen, Gegenstände mit einem sensuell erfäß-

baren, jederzeit beweiskräftigen Zeichen zu versehen. Diese Zeichen, die in eigentumsrechtlicher, vermögensrechtlicher Beziehung stehen, nennen wir *Eigentumszeichen*. Das IV. Kapitel unter dem Titel „Über den Begriff Eigentumszeichen“ analysiert eingehend die sich aus der Benutzung, Anwendung, Anerkennung praktisch ergebenden, allgemein geltenden Lehren, auf Grund deren der Begriff Eigentumszeichen definiert werden kann. Unter Eigentumszeichen verstehen wir jene von einzelnen Personen oder von einer Gemeinschaft ausgestalteten und auf unterschiedlicher Art zustande gebrachten, sensuell erfassbaren, von der Gesellschaft anerkannten Zeichen, deren primäre und grundlegende Funktion ist, das Eigentumsverhältnis auf irgendeinem Niveau zu bezeichnen, das zwischen den Menschen und den Gütern, Gegenständen, Sachen besteht, wonach sich nach Bedeutung der Zeichen das Verhalten der Mitglieder der Gesellschaft gegenüber der mit Zeichen versehenen Güter, Gegenstände, Sachen realisiert, und wonach die Bedeutung im gegebenen Raum und in der gegebenen Zeit durch die wirtschaftliche — historische — gesellschaftliche Entwicklung, durch das Gebrauchsrecht und durch das gesetzte Recht definiert wird. Die Eigentumszeichen sind dazu geeignet, daß durch sie ein Mitglied der Gesellschaft den übrigen Mitgliedern hinweisende Information über das Eigentumsverhältnis mitteilt. Die Informationsübertragung durch Eigentumszeichen halten wir für eine historische, gesellschaftliche Erscheinung, die menschliche Relationen, Einstellungen, gesellschaftliche Verhältnisse geleitet, widerspiegelt, ausdrückt. Die in dieser Weise durch Eigentumszeichen erfüllte Informationsübertragung deuten wir als Kommunikationssituation, nuch zwar als interpersonelle, und als nicht verbale Kommunikation. De aber die gleichen Verhältnisse bei der Lage der Informationsübertragung gestehen, die auch in der Kommunikationssituation vorzufinden sind (Redundanz, Lärm, sowie sonstige mathematische und technische Verhältnisse) nur reicher, dynamischer: als gesellschaftliche Erscheinung — halten wir es für wichtig zuerst diese Verhältnisse vor allem vom quantitativen, im engeren Sinn vom informationstheoretischen Aspekt zu analysieren, worauf bei Einsetzung der erhaltenen Ergebnisse und Lehren die im weiteren Sinn genommene informationstheoretische, hauptsächlich die qualitative Analyse der Kommunikationssituation folgt. Bei den Eigentumszeichen haben wir es mit einem solchen Informationssystem der Volkskultur zu tun, dessen Informationsquelle Bewahrer des Eigentumsverhältnisses auf irgendeinem Niveau darstellt (Besitznahme, Besitz, Eigentum usw.), die Informationsempfänger aber die übrigen Mitglieder der Gesellschaft sind. Die physikalischen Träger der Information sind eine Unzahl von der Form nach sich ändernd, variierend, kombiniert gekerbt, eingeschnittener, gebrannter, gemalter usw. Eigentumszeichen, und geben durch diese den mit ihnen verbundenen Bedeutungsgehalt. Eine Gruppe der Eigentumszeichen, die begrenzte und verhältnismäßig geringe Anzahl der Zeichenreihe innerhalb einer Familie, die als geschlossenes System gelten kann, lohnt sich vom informationstheoretischen Aspekt her der eingehenderen Untersuchung zu unterziehen. Der Zweck der Untersuchung ist, auf die Frage Antwort zu erhalten, inwieweit die Eigentumszeichen der Volkskultur innerhalb der Familie hinsichtlich der Zeichenanwendung dieses natürlichen, sich spontan gebildeten Systems, vom Aspekt der Informationsübertragung wirtschaftlich ist, und welchen Leistungsgrad es aufweist? Die Untersuchungsmethode ist: 1. Die qualitativ gedeuteten Begriffe der Eigentumszeichen innerhalb der Familie charakterisieren wir quantitativ, wobei wir während des Vorgehens die durch Zeichen getragene Informationsmenge der Form nach mit der Entropie gleichsetzen. 2. Dann definieren wir die maximale durchschnittliche Informationsmenge des gegebenen Zeichensystems. (Maximale Informationsmenge = $I_{\text{Zeichen max.}}$) 3. Nachher berechnen wir die Informationsmenge — hinsichtlich der Verteilung (der relativen Häufigkeit) der angewandten Zeichen — des gegebenen Systems. (Effektiv getragene Informationsmenge = $I_{\text{Zeichen.}}$) 4. Mit Hilfe der erhaltenen Werte definieren wir die relative Information des gegebenen Zeichensystems, beziehungsweise welchen Anteil die gegebene Zeichenreihe tatsächlich für die Information beinhaltet, liefert, das heißt im optimalen Fall liefern könnte. 5. Schließlich definieren wir die Redundanz des gegebenen Systems, das ausdrückt welchen Leistungsgrad, und inwieweit das gegebene Zeichensystem die Information wirtschaftlich verkörpern kann, beziehungsweise in welchem prozentual ausdrückbaren Verhältnis die Informationsmenge von der zum Tragen der nötigen idealen, minimalen Anzahl der Zeichen abweicht. Auf Grund der Angaben der untersuchten Mikrosysteme ist ersichtlich, daß infolge dieses uralten, natürlichen Verlaufs der menschlichen Kommunikation, durch ein spontan entwickeltes, nicht verbales Zeichensystem zum Großteil — die Skala 0–1 zur Grundlage genommen — mit dem Leistungsgrad der Werte zwischen 0,846 und 0,883 geschieht. Diese von den beiden extremen Werten begrenzten Zonen können wir daher vom Aspekt der Informationsübertragung als *Charakteristikum* der Eigentumszeichen innerhalb der Familie ansehen.

A parasztság csődje és kultúrája

(Magyarország — XIX. század)

Napjainkban már középiskolai tankönyvekben is olvashatunk arról, hogy az ipari forradalom nyugatról keletre haladva söpört végig Európán a XIX. században és arról is tudnunk kell, hogy az ipari forradalom nem szűkölt le technológiai változásokra, szükségképpen együttjárt a régi társadalom szerkezetének átépülésével.¹ Mindamellettt számos részlet még megvilágításra vár s ezek közül leginkább: a parasztok sorsa² az ipari forradalomban.

Érdekes, hogy az angol regényirodalomban nincs világirodalmi mértékkel mérhető paraszttárgyú regény s a XIX. századi Nyugat-Európát úgyszólván egyedül Balzac monumentális alkotása képviseli, míg a kelet-európai országokban talán nem is akad századunkban számottevő epikai alkotás, mely ne a parasztok sorstragédiájáról szólna. Úgy látszik, a modern civilizációt megelőző társadalmak piramisának leg szélesebb rétege, a mindennapi kenyeret adó parasztság — évezredek beidegzettségével együtt — századunkban bomlott fel a kontinens keleti felén. Nem egyszerűen rétegként, foglalkozási ággként szűnt meg parasztnak lenni. A parasztok mindennapi élete már sorstragédiákkal volt terhes.

Ezt az egész folyamatot nem lehet egyedül a foglalkozási megoszlás statisztikai mutatóival jellemezni. A mezőgazdasági, illetve az ipari kereső népesség túlsúlya e folyamat kezdete és vége. Ha mérleget készítünk, a kettő közötti átmenet számos konfigurációs lehetőséget rejt, s ez már nemcsak történelem; sokrétű, egyedi megnyilvánulásaiban összefolyik átélte tapasztalatainkkal. A változást az agrárexport növekvő volumene jelzi a XVIII–XIX. század fordulóján, hullámai átesapnak a Kárpát-medence tájain s mozgásba hozzák a falvak, a mezővárosok és valamelyest a középkori eredetű ipari és kereskedő városok népességét. Négy emberöltő után a századvég már a hanyatlás kétségbevonhatatlan jeleit mutatja. Csakhogy ez az agrárválság nem lokális érvényű, kontinentális méretű. Európa mezőgazdasága immár versenyképtelen és előbb-utóbb szubvencionálásra szorul. A század derekán — egy függetlenségi háborúval összefonódó — jobbagyfelszabadítása a leggyakrabban idézett dátum; 1848. (Vívmányait az elbukott függetlenségi harc győztese, a Habsburg-császár páténsével törvényesíti 1854-ben.) A dátum a franciához viszonyítva nem túl kései, az oroszhoz képest nem túl korai és a historikusok szokása szerint mindenekelőtt hangsúlyozandó. Miként az is, hogy a társadalmi és politikai mozgalmak mögött

¹ SLICHER VAN BATH, 1963: 239. skk.; BEREND-RÁNKI, 1968: 34–78; NOILHAN, 1965; ORWIN-WHETNAM, 1964: 1–40, 68–150; — —, The Cambridge... 1966; TRACY, 1964: 19–116; — —, Vita Magyarország... 1971; WRIGHT, 1964: 1–12.

² GYIMESI, 1968: 149–162; SZABÓ (szerk.), 1965: I–II.

konjunkturális átalakulás húzódik meg. Kortársi véleményeket sommázva: Magyarország Európa istállójából Európa éléskamrája lesz.³ Tehát kezdetben még prosperitást kezdeményez a szarvasmarha-kivitel. Ez az export Közép-Európa városai egy részének húsellátását volt hivatva fedezni, de a piacterületek közelében fekvő mezőgazdaság belterjesebbé válása miatt a XVIII–XIX. század fordulóján már egyre kevésbé bizonyult jövedelmezőnek. Ugyanezekon és más piacokon viszont megnőtt a kenyérgabona iránti kereslet, ezért a kontinentális zárlat hovatovább csupán a kenyérgabona-kivittelt serkenthette. A szarvasmarha még saját lábán ment el a piacra, a búzát hajón és vasúton kell szállítani. Ezért a harmincas, hetvenes évek között folyamszabályozásoknak és e korban sokat kritizált vasútépítési programok megvalósításának lehetünk tanúi.⁴ Sőt, a század második felében a jobbágyfelszabadítás egyenes következményeként általános méreteket ölt az eddigelé szórványosnak mondható tagosítás, peres aktái fiskálisok, majd a historikusok jószerencséjére egyre nagyobb tömeggé halmozódnak.⁵ És amiről a legtöbb szó esik — a kortársak, historikusok megegyeznek ebben — nincs tőke, kevés a hitel.

Érdemes-e a színpntómákat tovább sorolni? A történelmi haladás szokványos problémái ezek, nem túl későn s nem túl korán jelentkezők a liberalizmus századában. Ha viszont tekintetünk a mindennapi élet szokványos produktumaira, a falvak és mezővárosok népének életmódjára fordítjuk, a megszokottól eltérő kép tárul szemünk elé.

Az események szereplői olyan lakóházakban élnek, amelyeknek túlnyomó többsége — alaprajzi kiosztásában és méreteit tekintve — már századok óta ismert típus a Kárpát-medence térségében.⁶ Hosszúsága 12–15 méter, szélessége sem haladja meg a 4,5–6 métert. Három helyiségből áll: a szobából, konyhából és a kamrából. Keskenyebb oldala szobájának két ablakával a telek utcafrontjára néz s a telket Károly Róbert 1351-es portatörvénye óta „minden várnegyében” kapu zárta, melyen „gabonás vagy szénás szekér ki- és beemelhet”. Igen, ez az épület és mindenekelőtt a paraszttudvar, a telek (tartozékaival egyetemben) még a középkor teljesítménye. A liberalizmus századában már anakronizmus is lehet. Noha a telkiállományt első-sorban a tartozékokat, főképpen a tagosítás és az úrbéri perekben megharcolt vagy kialakított változtatásokkal valamelyest módosították a gazdálkodást racionalizálni akaró törekvések, de a telek és rajta a ház üzemi egysége úgyszólván érintetlen maradt. Csak a második világháború utáni mezőgazdasági kollektívizmus szünteti meg a középkor élő emlékeit.

Persze tartozunk az igazságnak azzal, hogy beismerjük, ezek a lakóházak nem egyszerűen változatlan emlékei a régi évszázadoknak. A XIV–XV. század munkaerő-fluktuációja, a feudalizmus eredendő baja, amitől sohasem tudott megszabadulni, elnéptelénít falvakat, miközben újakat is hív életre. Az elpusztultakat feltáró archeológusok örömmel konstatálják, hogy a házak alaprajzi kiosztása és fűtémódja (hogy ti. a szobában álló kályhát a szoba és konyha válaszfalán vágott nyíláson át fűtötték, minek köszönhetően a lakószoba füsttelenné vált) megegyezik a XIX. századi gyakorlattal. A XIV–XV. századi oklevelek egyes perirataiból pedig arra következtethetünk,

³ DITZ, 1896: 263, 306, 320–361; MÉREI, 1948: 25, 30–32.

⁴ MATLEKOVITS, 1900: II: 619–732; POGÁNY, 1966.

⁵ Az irodalmat összefoglalja BALI, 1970: 277–278.

⁶ BARABÁS, 1970: 276–287; BÁTKY, é. n.: I. 124–345; FILEP, 1970: 326–346; HOFFMANN, 1971: 1–11; HOLL, 1970: 365–386; KÁROLYI–PERENYI–TÓTH–VARGHA, 1955.

hogy a füsttelenné vált lakószobákat részben már asztalosbútorral rendezték be a tehetősebb jobbágyok. Nem egyedül a keményfából összeeszkábált lócák húzódtak már a falak mentén s a lakás reprezentatív bútordarabja sem a bükkfából ácsolt geometrikus, vésett mintákkal borított felületű láda többé, hanem a párnákkal magasra vetett ágy. A falba épített vagy a falra akasztott téka rejti el az evőeszközt, fémtányért, ünnepi használatú ivópoharat, később megjelenik a gyalult (többnyire keményfa-) deszkából összeillesztett, rendszerint faragott láda, sőt a szekrény, hovatovább karospad szorítja ki a parasztok magafabrikálta falmenti lócát. Két karospad találkozásában, a szobának a kályhával ellentétes szögletében asztal van, melynek magassága idővel növekszik. Az asztal feletti sarokban a falon a szögletet rendszerint téka tölti ki, mellette fogasok húzódnak, XVII. századvégi, XVIII. századi hagyatéki leltárak szerint a módos parasztnál ugyanúgy, mint a XV. századi ősöknél, ónedényekkel, óntányérokkal dekoráltan.

Némely tárgyi kellék híjával ez a kép a múlt századot is ábrázolja. Sőt az etnológia művelőinek legnagyobb öröme, hogy a kép színesedik, mondhatni gazdagodik. A módosabb parasztnak házából eltűnnek az ónedények, helyüket mázas díszkerámia foglalja el; ezek nem férnek el már a szobában, velük díszítik a konyha falát is. E divatnak szegényebb parasztnak is hódolnak.

Végezredményben tehát már nem néhány nemesebb anyagú, drága, reprezentatív dísztárgy a lakás éke, hanem az olcsó, könnyen megszerezhető anyagokból formált, olykor hivalkodóan dekorált, díszítésre szánt használati eszközök együttese. Jószerével hasonló változás tapasztalható a bútorzatban is. Eddigélé egyedi darabokkal gyarapodott a lakás bútorzata. Ezek általában megrendelésre készültek, anyaguk keményfa és kidolgozásuk munkaigényes. Szerényebb kivitelű társai azon asztalosipari készítményeknek, amelyeknek termékeit a különböző rendű és rangú nemesek, továbbá a tehetősebb polgárok vásárolták meg. Az új divat, melynek tüneteit a XVIII. század második fele előtt csak elvétve lehet felfedezni, a XVIII–XIX. század fordulóján véglegesen szakít ezzel a gyakorlattal. A parasztnak gazdag rétege olyan asztalosipari készítmények fogyasztójává válik, amelyek nem egyedi darabok, hanem festett puha-fa-bútorok sorozatai. Tömegtermelésű, viszonylag olcsó, mégis tetszetős áru. Renaissance, barokk, rokokó, empire eredetű virágornamenseket festenek rá, s a divat stílusváltozásai meglehetősen gyorsan kergetik egymást, egyik-másik műhely készítményein össze is keverednek. Eklektizmus az ízlésben? Valójában inkább a fogyasztó réteg sajátos igénye és kielégítésének különös módja, mely egyre kevésbé érintkezik a társadalom más rétegeinek szükségleteivel csakúgy, mint azokkal a forrásokkal, amelyek az ellátást eddig biztosították. Úgy látszik, mintha a parasztság, elsősorban annak gazdag rétege, mely leginkább élvezte a konjunktúra hasznát, sajátos, a társadalom többi rétegétől mind jobban különböző igényekkel lépne fel és el tudja tartani azt az iparos csoportot, amely egyedül ezt az igényt hivatott kielégíteni.

Mindezek olyan karakterváltozások, amelyek aligha koncentrálnának a XVIII–XIX. század fordulójára. Eredői mélyen nyúlnak vissza a XVI–XVII. század zavaros és egyelőre áttekinthetetlen rétegeibe. Mindamellet kétségbenvonhatatlan, hogy a lakáskultúra vázlatosan jellemzett átalakulása szoros kapcsolatban áll a konjunktúra teremtette akkumulációval és az is, hogy e változás nem korlátozódik a bútorzat sajátos megjelenésére. Másirányú tapasztalatok hiányában ezzel kell összefüggésbe hoznunk a házak fűtési technikájának ez idő tájt széles körben tapasztalható vagy feltételezhető módosítását is.

Az alföldi falvak egyrésztében a XIV–XV. században meghonosodott, csempékből összerakott kályha, tehát egy ipari készítmény helyét a XVI. század depressziójá-

ban az azonos fűtésmegoldású, sárból tapasztott kemence foglalja el. Ez a minden tekintetben olcsóbb, bár célszerűségéből semmit sem veszít építmény változtatja meg az Alföld falusi lakáskultúráját a XIV–XV. században. De az Alföldről terjedően a környező domb- és hegyvidékeken csak a XVIII–XIX. század során. A bútortzat és a többi lakberendezési tárgy divatváltozása szükségképpen előfeltételezte ugyanis a fűtéstechnika megjavítását. Úgy látszik: éppen a kemence és sajátos fűtémódja, hogy ti. a benne égő tűz füstje nem a szoba levegőjét tette elviselhetetlenné, hanem a konyhaajtón, majd a XVI. századtól a konyha feletti kéményen illant a szabadba, ill. a padlástérbe, az Alföldön és Pannónia délkeleti részén már a középkor végén megváltoztatta a lakás komfortját, de a peremvidéken e változás impulzusai csak a XVIII. század, XIX. század fordulója táján hatottak. Nem lehetetlen, hogy amint a háromosztatú ház sajátos berendezésével a XIV–XV. századi mezőgazdasági prosperitás legkézzelfoghatóbb eredménye a magyar faluban, úgy modelljének terjedése a múlt századi konjunktúrákkal hozható okozati összefüggésbe... S ez még nem minden.

A szobán forgó peremvidékeken ugyanis ennekelőtte fából építkeztek, ellenében a sík Alfölddel, ahol a föld volt a legfőbb építőanyag. Persze a földfal korántsem olyan tartós, mint az ácsolt gerendákból összerótt vagy, ha csökken a faállomány, a gerenda szerkezetű, vesszőfonatú, sárral tapasztott, de olyan gazdálkodásban, ahol az élet fennmaradását szolgáló anyagi javak előállítása alig haladja meg az önellátás kereteit, gazdaságos építőanyagnak számít. Mindemellett nemcsak a takarékoság, de elsőrendűen a XIX. századi konjunktúra következtében megfogytakozott erdőállomány szaporítja a földfalú házakat a Kárpát-medence hegy- és dombvidékein.

A szántóterületek növekvő hozamú falvaiban egyre-másra bontják el a szoba közel egyharmadát elfoglaló nagy négyszögletes kemencét is. Füstje századokon át szabadon terjengett a lakóhelyiségben, míg nem — miként ezt az északi és északkeleti peremvidéken a XVIII–XIX. században — a kemence nyílása fölé egy füstfogó kürtőt építettek, ami a mennyezetdeszkákat vagy a szoba és a konyha közötti falat áttörve a padlástérbe, netán kéménybe vezette a füstöt. Pannónia nyugati sávjában — a konjunktúra hatására jellemzően — csempékből épített kályhák kerültek az elbontott kemencék helyére, de az északi, északkeleti peremvidék az Alföld sárkemencéit vette át. A bútortzat s a vele kapcsolatos ízlésváltozás az előbbieken már jellemzett úton halad.

Figyelemre méltó, hogy a történeteket legfőképpen a mesterembereknek tulajdoníthatjuk. Az asztalosok, fazekasok, különösképpen ha ez utóbbiak díszkerámiát csinálnak, valamennyien árutermelő iparosok. Jobb megélhetés reménye fűti őket, vagy ahogy a közgazdászok mondják: a piac szabályozza tevékenységüket. Megjelennek még más iparosok is. Ők építik át a XIX. században a módos parasztok s a tehető iparosok házait (elsősorban a mezővárosokban), megnövelik a lakóház méreteit. Bár a szélesség rendszerint csak a 6–8 méter között ingadozik, ami aligha mondható számottevő gyarapodásnak, a ház hossza eléri, sőt meghaladja a 30, néha a 60–80 métert is. Hosszú, a telken elnyúló házak ezek, alaprajzi kiosztásuk nem mutat semmiféle egyöntetűséget. Szobák, konyhák, kamrák váltogatják egymást, kerülve a szabályszerű ismétlődés minden látszatát. Egyetlen momentumuk mégis közös, tulajdonosaik sosem lakják az utcafrontra nyíló ablakú szobát. Ez a helyiség a XVIII. század végén feltűnő tisztaszoba; berendezése megegyezik a lakószobák kollekciójával. Reprezentatív bútora a párnákkal mennyezetig tornyozott ágy, gazdagon hímzett ágyneművel, amolyan státusszimbólum. Ágy a lakószobában. Szegénynél, gazdagnál egyaránt. Egyetlen parasztháztartásban sincs olyan ház, ahol külön hálószobát és a nappali tartózkodásnak szánt — ágy nélkül bebútorzott — lakószobát

rendeztek volna be. A parasztlakáskultúrája talán éppen ezen a ponton válik el a nemesekéétől és a polgárokétól. Hiszen még az utóbbiak is — végrendeleteik tanúsága szerint — a XVIII. század végére már kötelezőnek tartották a szalon jellegű nappali és az ágyakkal berendezett hálószoba különválasztását lakásukban. Ezzel szemben a módos parasztlakók a XVIII. század végén már olyan házakat építtettek maguknak, amelyben soha vagy csak ritka alkalommal használt, rendszerint fűthetetlen hálószobafunkciójú helyiség a lakás reprezentatív tere. Berendezésének elve azonos a nappali tartózkodásra szánt szobákéval.

Nyilvánvaló, az igények hiánya diktálja létrejöttüket. Mindamellelt az ilyen házak mégis a gazdagságról árulkodnak. Sőt kifejezetten úgy tűnik, mintha kiképzésükben és berendezésükben ugyanaz az elv jutna kifejezésre, tulajdonosaik egyaránt kívánják bizonyítani paraszti voltukat és gazdagságukat. A házak homlokzata, hosszanti frontja barokk, rokokó, klasszicista díszítő elemekkel bőségesen fel van ruházva, melyeknek építészettörténeti geneológiája meglehetősen kalandos és funkcionálisan ritkán értelmezhető.⁷ Viszont mesterművek szinte valamennyien. Akadnak köztük olyanok is, amelyekbe a ház lakószobájával szemben a telek másik oldalán, magtár épül és megcsúsz, hogy a két épület közötti kocsibejárót beboltozzák, egy nagy kapuallyal egyetlen épületet alakítva ki. Ezzel tulajdonképpen teljesen beépítik a telek utcafrontját. Nemesi falvakból, mezővárosokból már a korábbi századokból is ismerünk ilyen épületeket, sőt egyes királyi városokban a XIV. századi polgárság építette fel először ezt a komplexumot. Jóllehet itt is középkori modellek szerint építkeznek, és úgy látszik nincs új a nap alatt, mégis gyanítható: az utca frontján beépített telkek száma a XIX. század agrárkonjunktúrái között okozati összefüggés van. Az sem megy ritkaságszámba, ha a lakóházakat alapincézlik, főként azokat, amelyek hegy- vagy domboldalon épültek s amelyeknél tulajdonképpen csak a lakószoba vált így emeletessé.

Ez a megoldás sem mondható éppen újkeletűnek. Statikai tapasztalatait a XIII. századi városfejlődés során halmozták fel,⁸ továbbélése, lassú és a múlt századi, a hegyes tájak borvidékeire, majd mindenütt jellemző kiterjedése materiális bizonyítékká vált a magyar borkultúra nivója javulásának és annak, hogy a szőlősgazdák élestandardja valamelyest követte produkciójuk színvonalemelkedését.

Mindezek a felsorakoztatott tények — sokféleségük folytán — igénylik közös vonásaik markírozását. Vonjuk le a legfontosabbnak vélt konzekvenciákat!

A lakóházak építészeti modelljei és a lakáskultúra igényei csakúgy, miként a lakberendezés elvei a falu XIV–XV. századi prosperitásának köszönhetők megszületésüket.⁹ Hiszen középkori eredetűek a lakóházak alaprajzi kiosztásának, komfortabilitásának normái, berendezésüknek, magának a lakáskultúrának elvei.¹⁰ Másfelől azonban mindezek csupán keretek, történelmileg örökölt sablonok, a lakáskultúra megvalósulásának módja egyáltalában nem revellálja sem a középkor ízlésvilágát, sem annak kielégítési módját. Végeredményben a XVIII–XIX. század fordulójáról ránk maradt, majd a múlt század 80-as éveig keletkezett falusi, mezővárosi lakóházak, bútorok, használati és dísz tárgyak egytől-egyig egy — a korábbi állapotokhoz képest — alapvetően megváltozott ipari struktúra tevékenységének bizonyítékai.¹¹ A kőműves építette ház, az asztalos gyalulta és festette puhafa bútor, a fazekasiparos keze alól

⁷ MOJZER, 1971, VARGHA, 1964.

⁸ DAVID, 1970: 95–123; ZOLTAI, 1937: 137–174.

⁹ MAKSAI, 1971: 51. skk.; SCHRÜDER–SCHWARZ, 1969: 23. skk.; SZABÓ, 1966: 68. skk.; UÖ., 1969.

¹⁰ K. CSILLÉRY, 1965: 111–136; ZOLTAI, 1936: 99–131.

kikerülő díszes tálak, tányérok, korsók stb. (velük aggatták tele a házat), mind mennyian kézműipari áruk, amelyeket a fogyasztó megvásárolt e termékek előállítójától.

Következésképpen nem a rendező elv, hanem a történelmi ideál megvalósulásának módja különbözött a középkor prosperitásának teljesítményétől. Ennek legfőbb oka a javak előállításában bekövetkezett változásoknak tulajdonítható. Az élet fenntartásának anyagi eszközei, maga az anyagi kultúra ugyanis két ágból torkollott a parasztháztartásba.

A munka- és használati eszközök egy részét időlen időnként a parasztháztartás állította elő és fogyasztotta el. Más része olyan — többnyire kontár — iparosok készítménye volt, akik szűkös hozamú gazdálkodásukból megélni nem tudván, a mezőgazdasági munka holt idényét iparcikkek előállításával és értékesítésével töltötték ki. Akadtak a parasztgazdaságban olyan felszerelési tárgyak is (főleg a fémből készültek), amelyeknek nyersanyagait és félkésztermékeit a középkori szervezett manufaktúrákban állították elő. Leghamarabb ez utóbbi módszereket ítélte halálra a tárgyalt korszakban a gyárpar konkurrenciája, úgy, hogy az importcikkek, majd az országban gyártott termékek kereskedelmi forgalmának nyomasztó súlya a 70–80-as években már végleg meg is fojtotta ezt az ugyancsak évszázados múltú, technológiájú és munkaerő-gazdálkodási szervezetet. Ezzel a gyakorlattal szemben, amelyen minden jel szerint szinte semmit sem változtatott egyelőre a parasztgazdaságokat megmozgató agrárkonjunktúra, teljesen másként lehet jellemezni a fogyasztási cikkek beszerzési és előállítási forrásait.

Ezek a források ugyanis — mint már az eddigi utalásokból is látni lehet — valamennyien kézműipari műhelyek. Olyan — többnyire céhes szervezetbe tömörülő — szolgáltatóipar állítja elő tehát a fogyasztási cikkek zömét, amely szerinte egyedül a konjunktúra prosperitásának, másfelől a fogyasztó piac kitágulásának köszönhetné létét. A XIX. század első évtizedeiben ugrásszerűen felszökik a céhek száma;¹¹ már nem egyedül a városok középkori öröksége ez a konzervatív és többnyire iparágak szerint szakosodott terület, feltűnik a falvakban is, rendszerint többféle iparágat tömörítve. Nagyon lényeges, hogy ez a meglehetősen anakronisztikus képződmény — vevőköreit figyelembe véve — meglehetősen korlátozott piac számára termel. Termelésének fogyasztója nem a történelmi arisztokrácia vagy a történelmi polgárság, hanem egyedül és kizárólag az agrárkonjunktúrák prosperitása következtében megnőtt vásárlóerejű parasztság. A céhes kisipar műhelyei szinte gomba módra szaporodnak, és ugyanezen okok miatt piackörzeteik is meglehetősen kicsinyek. E feltételekből következően provinciális a céhes műhelyek munkaerő-forgalma, csakúgy, mint az ez által közvetített vagy fenntartott szakműveltség. Míg a régi városok középkori eredetű céheiben a munkaerő szakadatlan áramlása a termelési tapasztalatokat nemzetközileg, több országra kiterjedően standardizálta, az újonnan alapított testületek műhelyeiben csak a helyi munkaerőt foglalkoztatták, nélkülözve a munkelő-ráfordítás által akkumulálható ismereteket. A szakismeret így módon tetszetős áruban öltött testet, s jobb híján csak a parasztok ízlésnormáihoz igazodott. Ezért a fogyasztási javak kézműipari termelési módja, különösen díszítettsége révén a piac manipulációs folyamatainak része vagy következménye lett.

Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy a munkaeszközök és a mindennapi használati javak és fogyasztási cikkek, a lakásdíszül vagy ünnepi öltözködés szolgáltató

¹¹ GALGÓCZI, 1855: 73–75; KELETI, 1871: 409–426; PÁPAI, 1963: 201–220; SCHWARTNER, 1809: I. 200–207.

¹² EPERJESSY, 1967; MEREI, 1948: 60–100; SZÁDECZKY, 1913: I–II; UNGÁR, 1938: 167–191.

divatáruk esztétikai ismérvei oly jelentős mértékben különböznek már egymástól. Míg az előbbieken maga a használat garantálja a célszerűség és a szépség adekvát megfelelését és ezzel együtt azt, hogy elsősorban formájuk és nem díszítettségük hivatott az esztétikai kvalításokat kifejezni, az utóbbiaknál minden másnál dominánsabbá válik díszített voltuk. Míg az előbbieket nagy táji egyezéseket mutatnak formavilágukban és díszítvényeik jellegében, az utóbbiak változatos formákban és még változatosabb díszítványrendszereikkel alig 40–50 km-nyi vagy még kisebb elterjedési körzetekre koncentrálnak. E körök valójában az újonnan felfutott ipari műhelyek csekély hatósugarú értékesítési körzetei.¹³ Míg az előbbi javak felhalmozódásában tulajdonképpen a háztartás felszerelésében határt szab a célszerűség, szabályozólag hat a gazdaságosság spontán mechanizmusa, az utóbbiaknál viszont érvényesülhetnek a vagyoni akkumuláció sajátos tendenciái. Ezek egyébként történelmileg aligha mennek újdonságszámba. Jól ismert teaurálási folyamatai a középkori arisztokráciának és a klasszikus évszázadok városi polgárságának. Most azonban a parasztkon van a sor.

A folyamat nem egyedül a lakberendezés vázolt alakulástörténetével példázható. Ugyanez a helyzet az öltözködés terén is. Egykorú leírásokból is kitűnik, hogy a falvak és mezővárosok népe öltözködésében, ruhátára kialakításában mind több olyan kelmét és díszítőanyagot használt fel, mely csak kereskedelmi forgalomban szerezhető be.¹⁴ Szokványos útja ez az öltözködési kultúra fejlődésének. Az azonban már aligha, hogy emellett továbbra is törekednek arra, hogy a maguk természetette nyersanyagokból fonott és szőtt kender- és lenvásznat megvarrják, hímezzék és ily módon viseleti kultúrájukban mindjobban — a felhasznált anyagokat és az elkészítési módokat tekintve — különváljon a hétköznapi és az ünnepnapok viselete. Ebben a törekvésben nemcsak a reprezentálni akarás a szembetűnő. Sokkal inkább az, hogy ez a parasztságon belül valamennyi társadalmi rétegre és osztályra kiterjed, sőt ezenfelül az is, hogy a század második felére az ünnepi öltözetek stílusai szinte már falvanként különböztek egymástól. A szabók, szűcsök, szűrszabók, gubaacsapók, gombkötők, paszomántosok, csizmadiaák stb., stb. élete a biztos prosperitás jegyében folyt. Mindazonáltal letagadhatatlan, hogy termékeik piackörének akciórádiusza úgyszólván sehol sem haladta meg az egy napi járótavolságot. Valójában itt tehát ismételtelen egy középkori jellegű kézműipari tevékenységgel és egy meglehetősen lokális érvényű áruforgalommal van dolgunk. Maguk az öltözetek pedig megjelenítésmódjukban a történelmi arisztokrácia ruhadarabjainak megkésett másai.

A parasztek úgy akarnak öltözni, mint a nemesek. Legkevésbé sem hasonlítanak a polgárokhoz. A század derekán a nemesek és a polgárok öltözködési kultúrája véglegesen elválik a falusi, mezővárosi (zömmel paraszti) népesség viseletétől. Mind felhasznált anyagait, mind divattüneteit tekintve a fogyasztást kielégítő kontinentális áruforgalomhoz csatlakozik, ám ugyanekkor helyi igények diktálta normák irányítják a falvak és mezővárosok divatját. Érdekes, hogy a század második felében egyre inkább a szegényparasztek, a zsellérek válnak a divat kreatoraivá, az ízlésnormák legfőbb, ha nem kizárólagos megfogalmazóivá. Fuvarosok, mezőgazdasági idénymunkások körében tapasztalható leginkább a viselet ízlésnormáinak újítási törekvése, s ezzel együtt az, hogy a státuszszimbólum értékű ruhadarabok tömegével — kívánják bizonyítani a faluhoz és talán mindenekelőtt a számukra legelérhetőbb földhöz való tartozásukat.

¹³ DOMANOVSKY, 1968; KRESZ, 1954: 127–147; Uő., 1960: 297–379.

¹⁴ GABORJÁN, 1969: 9–12; KRESZ, 1956: I–II.

Azután itt van a ruhadarabok és az ágybéli fehérneműk teaurálásának az ipari forradalom századában a falu és a mezőváros minden rétegére kiterjedő középkori eredetű szokása.¹⁵ Jelentőségét csak növeli, ha tekintetbe vesszük e teaurálásnak a feltételekből következően a vagyoni akkumuláció csatornáin meglehetősen szerteágazó voltát. Tényleges és vélt rokoni kapcsolatok révén biztosított ajándékozási kényszer éppenúgy gyarapítja a túlnyomó többségében sosem használt kelléktárat, mint a háztartás relatíve fölös munkacréjének szabadidő-felhasználása. A szorgalom és a takarékoság jól ismert magatartási normái ezek a történelemből, s íme most megkésettén újra előbukkannak a vállalkozások, a példa nélküli kockázatok XIX. századában.

Hovatovább arról kell meggyőznünk magunkat, hogy ezek az emberek, legyenek akár telkes jobbágyok, szabadparasztkok, mezőgazdasági bérmunkások, falusi vagy kisvárosi kézműves iparosok, leginkább csak parasztként akarnak élni, életük továbbvitelének anyagi kellékeit olybá formálják vagy formáltatják meg, hogy azok házaiktól, bútoraitól át, viseletükig falusi, következőképpen eredendően paraszti voltukat reprezentálják.¹⁶ Nem érdektelen az sem, hogy ezt a legfeltűnőbbben a mezőgazdasági bérmunkásoknál lehet megtapasztalni. Akadnak persze tiltó rendelkezések, a lelkipásztorok dörgedelmei, de a botítás (mely századokkal korábban sem bizonyult az argumentáció hathatós eszközének) most már végleg elmarad, mindezek a törekvések a maguk ellentett és megegyező érdekeikkel egy régi, a korábbi századokból már jól ismert, társadalmi viselkedés megnyilvánulásainak tűnnek.

Nagyon könnyen lehetséges, hogy a legkézenfekvőbb magyarázatot a feudális eredetű nagybirtok megléte és a gyáripar egyidejűleg tapasztalt hiánya szolgáltatja. Végére is a földesúri arisztokrácia a század folyamán szinte semmit nem veszített pozícióiból. Mezőgazdasági export konjunkturális lehetőségei elsősorban neki kedveztek.

Mindamellet az sem lényegtelen, hogy a mezőgazdasági kivitel teremtette prosperitás jószérével csak a gabonatermesztés mennyiségi felfutását mozdította elő. Az eredmény: a szántóföldek kiterjedése, az erdők, a legelők, egyszóval a feudális gazdálkodás régi közterületeinek rohamos fogyása, általában a mezőgazdasági termelés hagyományos szerkezetének konzerválásával. Ez természetesen csak megerősíti az üzemszervezet eredendően külterjes jellegét.¹⁷ S az is tudott, hogy a kiscgazdaság-nagybirtok konkurrenciaharcában — azonos árutermékek esetében — az üzemnagyság döntő fölényt biztosít. Részleteiben persze ez a kép árnyaltabb, de a parasztság magatartásának ábrázolásához alkalmasint elegendő.

Szó eshetne még arról, amit a korszak agrárhistorikusai oly minóciózus szorgalommal dokumentálnak: egy évszázados megmerevedett és szerfelett nehézkes gazdálkodási rendszer lassú, vontatott terjedéséről, mely a települések határában mind újabb és újabb földdarabokra terjeszti ki a növénytermesztés gyakorlatát s borítja fel ezzel a gazdálkodás helyesnek vélt rendjét. Lehetne idézni a századok óta ismétlődő és a múlt században talán legerősebben hangzó paraszti panaszokat, hogy nincs legelő az állatoknak, kevés a takarmány. Erre azonban nincs szükség; mindezt a XIX. században talán éppen a gabonatermesztés egyoldalú jövedelmezősége miatt tapasztaljuk akkor, amikor a feudális gazdálkodásra eredendően jellemző üzemi egyensúlyzavar csökkenhetett volna, de az — a konjunkturális érdekek miatt — inkább fokozódott. Legjellemzőbb a közlegelők sorsa, melyeknek a jobbágyfelszabadítás követő évtizedek-

¹⁵ FÉL—HOFER, 1969: 15—36.

¹⁶ FÉL—HOFER—K. CSILLERY, 1969: 49—52.

¹⁷ HOFFMANN, 1963: 443—450.

ben bekövetkezett felosztása arra kényszerítette az önálló gazdálkodás illúziójától fűtött zselléreket, hogy feltörjék a nekik juttatott legelőket és gabonát termesszenek. Ezek a gazdaságok a század végére már mind tönkrementek.

Talán egyedül a földesúri nagybirtok vészelte át a megpróbáltatásokat. Hála a nemesi törvényhozásnak, a jobbágyszabadítással lényegesen nem csökken földterülete, az extenzív gazdálkodást gabonakonjunktúrák konzerválják régről öröklött termelési módszereikkel egyetemben.

Mindamellett egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy nem egyedül a feudális eredetű nagybirtok hegemoniája az oka annak, hogy a magyar mezőgazdaság konzervatív szervezete a konjunktúrák századában nem volt képes megújulni, továbbá annak, hogy a földdel, a mezőgazdasággal eleve összekötött parasztok életmódja és kultúrája a prosperitás nyomán régi modellek, történelmi illúziók és anakronisztikus beidegzettségek jegyében virágzott fel. E felvirágzás, mit leginkább a fogyasztási javak felhalmozásával azonosíthatunk, úgy látszik, éppen annak volt következménye, hogy a gazdasági konjunktúrák túlságosan kevés értéket akkumulálhattak a parasztházartásokban. A gazdálkodás rendje, a birtokstruktúra, a társadalom szervezete egyáltalában nem segítette a termelés állóalapjainak növelését, ami megvalósulhatott, az korlátozódott a használati értékek felhalmozódására. De fogalmazzunk pontosabban! Ezek a javak a modern ipar és az áruforgalom fejletlenségének köszönhetően, továbbra is tradicionális kézműipar termékei. Másszóval a helyzet úgy fest, hogy az egyoldalú mezőgazdasági export mindössze a hagyományos technológiájú és üzemszervezetű szolgáltatóipar prosperitását képes alig 2–3 emberöltőn át biztosítani. És maguk a fogyasztók. Javaik birtokában sokkal inkább megerősíthették társadalmi elszigeteltségüket, hangsúlyozhatták társadalmi különbözőségeiket, mintsem meggyorsították volna az ipari forradalom évszázadára jellemző asszimilációjukat. Természetesen ez csőd volt gazdasági s mindenkifölött társadalmi tekintetben. A nyilvánvaló történelmi konzekvenciákat a századvég nagy agrárválsága, a szaporodó agrárszocialista szervezetek száma, a faluról elvándorló, az ipari nagyvárosokba özönlők és a kivándorlók tömegei vonták le. Végképp szakítottak a földdel, végképp megszüntették a feudalizmus régi elvének érvényességét „a föld semmit nem ér paraszt nélkül, a paraszt semmit nem ér föld nélkül”.

A mezőgazdaság termelési szerkezetének s különösképpen technológiája modernizálódásának korszaka ilyen kataklizmában vette kezdetét. S talán éppen e történelmi sorstragédia vált egyszersmind okává annak is, hogy az értelmiség a parasztok egyéni konfliktusait történelmi, irodalmi, tudományos tanulságokká absztrahálja. Hivatása szerint ez lett leginkább az etnológia dolga. Az itt végzett kutatásokról és lehetőségeikről kívántam szólni.¹⁸

HOFFMANN TAMÁS

¹⁸ A kulturális folyamatok — különböző metodikával megkísérelt — történelmi konkretizálása az etnológia fogalomrendszerének újraértékeléséhez vezet. NYLÉN—HÄVERNICK, 1965: 7–22; HONIGMAN (ed.), 1970: 3–148.

IRODALOM

- BALI J., 1970: *Legelőcsökkenés — zsellérföld (A XIX. századi paraszti birtoklási viszonyok vizsgálatához)*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1967—1968. Budapest.
- BARABAS J., 1970: *A lakóház füsttelenítéséről*. Ethnographia, LXXXI.
- BÁTKY ZS., é. n.: *Építkezés*. in: *Magyarország Néprajza*, Budapest.
- BEREND T. I.—RÁNKI GY., 1968: *Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-, Délkelet-Európában*. Századok, 102. évf.
- K. CSILLERY K., 1965: *Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern*. In: *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria*, Budapest.
- DÁVID F., 1970: *Gótikus lakóházak Sopronban*. Magyar Műemlékvédelem 1967—1968, Budapest.
- DITZ H., 1869: *A magyar mezőgazdaság*. Pest.
- DOMANOVSKY GY., 1954: *Magyar népi kerámia*. Budapest.
- EPERJESSY G., 1967: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848)*. Budapest.
- FEL E.—HOFFER T., 1969: *A kalotaszenthirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárásához*. Néprajzi Értesítő, LI.
- FEL E.—HOFFER T.—K. CSILLERY K., 1969: *A magyar népművészet*. Budapest.
- FILEP A., 1970: *A kisalföldi lakóház helyi népi építkezésünk rendszerében*. Ethnographia, LXXXI.
- GALGÓCZI K., 1855: *Magyarország... mezőgazdasági statisztikája*. Pest.
- GÁBORJÁN A., 1969: *Magyar népviseletek*. Budapest.
- GYIMESI S., 1968: *A kapitalizmus és a parasztság (A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban)*. Ethnographia, LXXXIX.
- HOFFMANN, T., 1965: *Die Extensivität der ungarischen bäuerlichen Wirtschaftsführung im 18—19. Jahrhundert*. In: *Europa et Hungaria*. Budapest. 1971: *Építészeti kultúránk és a hagyományok*. Valóság, 10.
- HOLL I. 1970: *Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946—1964)*. Acta Archeologica Academie Scientiarum Hungaricae 22.
- HONIGMAN, J. J. (ed.) 1970: *Modernization and Tradition in Central European Rural Cultures*. Anthropologica XII.
- KÁROLYI A.—PERÉNYI I.—TÓTH K.—VARGHA L. 1955: *A magyar falu építészete*. Budapest.
- KELETI K., 1871: *Hazánk és népe*. Pest.
- KRESZ M., 1954: *Évszámok hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban*. Néprajzi Értesítő, XLII. 1956: *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest. 1960: *Fazekas, korsós, tálak*. Ethnographia, LXXI.
- MAKSAY F., 1971: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest.
- MATLEKOVITS, S., 1900: *Das Königreich Ungarn*. Leipzig.
- MÉREI GY., 1948: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848*. Budapest, 1948: *A magyar céhszervezet 1848 előtt*. Századok, 82. évf.
- MOJZER M., 1971: *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest.
- NOILHAN, H., 1965: *Histoire de l'agriculture a l'ère industrielle. L'agriculture a travers les ages*. Tome V. Paris.
- NYLÉN, A. M.—HÄVERNICK, W. 1965: „Kulturfixierung” und „Innovation”. Beiträge zur Deutschen Volks- und Altertumskunde, Bd. 9.
- ORWIN, S. CH.—WHETNAM, H. E., 1964: *History of British Agriculture 1846—1914*. London.
- PÁPAI B., 1963: *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867)*. In: Kovácsics: *Magyarország történeti demográfiája*, Budapest.
- POGÁNY M., 1966: *Tökés vállalkozók és kubikos bér munkások a Tisza szabályozásánál a XIX. sz. második felében*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 39, Budapest.
- SLICHER VAN BATH, B. H., 1963: *The Agrarian History of Western Europe A. B. 500—1850*. London.

- SCHRÜDER, K. H.—SCHWARZ, G., 1969: *Die ländliche Siedlungsformen in Mitteleuropa. Grundzüge und Probleme ihrer Entwicklung. Forschungen zur deutschen Landeskunde* Bd. 175., Bad Godesberg.
- SCHWARTNER, M., 1809: *Statistik der Königreichs Ungern. Ofen.*
- SZABÓ I. (szerk.), 1965: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914.* Budapest. 1966: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század).* Budapest. 1969: *A középkori magyar falu.* Budapest.
- SZADECKY I., 1913: *Iparfejlődés és a czéhek Magyarországon.* Budapest.
- TRACY, M., 1964: *Agriculture in Western Europe. Crisis and Adaption since 1880.* London.
- UNGÁR L., 1938: *A hazai céhrendszer bomlásáról.* Századok, 72. évf.
- VARGHA L., 1964: *Történeti stílusok a magyar népi építészetben.* Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei, X/5.
- WRIGHT, G. 1964: *Rural revolution in France. The Peasantry in the Twentieth Century.* Stanford.
- ZOLTAI L., 1936: *Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* 1937: *Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. I. A lakóház külseje és részei. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.*
- — 1966: *The Cambridge Economic History.* Vol. VI/I—II, Cambridge.
- — 1971: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 55, Budapest.

FAILLITE ET CULTURE DE LA PAYSANNERIE (HONGRIE — XIXe SIECLE)

Que la révolution industrielle se soit répandue dans l'Europe du XIXe siècle de l'ouest vers l'est est un fait qui de nos jours est mentionné même par les manuels scolaires, tout comme il est généralement connu que cette révolution ne se réduit pas à des changements technologiques, et qu'elle s'accompagne nécessairement d'un remodelage de l'ancienne structure sociale. Néanmoins il reste de nombreuses questions de détail qui demandent encore à être éclaircies, parmi lesquelles, en premier lieu, le sort des paysans dans la révolution industrielle.

Une étude de la culture matérielle des paysans au XIXe siècle nous permet de tracer le tableau suivant.

Les gens vivent dans des maisons d'habitation dont la majorité correspond — pour le plan, la disposition des locaux et les dimensions — au type connu depuis des centaines d'années dans le bassin des Karpates. Longue de 12 à 15 m, large de 4,5 à 6 m, la maison comprend trois pièces: une chambre, une cuisine et une dépense. Son côté plus étroit percé de deux fenêtres donne sur la rue. La manse elle-même est fermée par une porte — cela depuis 1351, année où le roi Charles Robert promulgua la loi sur les maisons qui prévoyait que „dans chaque comitat” le terrain devait avoir une porte „par laquelle un chariot chargé de céréales ou de foin pouvait entrer et sortir” — car ce type de maison et surtout la cour paysanne et le terrain environnant (avec toutes ses annexes), autrement dit la manse, remonte au moyen âge. Au siècle du libéralisme cet ensemble peut passer pour un anachronisme. Si le terrain et en premier lieu les annexes subirent certaines modifications du fait du remembrement ou encore d'acquisitions à la suite de procès de régularisation, ou des efforts visant à la rationalisation de l'économie, l'unité fonctionnelle de la manse resta inchangée. Ce n'est que la collectivisation de l'agriculture réalisée après la deuxième guerre mondiale qui supprimera ces vestiges vivants du moyen âge. Au XIXe siècle les paysans à l'exception des paysans riches, vivaient donc dans des maisons d'un plan essentiellement médiéval. Il faut cependant reconnaître que ces maisons d'habitation n'étaient pas restées les mêmes au cours des temps. Le mobilier ne consistait plus uniquement en banquettes fabriquées en bois dur et disposées le long du mur, et le „meuble” par excellence n'était plus le coffre en hêtre, orné de dessins géométriques gravés, mais le lit sur lequel s'empilait une multitude d'oreillers. Une petite armoire encastrée ou accrochée au mur servait à ranger

les couverts, les assiettes en métal, les verres destinés aux repas solennels. Plus tard apparaissent une sorte de bahut formé de planches dégrossies et assemblées (généralement du bois dur) et le plus souvent sculptées, puis l'armoire, et la banquette fabriquée d'ordinaire par les paysans eux-mêmes, cède la place au banc à accoudoir. À la rencontre de deux bancs, dans le coin opposé au poêle, se dresse la table dont la hauteur augmente avec le temps. Dans l'angle du mur au-dessus de la table est disposée généralement l'armoire murale, flanquée de patères auxquels, chez les paysans aisés, tout comme chez leurs ancêtres du XVe siècle, sont accrochés — au témoignage des inventaires de succession du XVIIIe siècle des plats et des assiettes en étain.

Abstraction fait de quelques objets, cette image vaut aussi pour le XIXe siècle. Et même, pour le plus grand plaisir des ethnologues, elle est encore plus riche et plus colorée. Dans la maison des paysans riches le vaisselle en étain est remplacée par la céramique ornementale vernie. Ne disposent pas de place suffisante dans la chambre, on en orne les murs de la cuisine, une mode qui est aussi adoptée par les paysans plus pauvres.

En fin de compte, les locaux d'habitation ne sont donc plus seulement ornés de quelques objets d'apparat, faits dans une matière précieuse, mais d'un ensemble d'objets d'usage, fabriqués à partir de matières bon marché, faciles à acquérir, et richement décorés. Le mobilier montre les signes d'un changement du même genre. Jusque là le mobilier de la maison ne s'enrichissait que tout au plus de quelques pièces individuelles en bois dur, fabriquées généralement sur commande, et exécutées au prix d'un travail minutieux. Elles constituent des répliques modestes des pièces de mobilier acquises par les membres de la haute et moyenne noblesse et par la bourgeoisie aisée. La nouvelle mode dont les caractéristiques n'apparaissent que très sporadiquement avant la deuxième moitié du XVIIIe siècle abandonne définitivement cette pratique au tournant du XVIIIe et du XIXe siècle. La couche aisée de la paysannerie commence à acheter non plus des pièces de mobilier individuelles, mais des séries de meubles peints, en bois tendre, des articles de grande consommation relativement bon marché, mais en même temps esthétiques. Ces meubles sont décorés de motifs peints, d'ornements floraux de style Renaissance, baroque, rococo ou empire. Les variantes de style dictées par la mode se succèdent à une allure assez vive, au point qu'il n'est pas rare de les voir apparaître tous à la fois sur les pièces produites par quelques ateliers. Est-ce là le signe d'une sorte d'éclecticisme? Il s'agit plutôt en réalité de besoins particuliers de la couche des consommateurs qu'il convient de satisfaire et qui ont de moins en moins de points communs avec les besoins des autres couches de la société, ainsi qu'avec les sources qui jusque là assuraient l'approvisionnement de la population. Il semble réellement que la paysannerie, en premier lieu sa couche aisée, qui pouvait profiter des avantages de la conjoncture, se soit présentée avec des besoins particuliers, différents de ceux des autres couches de la société, et qu'elle ait été en mesure de faire vivre le groupe d'artisans auxquels on demandait de satisfaire à ces commandes.

En effet, les paysans de l'époque emploient les artisans bien au-delà de leurs besoins immédiats. Les riches font construire leur maison par des maçons et des charpentiers. Ce sont des maisons de forme longitudinale dont le plan présente beaucoup de variété. La disposition: chambre, cuisine et dépense ne témoigne d'aucune régularité. Leur principale caractéristique dès la fin du XVIIIe siècle est une pièce d'apparat (littéralement:) la chambre „propre”. Son mobilier ne diffère pas de celui des autres pièces d'habitation. L'élément le plus important est le lit avec ses oreillers empilés jusqu'au plafond, recouvert d'un drap richement brodé, fonction et symbole de la condition sociale. Le lit se trouve donc dans la pièce où se déroule la vie quotidienne! Il n'existe pas une seule maison paysanne avec une chambre à coucher séparée d'une „pièce de séjour” qui ne comporterait pas lit. Même les paysans riches ne dérogent à cette coutume établie: s'ils possèdent assez d'argent, ils se font installer deux chambres dont l'une sert à la vie de tous les jours, tandis que l'autre ne joue qu'un rôle représentatif. C'est peut-être sur ce point que l'habitat des paysans se distingue le plus sensiblement de celui des nobles et des bourgeois, puisque même ces derniers — d'après le témoignage de leurs testaments — considéraient comme obligatoire, dès la fin du XVIIIe siècle, de séparer dans leur appartement le „salon” et la chambre à coucher pourvue de lits. Les paysans aisés par contre se faisaient construire vers la fin du XVIIIe siècle, des maisons dans lesquelles la pièce d'apparat était une chambre à coucher généralement inchauffable que l'on n'utilisait que rarement ou jamais, et dont le mobilier correspondait à celui des pièces destinées à la vie quotidienne. Il est évident que l'existence de cette pièce en tant que telle répond à une certaine absence de besoins. Néanmoins ce genre de maison témoigne toujours de la richesse des familles. On a même

l'impression que leur aménagement et leur mobilier sont dictés par un seul et même principe: leurs propriétaires cherchent à prouver à la fois leur condition de paysan et leur richesse.

Les modèles architecturaux des maisons d'habitation et les besoins en matière d'habitat, tout comme les principes de l'ameublement sont nés à la faveur de la prospérité des villages au XIVe et au XVe siècles. Le plan, les normes du confort et les principes qui commandent leur aménagement remontent directement au moyen âge. Ce ne sont là cependant que des cadres, des modèles historiques hérités, et les réalisations ultérieures dans ce domaine n'ont plus rien à voir ni avec le goût du moyen âge, ni avec ses solutions techniques. En fin de compte les maisons d'habitation des villages et des bourgades, les meubles, les objets d'usage et les objets décoratifs que nous ont légués l'époque du tournant du XVIIIe et du XIXe siècle, puis les 80 premières années du XIXe siècle, sont les témoignages d'une structure industrielle fondamentalement différente des structures antérieures. La maison construite par le maçon, les meubles en bois tendre rabotés et peints par le menuisier, les plats, les assiettes, les cruches etc. fabriqués par le potier, sont autant de produits artisanaux que le consommateur achetait au fabricant.

Ce n'est par conséquent pas par le principe, mais par la manière dont était réalisé un certain idéal lié à une certaine époque que les constructions des XVIIIe et XIXe siècles se distinguent des produits de la prospérité médiévale. Les changements survenus dans la production des biens jouent dans ce domaine un rôle primordial. En effet, les objets de la culture matérielle parvenaient au foyer du paysan par deux voies.

Une partie des outils et des objets d'usage courant était fabriquée et employée depuis des temps immémoriaux par le paysan lui-même. Une autre partie était produite par des artisans —, la plupart du temps des camelotiers — qui ne pouvant tirer leur subsistance de leur économie d'un rendement trop faible, profitaient de la morte saison dans le travail agricole pour fabriquer et pour vendre des articles industriels. Il se trouvait dans l'économie paysanne des objets d'équipement (surtout de métal) dont les matières premières et les produits semi-finis sortaient des ateliers de manufacture d'une organisation toute médiévale. Ces derniers furent ceux qui se ressentirent le plus vite de la concurrence de l'industrie usinière, au point que dans le dernier quart du XIXe siècle cette organisation qui avait un long passé, qui disposait d'une technologie et d'une main-d'œuvre aux expériences séculaires, fut complètement étouffée par le trafic des articles d'abord importés, plus tard fabriqués dans le pays. En face de cette pratique à laquelle, selon toute apparence, la conjoncture agraire qui influença fortement l'économie paysanne, n'apporta, du moins au début, aucun changement, les sources d'approvisionnement et de fabrication des articles de consommation offrent une image sensiblement différente.

Ces sources sont toutes, sans exception, des ateliers artisanaux. La majorité des articles de consommation est donc produite par une industrie de prestation — généralement organisée en corporation — qui devait presque exclusivement son existence à la prospérité créée par la conjoncture d'une part et à l'extension du marché de consommation de l'autre. Dans les premières décennies du XIXe siècle on voit brusquement s'accroître le nombre des corporations; elles ne sont plus seulement les organisations conservatrices et spécialisées par métiers, qui avait léguées le moyen âge; on en trouve aussi dans les villages, où une corporation réunit souvent plusieurs branches d'industrie. Il est essentiel de noter que cette organisation passablement anachronique travaille — pour ce qui est de sa clientèle — pour les besoins d'un marché en fin de compte réduit. Les consommateurs de ses produits ne sont ni l'aristocratie ni la bourgeoisie, mais uniquement la paysannerie dont le pouvoir d'achat s'était fortement accru joncture agraire. Ceci étant, il est évident que la circulation de la main-d'œuvre de ces ateliers artisanaux, tout comme les connaissances du métier, qu'elle met en pratique et qu'elle transmet, ont un caractère provincial. Alors que dans les corporations d'origine médiévale des vieilles villes la fluctuation incessante de la main-d'œuvre assurait un certain niveau international des expériences de production dans plusieurs pays à la fois, les corporations qui venaient de naître à cette époque, et qui se formaient à partir de la main-d'œuvre locale, n'avaient pas le moyen d'acquérir les connaissances qu'assurait la circulation de la main-d'œuvre. Les connaissances professionnelles se traduisaient ici par des articles d'un aspect plaisant qu'on cherchait à adapter aux normes du goût paysan. La production artisanale des biens de consommation, dans sa profusion ornementale surtout, devint ainsi un élément ou une conséquence de la manipulation du marché.

Le processus peut également être illustré par des exemples tirés de l'histoire du costume paysans dont les créateurs, dans cette seconde moitié du XIXe siècle, appartiennent

à la couche des paysans pauvres. Le costume de l'époque est caractérisé par l'existence de deux types: le costume de dimanche et le costume de tous les jours. En ce qui concerne le premier, il témoigne de l'appartenance au village en même temps qu'il suit des idéaux nobiliaires déjà surpassés.

La valeur historique de cet état des choses est un paradoxe. Ces hommes, qu'ils soient des serfs à tenure, des paysans libres, des salariés agricoles, des artisans de village ou de petite ville entendent vivre en paysans et donnent aux accessoires matériels de leur existence une forme telle que des maisons jusqu'au costume en passant par les meubles, tous les objets évoquent leur état de paysan. Comme nous l'avons signalé plus haut, cette tendance se manifeste avec un maximum de vigueur dans les milieux des salariés agricoles. Il y a bien entendu des mesures prohibitives, il y a les prêches violents des pasteurs, mais la bastonnade (qui même dans les siècles antérieurs n'avaient pas fait ses preuves en tant qu'argument) sont définitivement bannis. Toutes ces tendances avec leurs intérêts identiques et opposés apparaissent comme des manifestations d'un comportement social bien connu des siècles passés.

Grâce à la législation nobiliaire, l'affranchissement des serfs n'altéra pas sensiblement l'étendue de la grande propriété terrienne et la conjoncture économique liée à la culture extensive des céréales, assura le maintien des méthodes de production héritées du passé.

Il est certain par ailleurs que l'hégémonie de la grande propriété d'origine féodale ne peut pas être seule mise en cause lorsqu'il s'agit de comprendre pourquoi l'organisation conservatrice de l'agriculture hongroise ne fut pas capable de se renouveler au siècle de l'essor économique et pourquoi le mode de vie des paysans essentiellement lié à la terre et à l'agriculture obéit encore à l'époque de la prospérité à d'anciens modèles, à des illusions historiques et à des habitudes anachroniques. L'épanouissement de ce mode de vie qui se traduit surtout par une accumulation d'articles de consommation est apparemment une conséquence du fait que l'essor économique ne suffisait pas à l'accumulation de valeurs aux foyers paysans. Le système d'exploitation, la structure de la propriété terrienne, l'organisation de la société n'encourageaient guère l'accroissement des fonds fixes de la production. Ce qui était possible était compris dans les limites de l'accumulation des objets d'usage. En d'autres termes, du fait du sous-développement de l'industrie moderne et du trafic de marchandises, ces biens continuent à être produits par l'artisanat traditionnel, ce qui signifie que l'exportation agricole unilatérale ne pouvait assurer que la prospérité de l'industrie de prestation dont l'organisation et la technologie étaient restées traditionnelles, et que même cela ne dura pas plus de 2 ou 3 générations. Quant aux consommateurs, en possession de leurs biens ils soulignaient encore leur isolement, leur particularisme sociaux, au lieu de hâter une assimilation qui par ailleurs aurait été une caractéristique du siècle de la révolution industrielle. C'était là un échec, tant au point de vue économique que, surtout, au point de vue social. Les conséquences historiques qui s'imposaient furent tirées par les organisations socialistes agricoles dont le nombre allait grandissant et par les masses qui délaisseront le village pour affluer dans les villes ou émigrer sur d'autres continents. Ces gens-là rompaient définitivement avec la terre et abolissaient à jamais la validité de l'ancien principe du féodalisme: „la terre ne vaut rien sans paysan et le paysan ne vaut rien sans terre.”

C'est par ce cantaclysme que débute l'époque de la modernisation de la structure et plus particulièrement de la technologie de la production agricole. Et c'est peut-être précisément cette tragédie historique qui explique que les intellectuels fassent des conflits personnels des paysans des abstractions historiques, littéraires et scientifiques. Or l'étude des conflits de la paysannerie est une tâche qui incombe en premier lieu à l'ethnologie. C'est des recherches et des possibilités de l'ethnologie dans ce domaine que j'ai voulu parler ici.

FÜLBEVALÓVISELET BAJA KÖRNYÉKÉN

Előző közlésemben a Baja környéki népi fülbevalók formáit és szerkezetét ismerttettem. Jelen dolgozatban magával a fülbevalóviselettel foglalkozom. Zárójelben mindig megadom, hogy a fülbevalóviselet szóban forgó elemére melyik kulturális egységtől és milyen időszakból vannak adataim, mivel elsősorban az időbeli árnyalatok különböztetik meg egymástól a tárgyalt népesoportok fülbevalókultúráját.

A fülbevalóviselet leírása során először az a kérdés merül fel, hogy mi a funkciója a fülbevalónak, miért is viselnek az emberek fülbevalót? Kétféle válasszal találkozunk a vizsgált területen is: a fülbevaló egyrészt ékszer, másrészt gyógyítási célt szolgál.

A fülbevaló funkciója

1. A fülbevaló, mint ékszer

A fülbevaló közismerten elsősorban ékszer, Baja környékén is ez a gyakoribb funkciója.

A férfiak közül azonban emlékezet óta csak a cigányok viselnek ékszenként fülbevalót.

A nők elsősorban ékszerként hordják, főleg azokban a közösségekben, ahol általánosan elterjedt. „Díszítés kedvéért, dísznek dísz miatt”, azért, hogy „szöbbség legyünk”. A fülbevaló „szépségrül jó”, „szép az a leán, akinek függő van a fülibe” (Érszekesánád). Hozzá tartozott a gondozott, takaros megjelenéshez, „régén anélkül nem is jártak”. A mai öregek elmarasztalóan mondják: „elhagyják magukat most ezek a fiatalok, se függő... (se hosszú haj)” (Sükösd).

Sok helyen szinte kötelező volt a fülbevaló, mint a nőies megjelenés szükség szerű velejárója (mivel a férfiak általában nem hordták). Már csecsemőkorban kellett venni a kislánynak, mert „hogy néz ki, ha megnyől és nincs függője? Mint a férfi? ... Annak muszáj lenni!” (sokacok). „Arról tudják, hogy kislány.” „Még a gyerekek is csúfolták a lányokat, ha nem volt függője valamelyiknek: hát te gyerek vagy, nem leány, hogy függőd sincs?” (Bajaszentistván) „Szó se lehet, hogy lány függő nélkül él.” „Akinek nem vót függője, az nem is vót leán.” (Szeremle). A lányok hajadonfőtt jártak, érvényesült is a fülbevaló. De az asszonyoknál is megkívánták állandó viseletét. Baja környékén több helyen jellemző a menyecskésen hátrakötött fejkendőviselet, ami láttatja is a fülbevalót. Templomba azonban áll alatt megkötött felső kendő is kerül rá, ami elfedi a fület, de „az nem baj”, „asszony nem lehetett függő nélkül, mer ha leveszik a kendőt és látják, hogy nincs függője, azt mondanák, hogy olyan, mint a férfi.” (sokacok). Amikor divatja volt, „nem lettek volna semennyiér se így fülbevaló nélkül.”

2. A fülbevaló, mint gyógyító eszköz

A fülbevaló gyógyító funkciójába vetett hit gyakran nem kevésbé jelentős az ékszerszeretnél.

A férfiak kizárólag ilyen okból viseltek fülbevalót a tárgyalt népcsoportok körében.

A nőknél is nagyon elterjedt a fülbevaló gyógyító eszközként való viselete, sőt gyakran ezt tartják elsődlegesnek a díszítő szereppel szemben.

A gyógyító-, illetőleg betegségmegelőző szerepű fülbevaló-viselet több helyen paraszti hagyományon alapul: „csak úgy asszonyok ajánlották”. (Szeremlén az 1900-as évek elején egy vaskúti asszony javasolta, Érsekcsanád: a két világháború között, Bátmonostor: 1900–1914.) Szülész nő is ajánlhatta (Érsekcsanádon a két világháború között — egy adat). Figyelemre méltó, hogy konkrét eseteket elmondva bajai orvosokra hivatkoznak — gyakran névvel is —, hogy ők javasoltak ilyen gyógy módot (Szeremle: 1900-tól az 1940-es évekig, Érsekcsanád: 1900 körül, Sükösd és sokacok: 1900–1914). Azt mondják, a régebbi orvosok valóban hitték a fülbevaló erejében. A maiak azonban már inkább azt állítják, hogy az orvos csak akkor ajánl ilyenféle gyógy módot, amikor csődöt mond a tudománya és a néphagyomány hiedelmeihez alkalmazkodva lélektani hatást próbál elérni.

Legtöbbször a már fellépett testi hibák, betegségek gyógyító eszközéül javasolnak fülbevalót. — Férfiak és nők esetében is leggyakrabban arra hivatkoznak, hogy a fülbevaló „szemrű jó”. Elsősorban a látás élességének javítására alkalmas annak, akinek *hibás, gyöngye* a szeme. A szemüveg elődjének tekintik, mint gyógyászati segédeszközt. Gyakran csak szemfájást emlegetnek, mint fülbevalóval gyógyítható bajt. Vagy pl. Szeremlén egy kislánynak „mindig úgy be vótak ragadva a szemei”, aztán fülbevalót kapott, és „ahogy nőtt, rendbejöttek neki a szemei”. A XX. század elején még gyakori volt a trachoma, a sebes, *gennyes szem*; *belső ótvár* volt többek szemén, ez ellen is fülbevalót javasoltak. Sok öregasszony, aki díszként már nem is hordaná, nem tud lemondani a viseletéről, mert azt vallja, hogy ha kiveszi a füléből, rosszabbul lát, fáj a szeme stb. (Szeremle: 1910-től napjainkig, Érsekcsanád és Sükösd: 1900-tól napjainkig, Bátmonostor és Dusnok: 1900–1914, Bajaszentistván: 1900-tól az 1940-es évekig, bunyevácok Csávoly és Katymár környéke: 1910-es évek, sokacok: 1900-tól az 1940-es évekig, németek Csávoly és Gara környéke: 1900–1914). — Van, amikor fülfájásra (*fülhasogatás*), a fül sebesedésére, ekcémára ajánlják gyógyító eszköznek a fülbevalót, férfiaknak és nőknek is. Több öregasszony azért nem akarja elhagyni a fülbevalóviseletet, hogy ne legyen sebes a füle.¹ (Érsekcsanád: 1900-tól az 1920-as évekig, Sükösd: 1890-től napjainkig, Bátmonostor: az 1880-as évektől 1914-ig, bunyevácok: 1900-tól napjainkig, sokacok: 1900-tól az 1940-es évekig.) — Egyes esetekben fejfájás, a fejben székelő *köszvény, csúsz* gyógyszereként emlegetik a fülbevalót, férfiaknál és nőknél is. (Szeremle: a két világháború között, Érsekcsanád: az 1890-es évek végétől napjainkig, Sükösd, Dusnok és Bajaszentistván: 1900-tól az 1940-es évekig, bunyevácok Katymár környéke: 1910-es évek, sokacok: 1900-tól az 1940-es évekig.) — Említik, hogy férfiak vérkeringési bajok ellen viseltek fülbevalót, „a vérrrel volt összekötve” (Bajaszentistván: 1900 és az 1940-es évek között).

Ritkább, hogy a bajok, betegségek megelőzése céljából viselik a nők, pl. „annak nüm lösz gyöngye szöme, akinek van” fülbevalója (Érsekcsanád: a XX. század első fele), a fülbevaló viselőjét „nem fogja a betegség” (Baja környéke: a két világháború

¹ „Kivettem a függőt” — utána „rosszra adta magát az egész”, panaszkolja egy asszony.

között). Csecsemők fülébe azért tettek fülbealót, „hogy ne ártson nekik a szöm” (Szeremle 1900 és az 1940-es évek között).

Mi az, amit gyógyító hatásának tartanak a fülbealóviseletben?

Jó, „ha ki lesz fúrva a fülük”, férfiaknak és nőknek is. Tehát maga a fülcimpa átlyukasztása hatásos. Ez a vélekedés szerepel burkoltan azokban a kijelentésekben is, amelyek szerint maga a fülbealóviselet gyógyít, a fülbealó minőségétől függetlenül. Hiszen a tárgyalt korban a tárgyalt kulturális egységeknél csak olyan fülbealók jöhetnek számításba, amelyek megkivánták a fülcimpa átlyukasztását. A gyógyító eszközként használt fülbealó lehet tehát az aranyon kívül réz, bronz, ezüst, dublé is; férfiaknak is, nőknek is. (Szeremle: 1900 és az 1940-es évek között, Érsekcsanád: a két világháború között, Sükösd és Dusnok: 1900–1914, Bajaszentistván: a XIX. század vége és az 1940-es évek között, bunyevácok Csávoly és Katymár környéke: 1910-es évek, sokacok: XX. század első fele, németek Csávoly környéke: 1900–1914, Katymár környéke: az 1910-es, 1920-as években.)

Néhány adat szerint az ezüst hatásos (magyarok és németek: a XX. század első fele).

Sok esetben határozottan azt vallják, hogy az arany, mint fém bír gyógyító erővel, tehát csakis az arany fülbealó hatásos. Férfi fülbealóknál is többször megkivánták, hogy aranyból legyenek, de a női gyógyfülbealóknál még általánosabb ez a követelmény.² (Szeremle: az 1900-as évek elejétől napjainkig, Érsekcsanád: 1900-tól napjainkig, Sükösd: 1890-től az 1940-es évekig, Bátmonostor: 1900–1914, Dusnok: 1900 és az 1940-es évek között, Bajaszentistván és sokacok: 1900 óta napjainkig, németek Csávoly: 1900–1914.)

Egy adat szerint egy bizonyos fülbealó-fejformát tartottak hatásosnak: a préselt malkkot „babonaszerűleg használták” (Baja környéke: a két világháború között).

Néha a fülbealót díszítő köveknek tulajdonítanak sajátos erőt: a (hamis) türkiznek (Szeremle: a két világháború között, Érsekcsanád: 1900-tól az 1940-es évekig), a *csüzyöngynek* (sötétkék vagy sárgás, felhúzott csüngőként használt kő, Érsekcsanád: az 1890-es évek és az első világháború között) vagy a (hamis) opálnak, amit egyrészt jótékony hatásúnak vélték, mások szerint viszont „nem egészséges” (Szeremle: 1900-tól az 1940-es évekig, Bátmonostor: 1900–1914).

Hogyan fejtik ki hatásukat az említett tényezők?

A kérdésre adott népi válaszok többnyire nagyon hézagosak. Bizonyos esetekben azonban valóságos magyarázatot igyekeznek adni, aminek során gyakran orvosok véleményére hivatkoznak, mintegy azt idézik.

A klasszikus magyarázat: a fülcimpa átlyukasztása „a szemre hat”, pontosabban valami belső járaton át biztosítja a genny távozását a trachomás szemből: „a luk” „levezeti a rossz nedveket”. Fülfájás és fejfájás (*köszvény, csúz*) esetén is az embernek „a fülén kifolyik olyan fehér gennyes nyál, ami azokat az ízületeket ugye bántsa”. Meg kell említenünk azokat (a Baja környékén is általános) állatgyógyászati eljárás-

² „Akinék fájós szeme vót, azok eladták az ezüstöt és vettek aranyat, mert az jobb a fájós szemnek.”

kat, amelyeknél szintén a fülön eszközölnék nyílást, hogy a feleslegesnek, ártalmasnak tartott testnedveket elvezessék. A beteg, általában a göresőkben szenvedő disznó fülén kis bevágást tesznek és *véreztetik*, mert a baj okának azt tartják, hogy „a fejébe ment a vér”. Ha a disznónak *fejgyulladás*a van, *présgyúkeret* húznak át a fülén, „a vastagabb cimpán”, ez gennyedést okoz és kivetzi a gennyet, ezáltal „kihúzza a betegséget”. Ezek a gyógymódok feltűnően hasonlítanak az emberi fülcimpa átlyukasztásának említett szerepére.

Az ezüst kimondott, de bővebben nem magyarázott szerepe, hogy ha csecsemő fülében vagy ruháján elhelyezik (bármilyen alakban), megóv a szemveréstől.

Az igazi, a *tiszta aranyról* az az általános vélemény, hogy „egészséges mindenre”. Főként a szemre hat: „a régi orvosok megállapítása szerint valami kapcsolat kell, hogy legyen”, „állítólag reagál a szem” az aranyra. Vakulásos tünetekkel járó trachoma esetén az arany fényességére utalva analógiás magyarázattal is élnek: az arany „jobban tartja a szemnek a világosságát, fényességét”. Más magyarázatok a fülcimpába fúrt lyukhoz hasonló szerepet tulajdonítanak az aranynek, vagyis azt, hogy levezeti a rossz nedveket: „megtisztíti a szemet”, „kihúzza” belőle a fájást vagy a vért, „a szem kitisztul”. Egyesek annyira hangsúlyozzák, hogy csak aranyból lehet a fülbevaló, hogy a többi fémeket egyenesen ártalmasnak tartják a szemre. „Akinak nem vót aran a függője, annak rossz vót a szemének... az olyan rossz szemű volt”, „még a szeme is fáj”. Hasonlóképpen „tisztítsa azt a fájást a fejiből” vagy a füléből is az embernek az arany. A fül kisebbedésének gyógyítását illetően az elképzeléseknek többféle árnyalata van. Egyesek bátran viseltek bronz és réz fülbevalót is, nem ártott nekik. Mások viszont bronzot vagy „rezt ritkán használtak, mert besebesedik a füle”, és csak ezüstöt vagy aranyat tartottak jónak. Sokan azonban az ezüstöt is károsnak mondják, mivel oxidálódik, és csupán az aranyat ismerik el, mint az egészségre ártalmatlant. Ezt tartja a mai bajai orvosi közvélemény is, amely szerint sebes, ekcémás fülből el kell távolítani a (nem arany) fülbevalót, és ha az illető ragaszkodik a fülbevalóviseléshez, csak arany fülbevalót viselhet, „mert az nem irritálja az allergiás részeket”. Egyes népi vélemények szerint viszont ha a fülbevalót „valakinek nem bírja a füle, annak az aranytól is elgennyed”. Mások szerint az arany nemcsak nem árt, hanem egyenesen használ. Beszélnek pl. olyan esetről is, hogy valakinek soha nem volt fülbevalója, de folyton sebes volt a füle. Hogy meggyógyítsák, kifúrátták a fülcimpáját és arany fülbevalót tettek bele. Hamarosan „teljesen tiszta volt neki a füle”.

A többi ható tényező működéséről nem tudtak számot adni adatközlőim.

Előkészítés a fülbevaló viselésére: a fülcimpa átlyukasztása

A Baja környéki viseletekben — a kislányok játék fülbevalóitól eltekintve — a fülbevalók mind a fülcimpába fúrt lyukba illesztve viselhetők. Ahhoz tehát, hogy fülbevaló viselésére alkalmas legyen valaki, a modern korban is bizonyos testalakításra, a fülcimpa átlyukasztására van szükség. A tárgyalt kulturális egységeknél a fülbevaló az egyetlen olyan ékszer, aminek a viselete előkészítést, sebészeti nevezhető beavatkozást kíván meg.

A műveletet a fül(cimpa), a *fül bibbantyúja kiszúrásának*, ritkábban *kifúrásának* nevezik.

Különböző életkorban kerülhet sor erre az előkészítésre. Legtermészetesebb, hogy akkor szúrják át az embernek a fülcimpáját, amikor fülbevalót kap. De van egy olyan szempont is, hogy minél fiatalabb valaki, annál kevésbé lehet káros és fájdalmas ez a beavatkozás.

Leggyakrabban már csecsemőkorban, többnyire kéthetes korban szokták elvégezni a fülcimpa átfúrását. Egyrészt azért, mert azokban a közösségekben, ahol virágzik a fülbealódivat, ott születéstől halálig hozzátartozik a női viselethez a fülbealó. Másrészt az említett egészségügyi megfontolásból végzik el a műveletet „még egész gyöngye korába” annál is, akinek csak később akarnak vagy tudnak fülbealót venni.³ (Szeremle: az 1920-as évektől napjainkig, Érsekcsanád: az 1910-es évektől napjainkig, Sükösd: az 1910-es és 1940-es évek között, Baja környéki puszták: a XX. század eleje, Bátmonostor környéke: a XIX. század végétől az 1940-es évekig, Bácsborsod: a XX. század eleje, bunyevácok Bajaszentistván és Csávoly környéke: a XX. század eleje óta, Katymár környéke: a XIX. század elejétől napjainkig, sokacok: a XIX. század második felétől napjainkig, németek Katymár környékén: a XIX. század elejétől kb. 1940-ig.)

Többen csak nagyobb korban kaptak ékszerként vagy gyógyító eszközként fülbealót, és fülcimpájukat is csak akkor fúrták ki.⁴ A szegényebbeknél vagy olyan közösségekben szokott ez előfordulni, ahol még nem általános a fülbealódivat és különböző életkorúak egyszerre kezdenek fülbealót viselni. Kislányok gyakran saját kezdeményezésből vetették alá magukat ennek a műveletnek, hogy az áhitott ékszert birtokolhassák és viselhessék. A fülcimpa átlukasztása történhetett kisgyermekkorban (Szeremle: 1900 és az 1940-es évek között, Érsekcsanád: az 1890-es évek vége és az 1910-es évek eleje között, Sükösd: 1890-es évek), iskoláskorban (Szeremle: az 1910-es évek vége és 1940 között, Érsekcsanád: a XX. század első évei, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek), serdülő- vagy felnőtt-, akár asszonykorban (Baja környéke: a XIX. század vége és az 1940-es évek között, pl. Érsekcsanád: 1920-as évek, Sükösd: 1930-as évek, Bátmonostor: XX. század eleje, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek).

Ki végezte a fülcimpa átlukasztását?

A műveletet vagy a fülbealó készítője: a termelő (eladó), vagy a fülbealó használója: a fogyasztó (vevő), vagy ezektől elkülönült specialista végezte.

A készítők az ötvös kisiparosok (mindig férfiak), akik egyúttal kereskedők is. Ha olyan valaki akart fülbealót vásárolni náluk, akinek még nem volt átlukasztva a fülcimpája, vállalkoztak arra, hogy az illetőt alkalmassá teszik fülbealó viselésére, hogy portékájukat azonnal értékesíthessék. A fülcimpa átlukasztását nem tanulták a „hivatalos” szakmai fogások között, de „a régi világban mindent megcsinált az ember” és az ötvösök munkája amúgyis sok precizséget, nagy kézügyességet követel, tehát alkalmasak voltak ilyen kisebb műtét elvégzésére. Úgy mondják, a „kényszer-körülmények” hozták magukkal, hogy az ötvösök ezt is vállalták. „Nem csináltunk nagy cirkuszt. Ha begyűtt valaki és megkért, átszúrtam a fülét” — vallja az ötvös. A gyakorlat az ötvösesaladokban apáról fiúra, a műhelyekben mesterről legényre és inasra hagyományozódott. — A műveletért nem járt külön fizetség. — A XIX. század közepén már szokás volt a bajai ötvösöknél csecsemők, gyermekek és felnőttek fülcimpájának átlukasztása. (Szeremleiek és érsekcsanádiak pl. az 1920-as években is néha ötvössel fúratták át fülcimpájukat.) Azok az ötvösök, akik a századfordulón tanulták szakmájukat, nagy biztonsággal végzik el napjainkig is ezt a műveletet, ha

³ „Annál jobb, mentül kisebb. Hamarább gyógyult.”

⁴ Ilyen esetekben gyakran előfordult, hogy sebes lett utána a fülük.

igény merül fel rá; még az ékszeripar államosítása óta is, amióta pedig magát a fülbevalót általában a bajai állami ékszerüzletben veszik meg a fogyasztók. Ezek az ötvösök szaktanácsot is adtak vevőiknek, ha azok házilag akarták elvégezni a fülcimpa-átlyukasztást. Akik a két világháború között tanulták az ötvösszakmát, egy-két évtizedig gyakorolták ezt a műtetet, de kevesebb önbizalommal, mint az előző nemzedék. (Volt, aki felnőttnek nem is, csak csecsemőnek csinálta.) Ezek az ötvösök az 1940-es évek után már egészségügyi specialistákhoz szokták utasítani a vevőket, a fülcimpa átfúratására, mert félnek az egészségre káros következményektől.

Gyakran a használók házilag végezték el az előkészítést a fülbevaló viseléséhez. Általában akkor fordult ez elő, ha már nem egészen kicsi, hanem legalább egy-két éves korban került sor a fülcimpa átlyukasztására. Aki megvette a fülbevalót, ki is fúrta a fülcimpát (mindig nő): kisebbnek az édesanyja, nagyanyja, nagynénje (aki egyúttal esetleg keresztanyja is), nagyobb sajátmagának is, az ékszer iránti vágytól hajtva. (Szeremle: 1900 és az 1920-as évek között, Sükösd: az 1890-es és az 1930-as évek között, Baja környéki puszták: a XX. század eleje, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, sokacok: 1900–1910.)

Ahol *specialistához* fordulnak, ott már bizonyos múltja szokott lenni a fülbevaló-viselésnek, mert a legkezdetibb fokon az ötvös vagy a használók maguk végzik a fülcimpa átfúratását.

A specialista lehet nem egészségügyi, vagy lehet egészségügyi specialista.

Nem egészségügyi specialistáknak azokat nevezem, akik ügyesebb kezűek a közösség többi tagjánál, azért bíznak meg bennük. Általában a fülbevalóviselőnek abban a fázisában működnek, amikor túl vannak a csecsemőkoron azok, akiket fülbevalóviselésre előkészítenek. Kezdeti fokon minden nő vállalkozott arra, hogy átfúrja a fülcimpáját annak, akinek fülbevalót vett (magának vagy másnak, pl. gyermekének). Idővel ez már nem olyan természetes, akkor fordulnak specialistához. Előbb a paraszti közösségből választanak ki egy-két tapasztalt, idősebb asszonyt, aki az átlagosnál „bátrabb” és alkalmas a tárgyalt apró sebészeti beavatkozás végrehajtására. (Szeremle: 1920-as évek, Érsekcsanád: az 1890-es évek vége és 1920 között, Sükösd: a XX. század eleje.) A következő fokozatban már a helybeli iparos-, illetve tanultabb rétegből választanak valakit erre a funkcióra. Lehet férfi is (*borbély*, aki a foghúzás műtétének is közismerten hagyományos elvégzője), lehet nő is (*borbély felesége*, *bótosasszony*). (Szeremle: 1910-es és 1920-as évek, Érsekcsanád: a XX. század legeleje, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek.)

Képzett egészségügyi specialistához már kifejezetten fejlett fülbevaló-kultúrájú közösségek szoktak fordulni, ahol a lányoknál már a csecsemőkorban általános a fülcimpa átlyukasztása. Az első fokozat, amikor a helybeli szülésznő, a *bábaasszony* végzi a műveletet.⁵ (Csak ritkán csinálja nagyobb gyermekeknek.) Éppúgy, mint az ötvöshöz, a szülésznők szakmájához sem tartozott hozzá „hivatalosan” a fülcimpa átfúratásának gyakorlata, képzésük során nem tanulták. Falusi működésükkor helyi hagyományokból (parasztasszonyoktól, nem egészségügyi specialistáktól vagy szülésznő elődjüktől) sajátították el. — Ezért a műveletért nem kértek fizetséget (hiszen községi fizetést kaptak), de a falusiak szoktak adni kisebb összeget.⁶ (Szeremle: az 1920-as évek végétől napjainkig, Érsekcsanád: az 1920-as évek elejétől napjainkig, Sükösd: az 1910-es évektől 1950-ig, Baja környéki puszták: az 1910-es évektől, Bátmonostor

⁵ A szülésznő úgys járt a házhoz egy ideig, fürösztetni az újszülöttet. Ezalatt elvégezte a fülcimpa átlyukasztását és ellenőrizhette gyógyulását is.

⁶ „Letettek egy tíz-hús forintot” az 1950–60-as években.

környéke: a XIX. század végétől napjainkig, Bajaszentistván: a XX. század első fele, bunyevácok Csávoly: a két világháború között, Katymár: a XIX. század elejétől napjainkig, sokacok: az 1910-es évektől napjainkig, németek Csávoly: a két világháború között, Katymár: a XIX. század elejétől napjainkig.) A második és egyben legfejlettebb fokozat, amikor (helybeli vagy bajai) orvossal végeztetik a fülcimpa átlukasztását. A második világháború óta sokan nem bíznak már a kezdetlegesebb eljárások veszélytelenségében, azért fordulnak orvoshoz.⁷ Az orvos az egyetlen, akinél fizetni is kell ezért a műveletért.⁸

Milyen eszközzel végezték a fülcimpa átlukasztását?

A szúrást gyakran magával a fülbealóval végezték (ilyenkor a kapott lyuk mérete éppen a kellő). Átszúráshoz a beakasztós zárú (réz, ezüst vagy arany) fülbealó karikáját ki kell egyenesíteni. Az ötvösök fogóval, hidegen vagy hevítve egyenesítik ki, esetleg lecsiszolják érdességét (polérozják) és hegyezik, sőt finom óraolajjal is megkenik, hogy jobban csússzon. Egy nyomással átszúrják hegyével a fülcimpát. (Az egyik bajai ötvöscsalád és segédei kizárólag így dolgoztak a XIX. század középső harmadától napjainkig.) Házilag harapófogóval, hidegen végzik a kiegyenesítést és „megreszelik” a fülbealó *rúdját*. (Szeremle: 1900 körül, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek.⁹)

Legtöbbször azonban külön eszközt használtak a szúráshoz és aztán helyezték a lyukba a fülbealót. — Leggyakrabban valami más rendeltetésű szúróeszközt használnak fel alkalmilag a fülcimpa átlukasztására, általában varrótűt. Hogy a lyuk mérete megfelelő legyen, kellő vastagságú tűt kell választani. Vékonyat ritkán használtak, az csak az arany fülbealókhoz és csecsemő fülbealókhoz fűr kellő méretű lyukat, mert azoknak a legvékonyabb a karikájuk. Házilag pl. a sokacok a XX. század első felében néha a legvékonyabb tűvel, a *slókás tűvel* (iglica slóka) szúrták át a fülcimpát, azzal, amivel ruhájukra islógot (*slóka*) szoktak felvarrni. Nem egészségügyi specialista több esetben túl vékony tűt használt, aminek a szúrása után csak nehezen és fájdalmasan ment be a lyukba a fülbealó (Szeremle: 1920 körül, Érseksanád: az 1900-as évek eleje). Szülésznők is használtak vékony tűt, sőt a kifinomultabb ékszerkultúrájú közösségek esztétikai okból meg is kívánták tőlük, hogy kis méretet alakalmazzanak.¹⁰ (Sükösd: 1920–1950, Bátmonostor: az 1910-es évektől napjainkig.) Középvastag tűt is szoktak alkalmazni a szülésznők, aminek a szúrása után nem lesz csúnya nagy a lyuk, de a fülbealó karikája kényelmesen befér, kampója sem akad meg. (Szeremle: az 1930-as évektől napjainkig.) Leggyakrabban vastag *zsákvarrótűvel*¹¹ vagy *paprikafűző* tűvel csináltak kényelmes helyet a vaskos parasztfülbealóknak. Az egyik bajai ötvösműhely is ilyent használt a XIX. század vége és a XX. század eleje között, hogy jó *komótos* (kényelmes, tágas) lyukat kapjon. Azt tartják, hogy nem jó a vékony tű, mivel a fülcimpa három, egymáson könnyen elcsúszó rétegből áll¹², és amikor szúráskor

⁷ Mások viszont napjainkig is jobban bíznak az eddig tárgyalt személyekben.

⁸ Az 1960-as években 100 Ft-ot.

⁹ Kiscsávolyi lányok vásári, karika alakú fülbealót feszítettek szét és kétfelől egyszerre szúrták át vele fülcimpájuk két oldalát.

¹⁰ „Pici kis tűvel” csinálták, hogy „kicsike luktya legyen neki”. — „A bábának montuk: ne ám, hogy nagy lukat csináljon! Ráparancsotunk neki.”

¹¹ Hat-hét cm hosszú, 2–3 mm vastag.

¹² „Elülső bőr, hátsó bőr és közbe az a porcógó.”

bal kézzel fogják a cimpát, ujjai alatt „elcsúszik a lyuk”. Házilag is legtöbbször vastag tűvel szokás átszúrni a fülcimpát (Szeremle: 1920 körül, Érsekszanád: az 1890-es évek és az 1910-es évek között, Sükösd: az 1890-es évek eleje, Baja környéki puszták: az 1900-as évek eleje.) Szülésznők is általában vastag tűt nyomtak át a fülön, gyűszűvel; mondván, hogy kevésbé fájdalmas a vastag tű szúrása, mint ha a fülbevalót kellene szűk lyukba belceröltetni.¹³ (Érsekszanád: a XX. század első évtizedei, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, sokacok: az 1940-es évektől napjainkig.) Más alkalmi szerszámot ritkán említenek. — Kifejezetten fülcimpa átlyukasztására való szerszámuk csak egyes ötvösöknek volt. (Ezzel éppen akkor lyukat fúrtak, amekkorát a kor fülbevalódivata igényelt.) A XX. század elejéig használtak egy *fülfúró szerkezetet*, amit a fülcimpára lehetett csiptetni. Fehér nikkelezett fémből készült, hátsó részén egy alátétet egy üreges belsejű tű helyezkedett el, amihez rugó csatlakozott. A fülre csiptetés előtt felhúzták a rugót, majd a fülön egy kis nyomással kiugratták, akkor a tű „átütötte” a fülcimpát. A századfordulótól az 1930-as évekig néhány ötvös nyeles, nem görbülő tűt készített magának erre a célra aranyból vagy acélból.¹⁵ Korábban szappannal, később óraolajjal kenték meg, mielőtt a fülcimpába szúrták. Szúrásakor kicsit forgatták is. — Fülcimpa-átlyukasztáskor sok esetben a szűrő-eszközön kívül mást nem használtak és a szúrásán kívül más műveletet nem végeztek. Ha kimódoltabb az eljárás, akkor arra is törekednek, hogy a szükségesen túlmenő ártalmakat elkerüljék, sőt esetleg esztétikai szempontok is felmerülnek.

A szúrás megkönnyítésére és további sérülések megakadályozására sokszor *ütközőt* fognak hozzá a fülcimpához, a szúrásiránnyal szemben.¹⁶ A XX. század elejéig szappandarabkát is használtak erre a célra az ötvösök. Leggyakrabban azonban parafadarabot, általában dugót alkalmaznak az ötvösök (a XIX. század vége és az 1940-es évek között, illetve napjainkig is), a nem egészségügyi specialisták (Érsekszanád: az 1900-as évek eleje) és a szülésznők is (Érsekszanád: az 1920-as évektől napjainkig, Sükösd: a XX. század eleje és az 1940-es évek között).¹⁷

Sokak szerint nincs szükség *érzéstelenítésre* ennél a műveletnél. Az ötvösökre majdnem kizárólagosan jellemző ez a felfogás, hogy csak „tudni kell azt a helyet”, ahol nem fáj, ahol nem érzékeny a fülcimpa és oda kell szúrni.¹⁸ (A XIX. század közepétől napjainkig.) Arra is hivatkoznak az ötvösök, hogy régebben „nem vótak

¹³ Egy hercegszántói adat szerint az 1940-es évek óta a tűnek nem a hegyével, hanem a *fülével* szúrnak.

¹⁴ Az egyik ötvös pl. egyszer otthonfelejtette azt a tűt, amivel fülcimpát szokott átfúrni. Aznap vevőjének fülcimpáját zsebkésének egy kis oldalágával vágta be, nem törődött a roncslással. — Orvosról mondják, hogy valakinek a fülcimpáját háromlú sebészeti tűvel fúrta át. A falusi szülésznő felháborodott: „Agyonkínózta a gyereket, a fülcimpa más szövet, mint olyan sebészeti helyeken! Ez porcogós és ez érzékenyebb, ezt nem lehet olyan vastag holmikkal roncfolgatni.”

¹⁵ „Vót külön tokja, el vót rakva, más nem vót azzal dolgozva.” Csecsemők fülcimpájának átszúrásához 2–2,5 cm hosszú tű kellett.

¹⁶ Amikor magával a fülbevalóval végzik a szúrást, többnyire belülről kifelé fúrnak, mert a legtöbb fülbevaló előcsukós. Ha külön szűrőeszközt használnak, akkor kívülről befelé irányítják. — Kisgyermek fülcimpájához azért is jó hozzáfogni valamit, „mer olyan kicsi vót az a fül, hogy nem lehetett megfogni.”

¹⁷ Házil eljáráskor sajátos alátétet, *ütközőt* használt egy sükösi lány. Az 1930-as évek végén, 13 éves korában kifúrta a saját fülcimpáját. Egy év múlva, mire fülbevalót tudott venni, benőtt a lyuk és újra kellett fúrni. „Akkor az ablak deszkájának kellett nyomni a fülemet, mer meg vót keményedve, besebesedett, ahol benőtt, nehezen ment” a szúrás.

¹⁸ Azt állítják, hogy akinek ötvös fúrta át a fülcimpáját, „nem fáj, nem is sziszegett”. Mégis előfordult mindegyik műhelyben egy-egy eset, amikor valaki rosszul lett ez után a beavatkozás után. (Az ötvös szerint csak a meglepetéstől, hogy máris túl van rajta.)

a parasztok kényesek”, azonkívül lélektani okok is elterelték a lányok figyelmét az eselleges fájdalmaikról: „nem sírt az egy se, boldog volt, hogy függőt kap”. Előfordult, hogy érzéstelenítés nélkül végezték a műveletet házilag is (bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek) vagy a szülésznők is (bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, Katymár: a XIX. század elejétől napjainkig, németek Katymár: a XIX. század elejétől az 1940-es évekig). — Mások szerint szükséges egy kis mechanikai, helyi érzéstelenítés. Az asszonyok az átszúrás előtt ujjuk között dörzsölgették a gyermek fülcimpáját: „nagyon megmorzsolta neki, megmasszírozta nagyon erősen azt a gyöngé bőrcskéjét, hogy zibbadjon el neki”, „hogy ne érezzen annyira”. Közben esetleg nyálazzák, sóval vagy gyakrabban disznósírral is kenik a fülcimpát, „hogy puhább, síkosabb legyen”. Nagyobb gyermekeknél lelki hatás is járult ehhez az érzéstelenítéshez: „Nem fáj, mer az a gyerek örömmel várja azt, hogy függője lesz. Ha fáj is, nem mertem vóna mondani, mer azt monta vóna édesanyám, hogy akkor nem teszünk bele! Már a napját is vártam, hogy mikor veszünk. Mer a gyereknek a ruha meg ilyen az mind öröm, ha egy kis fájdalom van, azt is elszíveli.”¹⁹ A dörzsölgetéssel érzéstelenítés házi eljárásakor szinte kizárólagos (Szeremle: 1900–1920, Érsekcsanád: az 1910-es évekig, Sükösd: az 1890-es, majd az 1930-as években, Baja környéki puszták: az 1900-as évek eleje), végezték nem egészségügyi specialisták (Szeremle: 1920-as évek, Érsekcsanád: az 1900-as évek eleje) és jellemző a szülésznők eljárásánál (Szeremle: az 1920-as évek végétől napjainkig, Érsekcsanád: 1920-as évek, Sükösd: az első világháború után, Bátmonostor környéke: a XX. század eleje és az 1940-es évek között, sokacok: az első világháború után).

Általában vérzés ellen sem tesznek semmit a fülcimpa átlukasztásakor. Az ötvösök szerint csak „tudni kell azt a helyet, ahol nem vérzik” és ha oda szúrtak, „soha egy szikra vér nem jött a fülből”.²⁰ — Otthon esetleg bekenték zsiradékkal a fület a szúrás után, hogy ne vérezzen.

A hagyományos eljárásnál nem végeztek semmiféle fertőtlenítést sem. „Nem vót akkor még fertőzési veszély, egészségesek vótak a magyarok” — mondják a századfordulóról az ötvösök. Otthon a tűt „kivették a gombolyagból, aztán bele-szúrták a fülünkbe, nem csináltak vele semmit” (Szeremle: kb. 1920-ig, Érsekcsanád: az 1910-es évek elejéig, Sükösd: az 1900-as évek elejéig, Baja környéki puszták: az 1900-as évek eleje). A szülésznők még kezét sem mostak²¹ (Szeremle: az 1940–50-es évekig, Bátmonostor: az első világháborúig, bunyevácok Csávoly környéke: a XX. század közepéig, bunyevácok és németek Katymár környéke: úgyszólván napjainkig). — Ritkábban és újabban fertőtlenítik csak a szúrás eszközét (és az esetleges többi kelléket). Folyadékkal való lemosás, illetve beáztatás céljára az ötvös benzint vagy denaturált szeszt használt (az első világháborútól napjainkig), a fogyasztó otthon leg-feljebb „megmosta tiszta vízbe a tűt” (sokacok: az 1900-as évek eleje óta), a szülésznő hagyományos háziszert, pálinkát vett igénybe²² (Sükösd: 1920-as évek, Bátmonostor:

¹⁹ Tisztán csak pszichés hatással számolt és nem is végzett semmiféle érzéstelenítést a kiscsávolyi szülésznő az 1910-es években: az átszúrás előtt egy darab kenyérhéjat nyomott a fülcimpára és kérdezte: „Ugye nem fáj?” A gyermek azt hitte, hogy már túl van az átfúrásán és az utána bekövetkező tényleges szúrástól már nem félt, nem is figyelt oda.

²⁰ Durvább ötvösnél előfordult, hogy a lánynak „csöpögött a vér mindkét füléből utána... de nem számított a nő hiúság miatt... azt se tudta, hogy melyiket törölje a zsebkendőjével, csak díszzsebkendőjük volt.”

²¹ „Az öreg bábák még a szülés előtt se mostak kezét, csak után.”

²² Amikor halott füléből kivesszik a fülbevalót, pálinkába áztatják egy napra, azzal fertőtlenítik, „akkor lehet használni másnak” (Bajaszentistván: a XX. század elejétől napjainkig).

az első világháborúig, sokacok: az első világháborútól napjainkig). Néha hevítéssel fertőtlenítiük a fült: az ötvösnél „használat előtt bemártják denaturált szeszbe és meggyújtják, leég” (a két világháború között), nem egészségügyi specialisták „megégették” (Érseksanád: 1900-as évek eleje), szülésznők „tűzbe beletették, úgy sütötték ki” (Sükdöd: 1930–40-es évek, bunyevácok Csávoly környéke: a XX. század közepe óta).

Esztétikai szempontok még ritkábban merülnek fel. Legtöbbször mindkét fülcimpát átlukasztják, de a szimmetriával nem mindig törődnek. Éppen az egészségügyi specialisták munkája után panaszzolják, hogy az egyik lyuk lejjebb vagy kijebb került a másiknál.²³ Csak az ötvösök ügyeltek arra, hogy a két lyuk egyformán és a fülcimpa közepén helyezkedjen el, valamint merőlegesen fusson a fülben (a XIX. század végétől napjainkig). Esetleg szülésznő is figyel arra, hogy a szélektől eléggé és egyenletesen messze szúrjon, nehogy aztán játék közben kitépjék egymás füléből a fülbevalót a gyerekek (Szeremle: az 1930-as évektől napjainkig).

A fülbevaló behelyezése a fülbe megtörténhet a fülcimpa átfúrásakor azonnal vagy csak később, előzetes szálbehúzás után.

Mindjárt benne is hagyják a fülben a fülbevalót, ha azzal szúrták a fülcimpát. Karikáját fogóval újra begörbítik, megadják a kis kampóját és esetleg egy kicsit megjáratták a fülben. Sokszor olyan esetben is mindjárt beteszik akár az ezüst, akár az arany fülbevalót, ha más eszközzel végezték is a szúrást. (Négy-hét napig, amíg a seb be nem gyógyul, naponta egyszer ide-oda kell húzni a fülbevalót a fülben és esetleg zsírozni is, hogy be ne nőjön a sebbe.) Mindjárt beteszik a fülbevalót az ötvösök (a XIX. század közepétől napjainkig szinte kizárólagos megoldásuk), továbbá azok, akik házilag szúrják ki a fülcimpát (Szeremle: 1900 körül, Érseksanád: az 1890-es évektől az 1910-es évekig, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek), nem egészségügyi specialisták (Szeremle: 1920 körül), szülésznők (Szeremle: az 1920-as évek végétől napjainkig, Érseksanád: az 1920-as és 1950-es évek között, Bátmonostor: a XIX. század végétől az 1940-es évekig, sokacok: az első világháború óta).

Olyankor, ha külön szerszámmal végzik a fülcimpa átlukasztását, leggyakoribb, hogy előbb cérnaszálat fűznek a lyukba azzal a tűvel, amivel átszúrják. A XX. század elejéig többnyire közönséges, vastag varrócérmát, gyakran feketét használtak (legtovább a sokacok). A századforduló óta azonban leggyakrabban selyemszálat, fehérét alkalmaznak, mert az „tiszt, nem fertőz, puha”. A szálát csomóra kötik, esetleg olvasztott gyertyával szilárdítják is a csomót. Ezt az eljárást azzal indokolják, hogy a fülbevaló féme és súlya ártana a friss sebnek. Régebben, az ezüst fülbevalók divata idején a fém oxidálódásától tarthattak. Újabban, az arany fülbevalók divata idején már a fokozottabb higiéniai igényből fakadhat ez az elővigyázatosság.²⁴ A szálát 4–7 napig tartják benn és naponta mozgatják, hogy ne nőjön a sebbe, közben esetleg nyálazzák vagy zsírozzák is a fület.²⁵ Amikor a lyuk „behegedt”, az ember már „nem érezte a sebnek a helyét”, ha már „szabadon mozgott benne a cérna”, akkor kivették a szálát és betették a fülbevalót. Szálbehúzást ötvösök csak néha alkalmaztak, előfordult a XX. század eleje előtt (a fülűró szerkezet tőjébe fűzött cérnával), majd az 1930-as

²³ Több nő állapíthatta meg újra és újra élete folyamán a tükör előtt, ha ünnepre „felkészült”: „A bábaasszony nem egyformán szúrta ki a fülemet.” — Ha orvos aszimmetrikusan helyezné el a két lyukat, a seb begyógyulása után a precízebb ötvös napjainkig vállalja a korrigálást.

²⁴ Az ötvösök és a fogyasztók nagy része viszont helyteleníti a szálbehúzást, mert a szál szennyezett lehet és gennyesedést okozhat.

²⁵ Nagyobbacska lányok sajátmaguknak húzogatták a szálát a fülükben, hogy csak hamar gyógyuljon a seb, „hogy jaj már előbb kapjunk fülbevalót!”.

években. Gyakori volt viszont házi eljárásban (Szeremle: 1920-as évek, Érsekesanád: 1930-as évek, Sükösd: az 1890-es évek eleje, majd az 1930-as évek vége, Baja környéki puszták: XX. század eleje, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, sokacok: a XX. század eleje), nem egészségügyi specialistáknál (Szeremle: az 1910-es évek vége és az 1920-as évek között, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, sokacok: a XX. század eleje), a szülésznőknél pedig kifejezetten jellemző (Érsekesanád: az 1900-as évek eleje óta, Sükösd: az első világháborútól az 1950-es évekig, Bátmonostor környéke: a XX. század eleje óta, Bajaszentistván: a XX. század elejétől az 1950-es évekig, bunyevácok Csávoly környéke: 1910–1940, Katymár: a XIX. század elejétől napjainkig, németek Katymár környéke: a XIX. század elejétől kb. 1940-ig). Az orvosi gyakorlatban is szokásos az előzetes szálbehúzás. — Az egész környéken előfordult a XX. században több esetben, hogy a lányoknak csecsemőkorban átfúrták a fülcimpáját, de fülbevalót esetleg csak évek múlva kaptak és addig szál volt behúzva a fülükbe, hogy be ne nőjön a lyuk.

A fülbevalóviselet

1. A férfi fülbevalóviselet

Elterjedése kulturális egységenként

A magyarokra nem jellemző. Szeremlén nem volt. Ha szeremleiek valahol a környéken fülbevalóviselő férfit láttak, nagyon megbámulták és „nevették: ez nadrágba van, meg kalap van a fejibe, meg fülbevalója van!” Érsekesanádon egy férfi viselt fülbevalót 1900 körül. Sükösdön egy-kettő a XX. század első harmadában. A Baja környéki pusztákon nem volt. Bátmonostor környékén is csak hallottak ilyenről, de magyarok nemigen viselték.

A bunyevácoknál már több férfinak volt fülbevalója. Dusnokon pl. az 1900-as évek elején előfordult. Bajaszentistvánon a XIX. század végétől kb. 1940-ig több esetről tudnak. Csávoly környékén is volt. Katymár környékén az 1910–20-as évekből emlékeznek fülbevalót viselő férfiakra.

A férfi fülbevaló a sokacoknál a legelterjedtebb és legjellegzetesebb, emlékezet óta (a XIX. század végétől) napjainkig.

A németeknél nem jellegzetes. A bunyevácokkal vegyesen lakott Katymáron a XX. század elején két német férfi viselt fülbevalót.

Elterjedése a viselők foglalkozása szerint

Jellemző a vízi életmódot folytatókra a Duna mentén, pl. halászokra, vízimolnárokra (Baja városi magyaroknál is). Gyakran emlegetnek fülbevalót viselő juhászt. Éppen foglalkozásával indokolják, hogy a fülbevalója „azér van, mer juhász”. Hiszen „a juhászok sokat éjszakáztak télen-nyáron”, tehát másoknál jobban ki voltak téve az időjárás viszontagságainak és egészségi ártalmaknak a szabadban töltött éjszakákon. A fülbevalóviselő férfiak lehetnek parasztok is, vagy néha „félparasztok”, mint pl. Sükösdön egy iparosféle, félig művelt férfi.

A fülbevaló formája

Ritkábban régiesebb, beakasztós zárú, préselt félgömb fejű, esetleg bojt alakú csüngővel ellátott férfi fülbevalót emlegetnek (Dusnok, Bajaszentistván, bunyevácok

Csávoly környéke, sokacok). Jellegzetesebb azonban a férfiaknál a modernebb és kevésbé feltűnő, csavaros zárú fülbevaló (Sükösd, Bajszentistván, bunyevácok Csávoly és Katymár környéke, sokacok, németek Katymár).

A fülbevaló viselése (csak gyógyító eszközként!)

Egyesek csak gyermekkorukban hordták, mert közben meggyógyultak (Érsekszanád). Mások gyermekkoruktól halálukig viselték, illetve viselik (sokacok). Ismét mások csak felnőtt korukban fúratják át fülcimpájukat (többnyire ötvössel) és akkor kezdték a fülbevalóviselést (Baja környéke: a XX. század eleje).

A férfiak vagy mindkét fülükben, vagy csak az egyikben viseltek fülbevalót. Mindkét fülükben állítólag akkor volt, ha mindkét fülük vagy mindkét szemük beteg volt, mindkét oldalon kellett gyógyítani (Érsekszanád, Sükösd, bunyevácok Csávoly környéke, sokacok). Jellegzetesebb és csak férfiaknál fordul elő, hogy csak az egyik fülcimpájukat fúratják ki és abban az egy fülükben viselnek fülbevalót — egy adat szerint a jobb fülben, többek szerint a bal fülben, „a szívük fölött” (kapcsolat a vérkeringéssel?). Leghatározottabban azonban azt állítják, hogy azon az oldalon kell viselni a fülbevalót, amelyik oldalon beteg a szeme vagy a füle az illetőnek (Sükösd, Dúsnok, Bajszentistván, bunyevácok Csávoly és Katymár környéke, sokacok, németek Katymár).

2. A női fülbevalóviselés

Elterjedése kulturális egységeként

A magyaroknál részleteiben is nyomon követhető a fülbevalóviselés elterjedése. Szeremlén az 1900-as évek legelején kezdődött. A reformátusok a lassan be-szivárgó katolikus lakosságtól tanulták el, mint ékszerdivatot. Előbb csak gazdag családok kislányainak és nagylányainak volt fülbevalója. 1910 felé egyesek gyógyítás céljából szereztek be, miközben többen törekedtek már mint ékszernek a birtoklására. A nagylányoknál az 1910-es években sem általános még, de mások kezdik már csecsemőkortól. A két világháború között is sokan csak kisgyermek- vagy iskoláskorukban kezdik viseletét, a szegényebbek csak nagylánykorukban vettek maguknak. Akkoriban már inkább csak az ékszerszerepe miatt hordták. Az első világháború után többen menyecskekorukban kezdték fülbevalót viselni, a divatáramlat hatására. Az 1930-as évekre már a nőies megjelenés velejárója a fülbevaló. Napjainkig is sokan viselik. Az idősebbek a gyógyító hatására hivatkozva ragaszkodnak hozzá. — Érsekszanádon hasonló volt az elterjedés menete, de valamivel korábban kezdődött a fülbevalóviselés. Az 1880 körül születettek általában még nem viseltek fülbevalót. De egy 1893-ból származó fényképen egy asszonynak már van.²⁶ 1896-ban pl. egy hároméves kislány kapott fülbevalót. 1910 táján kb. egyenlő súllyal szerepelt a fülbevaló mindkét funkciója: „Vót, aki monta, hogy azért vöttek, hogy szöbbeck legyünk. Másiknak meg azért vöttek, mer aszonták, hogy a szöme gyöngö.”²⁷

²⁶ BELLOSICS BÁLINT felvétele, bajai Türr István Múzeum: F. 1628.

²⁷ A lányokat csúfolták azzal, hogy gyógyító eszköznek viselnek fülbevalót: „Mégse látsz közelről!” „Hogy hiába fúrták ki hát a fülit, mégse lát jól!” Erre már azt szokták válaszolni: „nem ezer csináták, azért, hogy szöbbeck legyek!”

Sükösdön 1890 táján már eléggé tömeges a fülbevalóviselet, kisgyermeknek kaptak fülbevalót, iskolások is viselték. Az 1880-as években születettek nagylánykorában már kifejezetten divatos. A szorosabb értelemben vett századfordulón a szegényebbek is törekedtek arra, hogy legyen fülbevalójuk, amnyira hozzátartozott a nagylányok megjelenéséhez. Ugyanakkor gyógyítási céllal is viselték. Az 1900-as évek elejére szokás, hogy már csecsemőkorban kapják. Ugyanakkor a 30–40 éveseknél (az 1870-es években születetteknél) és az idősebbeknél (az 1860 körül születetteknél) is általános lett, tehát minden korosztály viselte. Az 1910-es években elsősorban gyógyító eszközként terjedt el az arany fülbevaló. (Ugyanakkor bizonyos új formák az ékszerfunkció betöltését is erősítették.) A két világháború között erőteljes a fülbevalódivat, azóta már csökkent. Több öreg napjainkig ragaszkodik hozzá a gyógyító hatásra hivatkozva.

A Baja környéki puszták népénél az 1880-as években születettek kezdték a fülbevalóviselést. Az 1900-as évek elején születettek már csecsemőkorukban kaptak fülbevalót, akkor már általános volt.

Bátmonostor környékén az 1870 körül születettek körében már viseltek fülbevalót. Úgy mondják, hogy „az urak kezdték: kántor, tanító, kisasszony”; a felnőttek közül csak nekik volt a XIX. század végén. Parasztnál csak a kislányoknak volt az 1880–90-es években. De fennmaradt egy fénykép 1893-ból, amelyen nagyobb lánynak is van fülbevalója.²⁸ Az 1900-as évek legelejére már kifejezetten divatos a parasztlányoknál. Kislánykortól általános, és asszonyoknak, idősebbeknek is volt. Gyógyító céllal is viselték. Az első világháború után tetőzött a divatja, akkor szinte kötelező volt a női viseletben.

Bácsborsodon a XIX–XX. század fordulóján lányok, fiatalasszonyok viseltek fülbevalót.

A bunyevácoknál a fülbevalóviselet kezdete alig követhető nyomon.

Dusnokon az 1890 körül születetteknél már divatos volt.

Bajaszentistvánon olyanok is viselték, akik a XIX. század első felében születtek. A XIX. század derekán valószínűleg divatos. A XX. század egész eddigi folyamán általános már csecsemőkortól. A legszegényebbek is hordtak fülbevalót.

Csávolgy környékén a XX. század első felében kisgyermekkortól általános a viselete.

Katymár környékén a XVIII. század végén kezdődött a fülbevalóviselet.²⁹ A XIX. század eleje óta általános csecsemőkortól kezdve. Az 1820-as évek óta öregek is viseltek már fülbevalót. Napjainkig folyamatosan divatos.

A sokácoknál is a szájhagyomány által már el nem érhető időbe nyúlnak vissza a fülbevalóviselet kezdetei. Az 1840 körül születetteknek volt fülbevalójuk. Az 1860-as évektől kislányoknak is. Az 1870-es években születetteknél már erősen megkívánták a nőies megjelenéshez. A századfordulón gyógyítási céllal is alkalmazták. Napjainkig folyamatosan divatos.

A németeknél is nagy múltú a fülbevalóviselet, de nem teljesen általános.

Hajóson és Nemesnádudvaron a XX. század elején elterjedt volt.

Csávolgy környékén a XIX. század elején születetteknek már kicsi koruktól volt fülbevalójuk és divata folyamatosan tartott az 1950-es évekig, azóta csökkent. 1910 körül az arany fülbevaló elterjedése gyógyító szerephez kapcsolódott.

Katymár környékén a németeknél hasonló a fülbevalóviselet elterjedése a helybeli bunyevácokéhoz, de közülük a szegények nem viseltek fülbevalót. A XIX.

²⁸ BELLOSICS BALINT felvétele, Türr Múzeum: F. 1624.

²⁹ SAMÁN Mária gimnáziumi tanuló gyűjtése, útmutatásom és kérdőívem alapján.

század végén jellegzetes viseletükben a fülbevaló.³⁰ 1920 után lett általánosabb a viselete, majd 1940 körül kiment a divatból.

Gara környékén is viseltek fülbevalót a XIX. század végén. 1893-ból van fényképes ábrázolás menyecskeké fülbevalóviseletéről.³¹

A fülbevalók formája

Házilag készített egyszerű lószőr fülbevalót a sokacok csecsemőkortól öregkorig viseltek. Egyszerű lószőr csüngőt 10 éves kortól szoktak ünnepnapokon felhúzni fülbevalójukra, összetett csak 15 éves kortól. „Abba dógozni nem mentek”, „csak vasárnap, ha főkészülték”, meg „táncolni, meg ha mentek faluba”, akkor viselték. — Házilag összeállított fülbevalók készültek kislányoknak is: színesre festett agyaggolyókból, amit ezüstláncra fűztek, nevük *klikker* (Kiscsávoly: 1910-es évek). A házilag felhúzott gyöngy csüngőket hétköznap is állandóan viselték kislányok és felnőttek is (Szeremle: 1930-ig, *csúzgyöngy* Érseksanád: a XX. század első feléig, Sükösd: a XX. század elejéig; Bátmonostor környéke: az 1920-as évekig, sokacok: az első világháborúig).

Az ötvöskészítette fülbevalók anyagában az ezüst és arany közötti váltás fokozatosan szokott végbemenni. A hagyományos, parasztosabb ezüst fülbevalót leg hamarabb a nagylányok hagyják el (ők is előbb a templomi viseletből, míg az ezüst fülbevalók esetleg még megmaradnak táncos alkalmakra), a kicsik és az öregek viseletében tovább megmarad. A legtöbb helyen napjainkig sem vesztette el teljesen szerepét az ezüst fülbevaló, mint olcsóbb megoldás.³² Az átváltás időpontjának azt tekintem, amikor — minden életkort figyelembe véve — több arany fülbevalót viselnek már, mint ezüstöt. (Szeremle és Érseksanád: kb. 1940, Sükösd: kb. 1930, Baja környéki puszták, Bátmonostor környéke és Dusnok: 1910-es évek, Bajszentistván: a XIX. század vége, bunyevácok Csávoly környéke: 1910-es évek, bunyevácok Katymár környéke: 1860-as évek, sokacok: 1910-es évek; Hajós, Nemesnádudvar, németek Csávoly környéke: 1910-es évek, Katymár környéke: 1900.) Az arany és ezüst mellett emlékeztet óta megvolt a szerepe a hitványabb, olcsóbb fémeknek is: „nem sok tisztességes fülbevaló volt, mindegyiknek fáj a füle a fülbevalótól”, de „divatos, hát hordták”.

A nők csak beakasztós zárú fülbevalókat viseltek, elsősorban előlcukósakat. Derekán csuklós zárúakat kevesbé, mert azok gyengék, törékenyek (Baja környéke: a XIX. század vége és a XX. század első évtizedei között). „A parasztok sokat dolgoznak mezőkön meg minden, kérem ott erősnek kell lenni a függőnek” — mondják az ötvösök. A tipikus parasztfülbevaló ezért a tövén csuklós, mert az „biztonságos”, „eltartott 50 évig is, még lámkorába kapta és avval halt meg”. Többéves használat után, a viselő mozgása következtében az ilyen fülbevalóval is előfordulhat, hogy csukása kilazul, kikopik és magától kinyílik. Sokszor be sem tudják már csukni házilag. Ha nem veszik észre, el is vesztik. „Vót, aki a kocsmába tánc közbe elvesztette.” Ezért ha valakinek kinyílt a fülbevalója, általában bevitte az ötvöshöz vagy elővigyázatosságból akár mindjárt a fülbevaló megvételekor úgy záratta be az ötvössel,

³⁰ Bácskaiakról, konkrétan Csátaljáról is írják a század végén: „Az ékszerviselés még kevéssé divatos náluk. Legfőlebb a fiataloknál látni ezüst fülbevalókat.” SZENTKLÁRAY, 1891, 557.

³¹ BELLOSICS BALINT felvétele Vaskútról, Türr Múzeum: F. 1634.

³² A szegényebb községek parasztjainak „kevés pénzük volt, nem voltak igényeik... olcsó legyen, azon voltak”, de „azért az ékszert szerették. Azért kellett, hogy ezüst legyen” a fülbevaló, ha már aranyra nem tellett.

hogy házilag ki se lehessen nyitni, főként a féltettebb, értékesebb arany fülbevalót. Csecsemőknek, gyermeknek, felnőttnek is szokás így *ráhajtatni* a fülbevalót — ahogy a nép mondja —, azaz *bebiztosítani, megszorítani* — ahogy az ötvösök mondják. Az ötvös kis *félgömbölyű* vagy *gömbölyű fogóval* szétfeszíti laposabbra a karika felső ívét, ezáltal két vége, s így a beakasztós kampója is megfeszül, beleszorul a beakasztás helyére. Ha később valamiért ki akarják venni fülükből az így rögzített fülbevalót, akkor újra az ötvöshöz kell fordulni, hogy fogóval kinyissa. Volt, aki még azt is kérte, hogy forrasszák össze forrasztópákával a zárást. Ha később kinyitatták, az ötvös *kivágta* a forrasztást. — Hátulesukós, rugós zárú fülbevalót a parasztság keveset viselt. Ha előlesukós is kapható volt az ötvösnél, „akkor ilyen nem is lehetett eladni”, mert ennek a zárja kevésbé tart. Fésülködéskor is kikapcsolódik és a fejkendő parasztfülszasszonyoknak már attól is kinyílik, ha beakad a kendőjükbe. Fontos tehát rögzíteni az ötvössel, aki a karika alsó felének sínjébe lyukat fúr, felső felének végét elvékonyítva behúzza a lyukba és kampósra meghajlítja. Ezzel lényegében olyan rendszerűvé alakítja át a zárat, mintha előlesukós lenne. Ezt *biztonsági zárnak* nevezik az ötvösök.

Az ötvöskészítette fém fülbevalófejek közül a lapos öntöttek tartósak, erősek, megfelelnek a paraszti igényeknek,³³ az ún. *pénzfüggő* is, ami pedig városi ruhához is illik (Szeremle, Érsekesanád, Sükösd, Bátmonostor környéke és bunyevácok: az 1930-as évek vége óta, sokacok: az 1920-as évek óta). A fűrészelt alakokat jellegzetes parasztfülbevalónak tartják, de ezek is illenek városi öltözékekhez (Érsekesanád, Sükösd, Bátmonostor környéke, Bajaszentistván, sokacok, németek). A domború fejek közül a préselték voltak népszerűbbek, a fűrészelték előtt ezek voltak az igazi *parasztfülbevalók*. Közülük is legáltalánosabb a *lencse*. Korábban nagylányok, felnőttek is többen viselték, később visszaszorult kislányok és öregasszonyok fülbevalójává, mint olcsóbb forma. Ez a legegyszerűbb, mindig divatos alak, napjainkig is, városias ruhához is. Parasztozabbak az egyéb préselt alakok, olyanból pl. Gebhardték 1900 körül „búcsún eladtak 100 párat is, rengeteget”. Ezek elsősorban nagylányoknak valók, drágábbak; így a *dinnye* (Bátmonostor környéke, Bajaszentistván, németek Csávoly környéke: a XIX. század második felétől az 1920-as évekig), *makk* (Sükösd, Bátmonostor környéke, bunyevácok és németek Katymár: a XX. század első fele), *domború szív* (Bátmonostor, bunyevácok és németek Katymár: a XX. század elejéig), *kagyló* (Bátmonostor és németek: a XIX. század második felétől a XX. század elejéig), *sima lapú ovális* (Érsekesanád, Sükösd, Baja környéki puszták, Bátmonostor környéke, Bajaszentistván, és németek pl. Katymár: 1910–20-as évek), és a *sima lapú szív* aranyból, amire, főleg nagy méretben, csak a módosaknak telt (Sükösd, sokacok, németek Katymár környéke: 1910-es évek).

A köves fülbevalók elsősorban kisvárosi „középrétegek” számára valók. „A parasztoznak olyan nagyon kövesen nem csináltuk” a fülbevalókat — mondják az ötvösök. Legtöbbször nem is ők maguk készítették a köveseket, hanem fővárosi nagykereskedőktől szereztek be, mert ebből nem sokat tudtak eladni és egyszerre 20–30 párnál kevesebbet nem volt érdemes csinálni. Az egykövesek a XIX. században felnőtteknek valók, a XX. századra felnőtteknek esetleg még hétköznapiasak (akinek volt másik ünnepre) és inkább kislányok első fülbevalói (Sükösd és Baja környéki puszták:

³³ Ilyen néven szerepel a Gebhardt-ötvösműhely feljegyzéseiben 1900-ban: „erős lapos függő”. — A parasztok a kisipari termékekből is olyanokat választottak maguknak, ami saját esztétikai igényeiket elégítette ki. Hiszen „a paraszti élet alapját képező fizikai munka... okozta vaskosságon alapuló erőteljesség a paraszti megfogalmazásnak művészi jellegzetességévé válik”. GÁBORJÁN, 1969, 14.

századforduló, Bátmonostor környéke: a XX. század elejéig, bunyevácok Katymár: 1850-től, németek Csávoly környéke: a XIX. század közepe, Katymár környéke: 1860 körül). A háromkövesek közül az *opálküves herelevél* a gazdag nagylányok, menyecskék értékes fülbevalója (Szeremle: 1910–1920-as évek, Érsekcsanád: 1920–30; Bátmonostor környéke: 1920-as évek). A kerekkövűek a felnőttek közül inkább csak szegényebbeké, gyakoriak viszont, mint kislányok első fülbevalói. Ha a csecsemők még *lencsét* szoktak viselni, ahhoz képest ez „már nagy valami” volt. Később a csecsemők első fülbevalója is leggyakrabban ilyen szokott lenni. Csecsemőknek vették legtovább a régiesebb porcelán kövekkel, mert az újabb divatú áttetsző kő a gyermek gyakori fürdetésekor „megcsúnyul” (egész Baja környéke, Hajós és Nemesnádudvar kivételével: a XX. század eleje óta). — A kőszínek használatában a XX. század első évtizedeiben bizonyos elkülönítő tendencia figyelhető meg. A magyarok inkább a pirosat, a nemzetiségek inkább a kékét kedvelték. A bunyevácok a katolikus Szűz Mária-szimbólumra utalnak: „a kék az Mária-szín”. A sokacoknál „a kék szín a végtelen boldogság szimbóluma”. — Bajaszentistvánon a bunyevácok magyarokkal vegyesen laknak. A „szabályszerűtől” való eltérés ott is előfordult, „de szótak is hamar érte: na, te magyar vagy, mer piros a függőd?” vagy „Na, te bunyevác vagy, mer kék a függőd?” Bunyevác asszony meséli: „Egyszer vöttek nekem pirosat, csúfot öregapám, hogy bunyevác lány létemre piros a függöm, de mondták neki, hogy nem vót más” kapható az ötvösnél.³⁴ — Zöld kő alig volt, fekete is csak polgárosultabb szinten, gyászban, öregeknek. A színtelen áttetsző kövek viszont — fémfejtű fülbevalók díszítésére is — nagyon gyakoriak lettek az első világháború után.

Pénzfejtű fülbevalót 15–40 év közötti gazdagok szoktak viselni, mint nagy, nehéz és értékes darabot (magyarok: néha 1920 után, bunyevácok: elvétele 1900 után, tömegesen 1915–1945³⁵ és újra divat az 1960-as évek végén,³⁶ sokacok: nem sokan az 1930-as évek után és napjainkban,³⁷ németek Csávoly és Katymár: kevesen a két világháború között³⁸). Az érméket gyakran az anyák gyűjtötték össze lányaik számára (bunyevácok: 1920–30-as évek) vagy az apák hozták, vagy küldték haza az első világháborúból (pl. Szeremle). Általában olyan érméből készült fülbevaló, aminek már nem volt forgalmi értéke, nem volt *járópénz*. Ha szegélydiszt rendeltek rá, akkor az ötvös nem kézi, hanem gyári készítésű, belül üres gömböcskéket forrasztott rá, hogy kevésbé nehezítsék a fülbevalót. Úgyis súlyos volt, „a nehezége miatt lehúzta a fülömpát, ill. a lyukat megnyújtotta”. Lehetett látni „olyan parasztasszonyt, akinek egycentis lyuk volt a fülén”. Főleg azok, akiknek 20 koronásból készült a fülbevalójuk, nem is bírták állandóan viselni. Csak ünnepnap tették a fülükbe és hétköznapra volt

³⁴ Bajaszentistvánon közös templomuk van magyaroknak és bunyevácoknak. A magyaroknak piros a templomi zászlójuk, azt viszik elől a körmenetekben, amikor „magyar év” van (azaz mikor a nagy ünnepek szertartásait magyarul végzik az összes hívek számára). A bunyevácoknak kék a zászlójuk, azt viszik elől a körmenetekben, amikor „bunyevác év van” (azaz amikor a nagy ünnepek szertartásait „bunyevácul” végzik).

³⁵ Bajaszentistvánon pl. nem teltt rá mindenkinek, de aki *egyiske* (egyetlen lány) volt, annak vettek, „azok kitétek magukért, mer ha egyiske, akkor nem grófnő, hanem királynő.”

³⁶ „Vadásznak a bunyevácok ilyen fülbevalóért” napjainkban. Kéz alatt veszik a pénzérmét és ha Magyarországon nem vállalják az ékszerészek a fülbevaló elkészítését, Jugoszláviában csináltatják meg.

³⁷ Ujabbban pl. Mohácson vesznek aranypénzt, szétfeltett nyakékekből, abból csináltatnak fülbevalót.

³⁸ Csávolyon pl. a németek voltak a legmódosabbak, de közülük csak egy asszonynak volt pénzes fülbevalója, a helybeli bunyevácokat utánozva, mivel neki úgyis több pár volt, „a többi között legyen olyan is”.

más, szerényebb fülbevalójuk. — Pénzes nyakéket városias, egybeszabott ruhához már nem viselnek, inkább szétszedik, mert „fülbevalónak megy a mostani divathoz is”.

Gyakran nincs csüngő a fülbevalókon, főleg azokban a közösségekben, ahol (még vagy már) nem teljesen elterjedt a fülbevalóviselet. Ahol különben divatos a csüngő, ott sem szokott lenni a kislányoknak és az öregeknek, mert a gyermek sokat ugrál, piszkálja, könnyen el is vesztü, öreghez meg már nem illik a nagy cifraság. — Legdivatosabbak voltak a csüngők az 1910–20-as évek táján, vagyoni különbségre való tekintet nélkül. Akkoriban csüngő nélkül egy fülbevaló a parasztok szerint „nem mutatott semmit se, de a lógója az nagyot mutatott”. „Csupaszon nem szerették a fülbevalót”, nekik mindig csüngő is kellett, „hogy fityegjen”. „A lógó csak azért volt rajta, hogy még több kolonc legyen ott, hát nem? Kis dísz!” A csüngős fülbevaló volt igazán „nagyon parasztos”.

A felhúzás csüngőket menyecskék sokszor csak akkor tettek rá a fülbevalóra, ha nem fedték kendővel: lakodalomba, kocsmai mulatságba.

Ha rögzített csüngő akasztófüle kikopott, eltörött a fülbevaló fején, akkor az ilyen csüngőt is ráhúzhatták a karikára, akár a felhúzásat.

Az ötvöskészítette fémcsőngők közül a laposakból a keresztalakok jellegzetesebbek (Bátmonostor környéke, Nemesnádudvar, Hajós, németek Csávoly, Katymár és Gara környéke: a XIX. század vége és a XX. század első évtizedei között). Gyakoribbak a domború, préselt csüngők. A kis gömbök divata helyenként megelőzte a hosszúkás formákat, részben azok mellett is szerepeltek. (Szeremle, Érseksanád, Sükösd és Bátmonostor: a XX. század eleje, bunyevácok Katymár: 1890–1940.) A sokféleképp alkalmazható sima bojt alakok előbb megelőzték a díszesebbek divatját, majd a fülbevalóviselet egyszerűsödésével követték azokat. A díszes bojt alakok a virágzó fülbevalóviseletre jellemzők (Szeremle és Sükösd: az 1920-as évekig, Bátmonostor környéke: a századfordulón majd 1920–30 között; Dusnok, sokacok és gazdag németek Katymár: 1900–1920). Helyenként jellegzetes a préselt kereszt alak (Bátmonostor környéke: a XX. század első fele, bunyevácok Katymár: 1902–1910, sokacok: a XX. század eleje, németek Katymár környéke: 1910-ig, Csávoly: a XIX. század közepétől végéig, Gara környéke: a XX. század elejéig). — A köves csüngő ritka (Szeremle és Érseksanád: 1920–30-as évek). — Összetett és többszörözött csüngőket csak lánykortól, felnőttek viseltek. Hossztengelyes összetett csüngő kevés volt (Érseksanád: 1910-es évek). Elterjedt viszont a sugarasan többtengelyes sz *krilama* csüngő³⁹ (Sükösd, Dusnok, Bajaszentistván és sokacok: a XIX. század vége és az 1910-es évek vége között). „Azok nagyon szépek voltak, az egész mozgott...” Régiesebb szinten sok nő állandóan viselte ilyen csüngőjű fülbevalóját és „ahogy mönt, az csöngött rajta”. Akiknek több pár fülbevalójuk is volt, azok „hétköznapi... kivették a fülükből, ... ha mentek dolgozni, ... hogy nehéz”. Amelyik menyecskének volt másik fülbevalója hétköznapi, az a sz *krilama* csüngőjűt „láncba vette csak fel”. „Ha olan helyre mentünk, mulacságba, ott hajadonfótt vótunk, ott láccani köllött”. „Mikor táncotunk, úgy csörgött minden kis gombocskája”, ... „lázsiás vót a nyakunkba, és ezek úgy csörgöttek, mikor hozzáverődtek a lázsiához” (Sükösd). A többszörözött csüngőket is azért szerették, mert „ahogy a fej mőn, hozzáütöttek a felső részhez, úgy, mintha csengett volna” (sokacok: a XX. század eleje).

Pénzérme ritka csüngőként (Érseksanád, Dusnok és Bajaszentistván: az 1920-as évektől).

³⁹ A Gebhardt-műhelyben — az ötvös feljegyzései szerint — 1893 végén pl. 55 pár volt tartálékban.

A fülbevalók mérete

Méretbeli választék adódhat már abból is, hogy milyen fémből készült a fülbevaló (az olcsóbb ezüstműből több a nagy méret, mint a drágább aranyból), különböző lehet a fej mérete, továbbá csüngő vagy csüngők hozzáadásával növekedik a méret, azon belül a csüngő mérete is különböző lehet, valamint az összetettsége vagy többszörözése is növeli az összméretet. A teljesen ötvöskészítette fülbevalók ugyanabból az anyagból és formában több méretben is kaphatók voltak. Ha pénzdarabból csináltattak fülbevalót, az viszont egységesen aránylag nagy méretet adott.

A viselők egyrészt életkor szerint, másrészt az adott hely és kor divata szerint választották ki maguknak a megfelelő méretet. Csecsemőknek, kislányoknak természetesen kisebb fülbevalójuk volt. Nagylányok, felnőttek viselték általában a legnagyobbat, legmutatósabbat. Idősebbeknek ismét kisebb összméretű, szerényebb fülbevaló illik. A divatot a nagylányok, menyecskék, azok közül is a gazdagabbak képviselik legjobban a fülbevalóméret tekintetében is. Hiszen gyermekek, szegényebb felnőttek és az öregek fülbevalója lehet akár nagyobb is, akár kisebb is, mint ami az adott kor ideálja, mert ők csak olcsót tudtak venni, vagy még azt sem, csupán örökölték elődeiktől. Az egész közösség átlagos vagyoni szintje, paraszti vagy polgárosult kultúrája és ízlése már etnikus specifikumként jelentkezhet a fülbevalóméretben is. A XX. század első évtizedeiben Baja környékén még általában az a parasztosabb ízlés uralkodott, amely a nagyobb méretet részesíti előnyben, azután a polgárosultabb ízlés hódított tért, amely a kisebb méreteket igényli (ugyanakkor anyagilag értékesebbet és finomabb kivitelűt). Az ötvösök mondják, hogy a parasztok a fülbevalóban „szerették ezt a nagyon csiricsaré nagy darabot” és a nagy csüngőt: „minél nagyobb vót a bumedli, annál szebb vót” nekik. Egyes kulturális egységek különösen kedvelték a nagy méretet: „Volt olyan vidék, ahol azt szerették, hogy akkora legyen a fülbevaló, mint egy lapát”. Egy-egy közösségen belül megnyilvánulhatott a vagyoni különbség abban is, hogy hasonló fülbevalótípusból a szegények kisebb méretűt viseltek, mint a gazdagok. Így pl. Érseksanádon vagy a németeknél Katymáron. Utóbbi helyen „ha már parasztlánynak számított” valaki, azaz a családjuknak legalább 15 hold földje volt, akkor a fülbevalója fejátmérője 1,5 cm szokott lenni, míg a szegényebbeké 1,2 cm (fűrészelt alakok, az első világháború után).

A fülbevaló viselése

Voltak, akik egész életükben egy és ugyanazt a fülbevalót viselték. Ez akkor fordulhatott elő, ha valaki nagylány korában kapta csak fülbevalóját. Aki már kisebb korában kapott, annak legalább egyszer szükséges kicserélnie az elsőt nagyobbra, amikor kinőtte. Akinek a vagyoni helyzete engedi, élete során többször is jut új fülbevalóhoz. Ebben nem különböztethetők meg különösebb területi rendszerek.

Csecsemő első fülbevalóját régiesebb szinten az anya szokta venni, esetleg nagyanya vagy nagynéni. Ahol már elterjedtebb a fülbevalóviselet, ott kialakul az a szokás, hogy keresztelőre a keresztanya ajándékozza, majd keresztelő után teszik a gyermek fülébe (Szeremle: az ékszeripar államosítása óta, Érseksanádon: szórványosan az 1920-as évektől, Sükösd és Bátmonostor környéke: kevesebben az 1920-as évektől, többen az 1940-es évektől; Bajaszentistván: az első világháború óta, bunyevácok Csávoly környéke: az 1910-es évektől, Katymár környéke: 1945-ig általános volt, németek Csávoly és Katymár környéke: a XIX. század közepétől a XX. század elejéig). Esetleg örökli valakitől a csecsemő a fülbevalóját.

8–10 éves korban egyesek már díszesebb fülbealót kaptak az elsónél, vagy ha más nem, csüngőt az eddigire. Ezt az anya vette, vagy idősebb lánytestvértől örökölték.

12 éves kor körül, az iskola elvégzésekor szokott bekövetkezni a szükséges fülbealócsere, mert már kinövik a kiskorit. Az új nagyobb fülbealó már értékesebb, szebb az eddiginél, gyakran csüngős. Legtöbbször az édesanya veszi, néha bérálási ajándék a bérmaanyától (Sükösd: 1920 után, Bátmonostor: 1920–30-as évek). Ebben az életkorban szokott előfordulni, hogy ha eddig még nem volt fülbealójuk, mert szüleik nem vettek, akkor a lányok maguknak vásároltak valami olcsót.⁴⁰

Rendkívüli esetként több helyen előfordult már 12 éves kor körül, hogy a lány igazi felnőtt fülbealót kapott szüleitől elismerésül, hogy már végzett olyan mezőgazdasági munkát, amit csak felnőtt lánytól kívánnak meg.

Rendszerint 14–15 éves korban szokták megkapni a család anyagi erejéhez mérten a lehető legértékesebb felnőtt fülbealót, amit már az egész életre szánnak. A legszegényebbek kivételével erre a második fülbealócsere majdnem mindenkinél sor szokott kerülni. Ebben az életkorban kapták a legszebb, nagylányos-felnőtt ruhát is, ékszer is; búcsúra, karácsonyra vagy húsvétra. „Mer akkor kezdett lánkonni... ment táncolni”, akkor érdemelte ki mindezt azzal, hogy már felnőtt mezőgazdasági munkát végzett. Szegényebb lányok, ha szüleiknek nem telt rá, saját napszámbérüket gyűjtötték össze, hogy minél divatosabb fülbealót vehessenek.⁴¹ Volt, aki anyjától, nagyanjától örökölte fülbealóját, „aki szegény vót is, jussót függőt”, ahol divatos volt.

Egyesek még menyasszonykorukban is kaptak valami szép új fülbealót szüleitől vagy a vőlegényektől. „Vót, akinek jegybe függőt is vettek a lázsiás mellé”. (Szeremle: 1920 körül, Érsekcsanád: 1910 után, Bátmonostor: 1910–20 körül, sokan: napjainkban.)

Néha menyecskék örökölték anyósuktól másik fülbealót vagy esetleg még vettek maguknak újat (pl. Szeremle: 1920-as évek, Sükösd: 1910-es évek).

Így aztán, ha nagylány vagy menyecske többször is kapott fülbealót, egyidejűleg két vagy több párral is rendelkezett, amit viselhetett. A gazdag németek közt Csávolyban akadt olyan asszony is, akinek 3–4 pár volt. Az ilyenek munkára, táncba, templomba más-más fülbealót tehettek fülükbe. De akinek csak egy pár fülbealója volt, felhúzott csüngőket az is tetszés szerint változtathatott rajta.

Szegényebbeknek nem is volt több, „csak egy pár, az dosztig elég vót a keresethő”. „Jó vót, ha egy is vót, amit a fülbe tettek.” „Mentek a népek napszámba, az mindig a fülükbe vót.” (Pl. Baja környéki puszták: a XX. század eleje.) Pedig a paraszti munkához nem is volt praktikus, előfordult pl., hogy fejéskor „a tehén kicsapta” farkával az asszony füléből a fülbealót. De „mindig attól fétek, hogy ha kiveszik, benyől a füle luktya” és akkor ünnepre sem tehetnék a fülükbe. Ezért állandóan, mosakodáskor is bennehagyták a fülbealót.

Néha előfordult, hogy valaki gyászban nem akart ékszerrel hivatkozni és ideiglenesen kivette fülbealóját, esetleg feketekövűt vett helyette (Érsekcsanád: az első világháború táján).

⁴⁰ Kiscsávolyi bunyevác lányok az 1910-es években 3–6 krajcáros vásári fülbealót vettek maguknak (amikor egy férfi napszám 1 korona volt).

⁴¹ „Másfél hétig vót a gépénél, a cséplőgépnél ezér, emlegette édesanyám, hogy el ne adjam” — mondja egy szeremlei asszony öröklött fülbealójára, amit anyja az első világháború táján vett magának nagylánykorára.

Ahogy idősödtek az asszonyok, igyekeztek fokozatosan egyszerűbbre cserélni fülbevalójukat, amint egész öltözködüket is. Ha valami eltört, elveszett a fülbevalóról, eleinte még megjavíttatták ötvössel, később már úgy hagyták hibásan, tovább viselték csüngő nélkül is. Nők mindkét fülükben szokták fülbevalót viselni, de öregkorukra az is előfordulhat, hogy csak egyikben van fülbevalójuk, ha elvesztették párját. Hiszen öregnek már úgy is jó! Mutatósabb, értékesebb, főként nagy csüngőjű fülbevalót nem is illik viselni, ha valakinek lánya, menyé vagy unokája van, akinek megfelel. Át kell örökíteni és helyette egyszerűbbet venni. De az, akinek „nem volt unokája, finomba járt mindig”, idős korára is. Sok asszony, ha tönkrement a fülbevalója, vagy ha előlükötötte, vagy ha meggyógyult abból a betegségből, amiért viselte, nem is hordott már tovább fülbevalót, feleslegesnek tartotta a cifrázkodást, mondván, „nem köll” az már neki.

Sokan halálukig viseltek fülbevalót, mint ami hozzátartozik a nőiességhöz és gyógyító eszközként is fontos. A XIX. században előfordult, hogy a halottal vele is temették, legalábbis fiatal halottal, vagy öreggel olyankor, „ha nem maradt úgy valakije: itt van, vigye mindenestül, volt lázsiása, függője, gyűrűje” (Érseksanád, Bátmonostor, Dusnok, bunyevácok és gazdag németek Katymár). A XX. században rendszerint már a haldokló füléből kivesszik a fülbevalót, ha nincs eszméletén és nem temetik el a halottal. Úgy vélekednek, „nem köll oda már semmi”, hiszen az értékesebb ékszerekért a „rablók kiássák”, „fel is ássák” a sírt.

Ha az a fülbevaló, amit valaki már nem visel, használhatatlan, vagy használható ugyan, de nem divatos és örökítésre nem alkalmas, beadják egy ötvöshöz és olcsóbban kapnak újat, azaz fémértékben becserelik, mint általában a régi ékszert szokták. Ha a fülbevaló használható és divatos is, akkor elsősorban örökíteni szokták. De ha erre nincs szükség vagy alkalom, egyszerűen elteszik. Halott fülbevalóját is legtöbbször örökli valaki. Egyes közösségekben azonban a halottét „nem jussolják”, hanem becserelik ötvösnél és ha valaki viselni akarná, „szólnak is érte, hogy miért teszi el az anyját” (Szeremle, Érseksanád és részben Bátmonostor).

A fülbevaló ápolása

Az ezüst fülbevalót szokás volt tisztogatni is, mert oxidálódik és elveszti fényét. Ez megoldható egy darab puha ruhával, posztóval, „mer az minden szennyet levisz” (ötvösök: a XX. század közepéig, Sükösd: 1900 körül). Szokás volt a rongyra iskolakrétát ráhuzogatni vagy porrá faragott állapotban rászórni, „avval síkáltuk” (Sükösd: 1900–1914, Bátmonostor: a XIX. század vége és 1914 között). A rongyot esetleg megnedvesítették (Bátmonostor környéke: a XX. század eleje), vagy a krétát pálinkában oldották⁴² (Dusnok: a XX. század eleje). A lányok, menyecskék „szombaton kivették a fülbevalót és kipucolták”, „hogy vasárnap szép legyen”, „akkor olyan szép volt, egész héten aztán befeketedett”.

Az arany fülbevalót általában benne tartották a fülükben (esetleg rögzítve) és nem is tisztogatták, „nem ártott neki semmi”. Mosakodáskor esetleg szappanos vízzel megmosták és a törülközővel megtörölték.

⁴² Kötényeken „Ezt az ezüstsípkét, anyám mindig mondta, hogy pálinkával kell lemosni, mert az befeketedett. Lefektette és pálinkás ruhával átdörzsölte, aztán visszavarratta... Szép fényes lett.” (Bunyevácok Katymár: a XX. század eleje.) SOLYMOS, 1970, 33.

Összefoglalás

1. A Baja környéki fülbevalóviselet főbb vonásainak időrendi áttekintése

Az első korszak, amit hézagosan bár, de vizsgálhattam, a XIX. század elejétől kb. 1870-ig tart. Elterjedt a fülbevalóviselet elsősorban a bunyevácoknál, továbbá a németeknél és a sokacoknál is. Délszlávoknál férfiak körében is. A nők csecsemőkorban kezdték viseletét, szülésznő szúrta át fülcimpájukat. Főleg ezüst fülbevalót viseltek, de kezdték az aranyat is. Előlcukós zárú, préselt fejű, főként *lencse* fülbevalót hordtak; egyszerűbb, főleg bojt alakú csüngőkkel, inkább kis méretben.

A második korszak kb. 1900-ig tart. Változások az eddigiekhez képest: A katolikus magyaroknál elterjed a fülbevalóviselet, ott még nagyobb korban lyukasztják át a fülcimpát, ötvösnél vagy házilag. Nőknél is jelentős a fülbevaló gyógyító szerepe. Jellegzetesek nagyobb préselt fejek: *dínnye* és *hagyló*, egykövesek porcelán kővel, valamint a cifra bojt alakú és a lapos kereszt alakú csüngők.

A harmadik korszak az 1910-es évek végéig (az első világháború végéig) tart. A fülbevalóviselet virágkora. A paraszti ízléssel már egyre sikeresebben küzd a polgárosultabb, „iparos” ízlés, ebből nagy forma- és viselésmódbeli változatosság adódik. A református magyaroknál is, tehát már az egész környéken elterjed a fülbevaló, a reformátusoknál még a kezdetekkel járó szokásos jelenségekkel. A nőies megjelenéshez ebben a korban kívánják meg legjobban a fülbevalót, de a gyógyító funkciója is előtérbe kerül az 1910-es években. A fülcimpa átlukasztói lehetnek nem egészségügyi specialisták is. Általában tűvel végzik a műveletet. Szokásos a dörzsöléssel érzéstelenítés és elkezdődik a fertőtlenítés is. Az 1910-es években tömegesen áttérnek az arany fülbevalóra. Formákban is akkoriban tűnnek fel a törekenyebbek, polgárosultabbak. A fejformákban még a domborúak a jellegzetesek, de terjednek a sima lapúak is. Elterjednek a többköves fejek, köztük az *opálkúves herelevél*. Kezdődik a pénz fejek első nagy divathulláma. E korban a legkedveltebbek a csüngők. A lapos kereszteteket domborúak váltják fel. Divatosak az összetett és többszörözött csüngők. Általában nagy méreteket viselnek.

A negyedik korszak az 1940-es évek végéig (az ékszeripar államosításáig) tart. A polgárosultabb ízlés egyszerűbbé teszi a fülbevaló-viseletet is. Általánossá lesz, hogy a nők csecsemőkorukban kezdik a fülbevaló viselését és szülésznők lyukasztják át a fülcimpát. A lapos fülbevaló fejformák a divatosak, főleg a fűrészelték és az öntött *pénzfüggő*. A kövesek is jobban elterjednek, elsősorban soklapú üvegekkel, akkor már „a polgáremberek (= parasztok) a csillogó dolgok felé hajlottak, amik azzal tűntek fel, hogy fényesek”. „Csak azt szerették, ami csillogott. Mint a szarka, az is ami csillog, elviszi.” A domború csüngők egyszerűbbek, a lapos fejekhez laposak járulnak. Általában a kisebb méretek felé történik eltolódás.

Az ötödik korszak az ékszeripar államosításától napjainkig (1970) terjedő időszak. Ez már a népi fülbevaló-viseletből való „kivetkőzés” kora. Előbb a férfiak, majd a nők is elhagyják a fülbevalót, „most már rengeteg kislánynak ki sines fúrva a füle”. Csökken a fülbevaló ékszerszerepe is: „nem szeretik annyira a csecsebecsét” és a gyógyító funkció is elhomályosul. A fülcimpa átlukasztását szülésznő vagy orvos végzi. Az állami ékszerkészítés és a megmaradt kisipari ékszerkészítés anyagban, formában és mennyiségben sem tudja kielégíteni a speciális népi igényeket. Egyszerűbb és városiasabb formák terjednek el, olyanok, amik városias ruhához is illenek. Női fülbevalókban is megjelenik a csavaros zárú (amilyent azelőtt csak férfiak viseltek a nép körében). Aki nem lyukasztatta át fülcimpáját, az esetleg *klipszet* csipet rá.

A pénzfejú fülbevalók újra divatosak. A csüngőket általában elhagyják, „ma már inkább csak a fölseje van” a fülbevalónak, „ez iparosabb”, „most már mindenki iparosabban jár (= városias ruhában) ... a lógó már nincs nekik”.

2. A fülbevalóviselet etnikus specifikumai a Baja környéki kulturális egységek között

A magyarok fülbevalóviseletének egyes vonásai az összes többi nemzetiségtől különböznek. Náluk terjedt el a legkésőbb a fülbevaló-viselet (a tárgyalt korszakokon belül). Noha a délszlávoknál kevésbé, a németeknél viszont erősebben ékszerkedvelők. A férfi fülbevaló nem jellemző. Ha van, akkor a modernebb, csavaros zárú. Ebben a németekhez hasonlítanak. A női fülbevalók formái inkább a bunyevácokéival rokonok. A bunyevácoktól átvett elemeket a magyar ékszer viseletben tovább is fejlesztik, sajátos magyar stílust alakítanak ki. (Erre a legjobb példát a pénznyakékek alakulása szolgáltatja, bár a fülbevalókban is megnyilvánul ez a jelenség.) Bizonyos parasztság, vaskosság a bunyevácokétól elválasztja és inkább a sokacokéhoz köti a magyarok fülbevalóit. Az egész Baja környéki magyarság kedveli a polgárosultabb formák közül a fűrészelt fejeket és az öntött *pénzfüggőt*. Fülbevalókövekben a pirosat kedvelik, ez az összes nemzetiségtől elhatárolja őket (mert azok a kéket részesítik előnyben). Magyar jellegzetesség az *opálküves herelevél* fülbevaló, a csüngők közül pedig a préselt gömb és a díszesebb bojt alakok.

A reformátusok a legkonzervatívabbak, a legkésőbb náluk terjedt el a fülbevaló, előbb Érsekcsanádán és utoljára a leghagyományörzőbb Szeremlén. Viszonylag soká viseltek ezüst fülbevalót. Formában jellemző a sokféleség. A legparasztosabbtól a legpolgárosultabbig mindenre van példa, a leggazdagabbak a nemzetiségek fülbevalóit is utánozzák, minden újítást kipróbálnak. Csak a katolikus vallási jelképeket ábrázoló formák hiányoznak.

A katolikusok közül Bátmonostor környéke a legjellegzetesebb a fülbevaló-kultúrában. Az itteni fülbevalóviselet korábbi és más, mint a reformátusoké, de ez is kifejezetten magyar. Tipikusak a préselt formák: *dinnye*, *makk*, *szív* és *kagyló* alakú fej és kereszt alakú csüngő. — A Baja környéki puszták és Bácsborsod fülbevalói nem jellegzetesek, inkább polgárosultak. — Sükösd fülbevalókultúrája részben a Bátmonostor környékivel rokon, de több vonása eltér a többi magyarokétól és a bunyevácokéra, sokacokéra hasonlít. Terminológiai rokonság is akad a sokacokkal: a sokacok mellett élő hercegszántói magyarokon kívül csak a sükösdiiek nevezték a sokac szemlélethez hasonlóan *gomb*nak a másutt *lencsének* nevezett fejet. Nagy a formagazdagság. A legtöbb féle préselt fejformát itt viselték. Jellegzetes a sima lapú szív alak. Kövekben a piros mellett a többi magyarnál jobban kedvelték a kéket, ebben is a nemzetiségekhez húztak. A csüngők itt a legdíszesebbek, legsokfélébbek. Egyedülálló a magyarok között, hogy itt a sugarasan többtengelyes *rác*os csüngőt is viselték, amit azért hív így a nép, „mer a rácok használták előbb, előbb arra vót divat, azoknak a rácoknak, utána a magyarok is felkapták”. A sükösdiiek a többi magyaroknál jobban kedvelték „a nagyobb, durvább, meg erősebb” fülbevalót. A fülbevalóviseletben, a népi kultúrában ebben az apró részletében is megmutatkozik tehát a község délszláv eredete.

A *bunyevácok* fülbevalóviselete részben a másik délszláv nemzetiségéhez, a sokacokéhoz hasonlít, de el is tér attól, pl. már magának a fülbevalónak az elnevezésében is. A bunyevácoknál is elterjedt a férfi fülbevaló, régiesebb beakasztós zárral. A gazdag bunyevácok női fülbevalói viszont polgárosultabbak, kifinomultabbak, mint a szegényebb sokacoké, és inkább anyagilag értékesek, mint mutatósak. Ebben inkább a magyarokhoz hasonlítanak. A legkorábban a bunyevácok tértek át az arany fülbevalókra. Mindig a legdivatosabbat igyekeztek megszerezni: „inkább nem ettek, csak

ruha legyen, meg ékszer". A vegyes lakosságú helységekben jól megfigyelhető, hogy „a bunyevácok nagyon adtak erre, akármilyen szegény lány volt, de egy szép ruhája az volt... a német ha 20 holdas volt, akkor se volt neki olyan”.⁴³ Ez a fülbevalóra is érvényes. A hasonlóan nagy múltú német fülbevaló-viseletnél sokkal díszesebb a bunyevác. Fejformákban legjellegzetesebb a pénzérme. Pénzes fülbevalója „az egész bunyevácáságnak volt, sőt arról lehetett megismerni”. Díszes szegéllyel kizárólag ők viselték. A gazdagság, az aranypénzekben való bővelkedés nyakékeikben majd fülbevalóikban is megnyilvánult. Az átlagos fülbevalómérethez képest a pénz nagy és feltűnő is. (A magyarok még nagyobb, ezüstpénzekből álló nyakékeiből már nem is lehetne fülbevalót csinálni az érmék súlya miatt.)

Dusnók fülbevalói a legrégiesebbek a bunyevácok között, mert viszonylag szegények. Ezért jobban hasonlít a sokacokéra a fülbevaló-viseletük, mint a többi bunyevácoknak, itt hordtak pl. legtovább ezüst fülbevalót. — Bajaszentistván és Csávoly környéke nem jellegzetes. — A legmódosabb Katymáron az ismert legnagyobb múltú a fülbevalóviselet, ott tértek át leghamarabb az aranyra és a szolidabb, polgárosultabb formákra is.

A sokacok fülbevalóviselete hasonlít a másik délszláv nemzetiségéhez, a bunyevácokéhoz, de a sokacok szegényebbek; régiesebbek a fülbevalóik. Hasonlítanak a délszláv eredetű sükösdiekéhez is. A sokacoknál a legjellegzetesebb a férfi fülbevaló, régies beakasztós zárral is. A női fülbevalókra jellemző, hogy sok a házi készítmény. Speciálisnak látszik a lószórmunka. Az ötvöskészítette fülbevalókat is sok csüngővel kedvelték. Az ötvösök szerint a *sz krilama* csüngő a sokacoknál, *szerbeknél* volt a legjellegzetesebb, mondják, ha „szerb helyekre mentünk” vásárra, búcsúba, „mindig ott kellett lenni választékba a *sz krilama* függőnek is”. A látványos, folyton mozgó és hanghatásokat is keltő bonyolult felépítésű ékszerekben tett örömük a sokacoknak. Inkább az olcsó és tetszetős megoldásokat keresték, a nagy méretet szerették fejben és csüngőben is. Később a forrasztott oldalú *sokac függő* volt jellegzetes. Ez a forma a sokacok hagyományos igényeinek kielégítésére készült befeneklés nélkül, bár maga a készítő sem értette, „miért volt ez nekik, nem tudom, mer beszedi a piszkot”. Korábban a lószőrcsüngők, később a *sokac függő* illett hozzá a *pleténica* hajviselethez,⁴⁴ mint a sokac népviselet szerves tartozéka.

A németek fülbevalóviselete tér el legjobban az összes többi nemzetiségétől. Noha a bunyevácokéhoz hasonlóan nagy múltú, de mindegyikénél sokkal puritánabb. A férfi fülbevaló nem jellegzetes. Ha van, akkor a modernebb csavaros zárú. Ez a vonás a magyarokhoz hasonlít. A női fülbevaló a németeknél sosem volt feltétlen velejárója a nőies megjelenésnek; ők inkább azt tartották erénynek, ha takarékoskodtak ruhán, ékszeren. A legegyszerűbb, legolcsóbb fejforma, a *lencse* a jellemző, főleg a legérintetlenebb német kultúrájú Hajóson és Nemesnádudvaron. Azt mondják az ötvösök: „Ha ott eladtunk vásáron 10 pár fülbevalót, abból 9 biztos lencse volt.” A bunyevácokkal vegyesen lakott községekben már valamivel pompásabbak a németek fülbevalói is. Kedvelt a préselt szív és a palmetta alakú *praszli* fejforma. Gyakran csüngő nélkül viselték a fülbevalót. A kereszt alakú csüngők elsősorban a németekre jellemzők. Általában a legkisebb méretű fülbevalókat viselték, nekik „nagyot nem lehetett eladni”, mondják az ötvösök.

HORVÁTH TERÉZIA

⁴³ Katymár. SOLYMOS, 1970, 33.

⁴⁴ A sokacok *pleténica*, *u pleténica* nagylányos hajviselete: homlokán erősen hátrahúzták a haját, sok kis ágba fonták, kétoldalt fülnél rövidre vágták és felpödörítették. Az 1950-es évekig, a kivetkőzésig divat volt.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- GÁBORJÁN A., 1969: *Magyar népviseletek*. Budapest.
 SOLYMOS E., 1970: *Kátymár. Vegyes néprajzi adatok*. Kézirat, a bajai Türr István Múzeum adattárában: 92—69.
 SZENTKLÁRAY J., 1891: *A dél-magyarországi németek*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen, Magyarország II.* Budapest.

DAS TRAGEN DES OHRSCHMUCKS IN DER GEGEND VON BAJA

Diese Studie ist eine Fortsetzung der vorjährigen Veröffentlichung, die sich mit der Systematisierung der Ohrschmuckformen auseinandersetzte.

Eingangs wird die Funktion des Ohrschmucks behandelt. Das Ohrgehänge ist einerseits Schmuck der Frau, andererseits wird ihm, sowohl bei Männern als auch bei Frauen, eine heilende Rolle zugeschrieben. Vor allem bei Augenleiden, doch auch bei anderen Übeln gilt das Tragen von Ohrschmuck für zuträglich. Dem Durchstechen des Ohrläppchens wird eine heilende Wirkung zugemessen, da durch das in dieser Weise entstandene Loch die „bösen Säfte“ aus Augen und Kopf abgeleitet würden. Viele halten besonders den goldenen Ohrschmuck für heilkräftig, da Gold „reinigend“ wirken soll.

Das Tragen des traditionellen Ohrschmucks erfordert ein Durchlochen der Ohrläppchen. Dieses besorgen die Goldschmiede (bzw. Silberschmiede) oder Ohrring tragende Bauern oder aber besondere Spezialisten, die vielleicht sogar medizinisch geschult sind (Geburtshelferinnen). Das Durchbohren wurde entweder mit dem Stäbchen des (mit dem Verschluss zum Einhaken versehenen) Ohrgehänges, oder zumeist mit einer starken Nähnadel durchgeführt. Einige Goldschmiede (bzw. Silberschmiede) hatten spezielle, zum Durchlochen der Ohrläppchen geeignete Geräte. Die Bauern pflegten vor dem Durchlochen des Ohrläppchens dieses durch Reiben zu betäuben, d. h. unempfindlich zu machen. Nach dem Durchstechen des Läppchens wurde der Ohrschmuck entweder sofort an das Ohr gehängt, oder davor für einige Tage, bis die Wunde verheilt war, ein Seidenfaden ins Loch gezogen.

Nach eingehender Besprechung des Ohrschmucks von Männern und Frauen, sowie der Verbreitung der verschiedenen Formen und Maße, der Trachtenarten und des mit dem Tragen verbundenen Brauchtums, faßt die Abhandlung die zeitliche Gestaltung des Tragens von Ohrschmuck in der Gegend von Baja und die Charakteristika der Ohrschmuckkultur der einzelnen Nationalitäten zusammen.

In der Epoche von Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1870 verbreitete sich das Tragen von Ohrschmuck bei den Bunjewazen, Deutschen, und später bei den Schokazen. Danach, bis zur Jahrhundertwende, fand der Brauch bei den ungarischen Katholiken, und bis zum Ersten Weltkrieg aber auch bei den ungarischen Protestanten archaischer Kultur Verbreitung. Zwischen den Jahren 1900 und 1920 stand das Tragen von Ohrschmuck in höchster Blüte. Damals trug man die verschiedenartigsten, verziertesten Formen mit vielerlei und oftmals aber zusammengesetzten Gehängen. Vor allem waren die gewölbten, gestanzten Formen modern. Vorherrschend war noch der rustikale Geschmack, der Robustheit und große Formen bevorzugt. In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen wird der Ohrschmuck einfacher. Hauptsächlich sind die flachen Formen beliebt. Ein mehr bürgerlicher Geschmack findet Verbreitung, die zarteren und zierlicheren Formen werden vorgezogen. Nach dem Zweiten Weltkrieg erfolgte eine Verstaatlichung des Juweliergewerbes. Seinerzeit konnten die Goldschmiede (bzw. Silberschmiede) die traditionellen Volksansprüche befriedigen, von da an aber verstädtert, vereinheitlicht die Fabrikware auch den Ohrschmuck der Dorfbewohner. Allmählich geben sie aber das Tragen von Ohrringen auf.

In ihrer Blütezeit hatten die Ohrgehänge der Ungarn aus der Gegend von Baja teils bäuerische, teils bürgerliche Formen. Obzwar bei den ungarischen Bauern das Tragen von Ohrschmuck eine Sitte verhältnismäßig neueren Ursprungs ist, entwickelten sich dessenungeachtet eigene Züge. Bei den Ohrringen der Bunjewazen wird die allgemeine Vorliebe zum Schmuck der Südslawen erkennbar. Auch viele Männer tragen hier Ohrschmuck. Die Ohrgehänge der Frauen sind zumeist wertvoll; die Bunjewazen wollen hier mit ihren Reichtum repräsentieren. Charakteristisch für sie ist der Ohrschmuck aus Goldmünzen. Auch die Schokazen haben Schmuck sehr gern. Bei ihnen ist der Männerohrschmuck am verbreitetsten. Die Ohrgehänge der Frauen sind dekorativ, groß, doch weniger wertvoll, häufig hausgewerblich gefertigt, da die Schokazen ärmer sind. Die Ohrringe der sparsamen Deutschen sind die einfachsten, solidesten, kleinsten.

„Népművészetünk története”

A Néprajzi Múzeum kiállítása, 1971.

1971-ben a Néprajzi Múzeum lehetőséget kapott, hogy a Várban, a Budapesti Történeli Múzeum termeiben időszaki kiállítást rendezzen „Népművészetünk története” címmel. A kiállítást CSILLÉRY KLÁRA rendezte és április 3-án ORTUTAY GYULA nyitotta meg.

A Néprajzi Múzeum eddigi kiállításában — valamint a nép művészetét tárgyaló irodalomban — tekintettel volt az évszamos tárgyak jelentőségére a történeli fejlődés megrajzolásában, mégis ilyen tömegben és ilyen következtetésséggel még nem csoportosították össze az egy időben készített, más-más helyen keletkezett tárgyakat. A kiállítás 710 négyzetméter felületén összesen 1284 tárgy került bemutatásra a történeli Magyarország egész területéről, ebből 1058 volt évszamos.

A rendező CSILLÉRY KLÁRA kiválóan oldotta meg elgondolásait: logikus, tudományos gondolatmenet tiszta vonalvezetésében, a tárgyak kiválasztásában érvényesítve mind a tipikus darabok, mind az egyedi tárgyak szereplését.¹ Az előremutató, újat jelző tárgyakat kiemelten helyezte el, de hangsúlyozta az ismétlődő, formailag megújuló tárgyak összekötő szerepének, hagyományának jelentőségét. Magas esztétikai igényvel válogatott az anyagban és rendezte el a palota szép fekvésű hosszú termében. A kiállítás egésze felemelő, ünnepi érzést keltett: a paraszti élet körülményei között keletkezett alkotások jól hatottak a márványborítású környezetben. Elmondhatjuk: ekkora bemutatása a magyar népművészetnek még nem volt, ennyi jelentős tárgyat még nem láttunk együtt, ilyen tudományos és esztétikai igényű rendezésben és ilyen méltó környezetben.

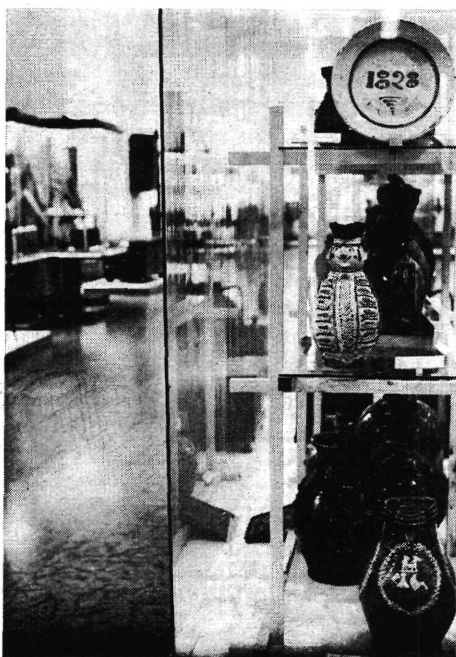
Az anyag előzetes válogatása során derült fény arra, hogy milyen bőségben áll rendelkezésre anyag a különböző századokból, évtizedekből: hogy a XVIII. századot szinte évtizedenként lehet bemutatni, a XIX. század első felét még részletesebben, egyes évtizedeknek több vitrint is szentelve. De azt is meg kell mondani, hogy a XVIII. századnál korábbi anyagból a Néprajzi Múzeum úgyszólván minden jelentős tárgya bemutatásra került — „tartalék” nem maradt. Ezzel szemben a XIX. század második feléből, különösen a század utolsó harmadából jóval bőségesebb anyag állt rendelkezésre, ezeknek az évtizedeknek az anyagából már erősen válogatni kellett. Ennek oka, hogy e kor közelebb esik a gyűjtés megindulásának időszakához, a népművészet „felfedezéséhez”, de oka az is, hogy e korban — minden jel arra vall — valóban nagyobb mennyiségben, nagyobb változatosságban születtek olyan díszített tárgyak, amelyek a „népművészet” fogalomköréhez tartoznak.

¹ K. CSILLÉRY K., Népművészetünk története. A Néprajzi Múzeum kiállítása 1971 április—szeptember. Bp. 1971. A kiállítás vezetője. (Továbbiakban: Vezető.)

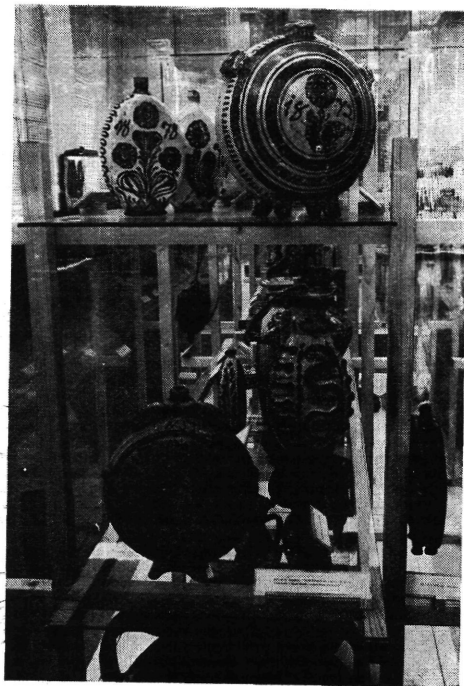

1. ábra. „Népművészetünk története”, a Néprajzi Múzeum kiállítása a Várban a Budapesti Történeti Múzeum termében. A kiállítás XVIII. századi tárgyainak szárnya.

2. ábra. „Népművészetünk története” kiállítás. Kerámia az 1820-as évekből.

3. ábra. „Népművészetünk története” kiállítás. Kerámia az 1870-es évekből.

4. ábra. „Népművészetünk története” kiállítás.
Bútor az 1830-as évekből.

A kiállítás előugratta az „első” tárgyakat: egy-egy korszak legkorábbi évszamos tárgyát, típusát. E kiállítás után tudjuk, melyek a Néprajzi Múzeum legkorábbi évszámmal megjelölt darabjai.

Első a jelentőségében is kiemelkedő ádamosi templommennyezet,² ahol az 1526-os évszám, mely a látogatóban Mohács emlékét idézi, azt örökíti meg — amint erre a kiállítás rendezője figyelmeztett —, hogy a Dózsa-lázadás utáni időszakban készült, amikor a patrónus család címere mellé, azzal mintegy egyenrangúan, az ácsmester odafestette a maga emblémáját, a munkáját jelképező gyalut és körzöt.

A XVI. századból több évszamos tárgy nincsen. A XVII. század egy 1604-es kerámia tárggyal kezdődik, egy mangánlila ónmázás bokálllyal. A legkorábbi évszamos ólommázás edény az 1625-ös békásmegyeri zöld boroskancsó, amelynek rajzát elsőnek a FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY „Magyar népművészet” c. kötet mutatta be.³ Majd az évszamos tárgyak sorában az 1642-es magyarfülpösi templommennyezet táblái következnek.⁴ Az igen archaikus lőporszaruk legkorábbi darabja 1650-ből való,⁵ és 1680-ból is ismert egy Szegedről származó lőporszaru.⁶ Az évszamos bútorok sorát egy 1666-os asztal nyitja meg; 1693-ból való egy festett ládácska Rozsnyóról. Korai az első mézeskalács-ütőfa: az 1684-es évszámot viseli. Két népi ízlésű hímzés is XVII. századi: egy 1674-es keresztöltéses párnahéj és egy 1677-es vagdalásos lepedőbetét a kevés fennmaradt korai textilá bevezetője.

² Vezető, 5. kép. — BALOGH J.; Az erdélyi Renaissance. I. k. Kolozsvár, 1943. 297. és 200. kép. — TOMBOR I.; Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1968. — HOFER T.—MAKKAY J.; A magyar népművészet évszázadai. I. Festett táblák 1526—1825. Székesfehérvár, 1969.

³ FÉL, E.—HOFER, T.—K. CSILLÉRY K.; Hungarian Peasant Art. Bp. 1958. 46.

⁴ Vezető, 6. kép.

⁵ Vezető, 7. kép.

⁶ Vezető, 8. kép.

A XVIII. század elején megnő az évszámos bútorok száma: az 1704-es rozsnýói csiznadiacéhpád nemcsak mint bútor értékes, hanem mint céhemlék is. Egy 1714-es debreceni karossék, 1716-os sárközi széktámla,⁷ majd 1720-as Szarvason gyűjtött gömöri ácsolt láda folytatja az évszámos faragott népi bútorok sorát. Az 1776-os, „NMHL” betűkkel ellátott kisláda a Veszprém megyei „Nemes” Meneshely községi irattartó és pénzes ládája volt (6. ábra). A század végéről festett ágyfej (1783) is fennmaradt. 1722-vel kezdődik a faragott mángorlók sora, 1790-es az első datált borotvatartó. Sótartó 1776-ból, faragott fűszertartó doboz 1755-ből maradt fenn.

A XIX. század elején, főleg a 30-as években nemcsak az eddig idézett tárgyfeleségek sokasodnak meg — például évszámos mángorlók tömege, mintakancsók sora —, hanem a falusi háztartás és gazdaság egyre több tárgyfeleségén van évszám: mosósúlyok (1806), vászonfeszítő (1816), vetélő (1837). Van évszámos ostornyél (1837), pásztorakészség (1837), kévekötfő (1837), 1830-as évszámmal kezdődnek a faragott, spanyolozott tükrösök. Hét évszámos ácsolt láda került kiállításra e századból: 1837, 1843, 1848, 1863, 1875, 1889, 1896-ból (5. ábra). Különös, hogy egyes tárgyak évszámos darabjai viszonylag késiek: furulya csak 1872-ből, citera csak 1905-ből való.

A népművészet történeti fejlődését természetesen nemcsak az évszámos tárgyak alapján lehet megítélni. A datált tárgyaknak elsősorban abban van jelentőségük, hogy segítségükkel — stíluskritikai módszerekkel — pontosabban meg lehet határozni a nem-évszámos tárgyak korát. Éppen ez a kiállítás mutatta meg, hogy az évszámos tárgyak hiányából nem lehet negatív következtetéseket levonni. A kiállítás első vitrinjében, a régészeti anyag között IX–X. századi orsónehezéket láthattunk, ennek évszámos párjával csak az utolsó vitrinben, egy 1901-es darabbal találkoztunk.

A kiállításban nem egy jelentős tárgy korát stíluskritikai alapon kellett meghatározni. A kiállítás elején látható hat rendkívül jelentős erdélyi ácsolt láda (illetve láda eleje) közül négy a XIV–XV. századra, kettő a XV–XVI. századra tehető.⁸

Egy-egy tárgycsoport története természetesen nem a datálással kezdődik. CSILÉRY KLÁRA történeti tanulmányai lehetővé tették, hogy a kiállítás vezetőjében a tárgyak évszámainál jóval korábbi időpontra, korábbi évszázadra tegye egy-egy tárgy-típus feltűnését népi, paraszti környezetben. Asztalra 1515-ből idéz adatot, ácsolt „szekrény” a XIV. században országosan használt, az asztalos készítette „láda” a XIV. században nemesi házakban, a XVI. század elején parasztok házában tűnik fel.

A kiállítás rendezésében hangsúlyt kapott a személyiség kérdése: előtérbe kerültek az alkotók által szignált tárgyak. Az írásbeliség fejlődésével, az egyéniség előretörésével egy-egy készítő öntudatosan odairja, odavési, hímezi vagy szövő nevét munkájára. Rendszerint megvolt az oka annak, hogy miért akarta az alkotó a nevét megörökíteni: művét közösségnek szánta, jóbarátnak vagy éppenséggel szerelmi ajánlónak.

Az első szignált cserépedény nagy, zöldmázaz, kétfülű boroskorsó: „BRENNER STEPHANUS FECIT ANNO 1732” (8. ábra). E darab valószínűleg a Nagyszebentől északra fekvő Vizaknán készült (dr. KÓS KÁROLY közlése szerint), bizonyára közösség rendelte meg. A két első ajándéknak faragott mángorló, melyre a készítő rávéste nevét, 1767-ből, illetve 1780-ból való; az előbbi Lud Ferenc faragta a Vas megyei Viszákon, az utóbbit Sopron megyében Csikor László készítette. 1748-ból való egy dunántúli szőtteskendő, melybe a legény beleszőtte a maga és a lány nevét: „Gál Erseji Takács Pál szőtte” (7. ábra). Az első székely fazekas, akinek művét név

⁷ Vezető, 10. kép.

⁸ Vezető, 1–4. kép.

5. ábra. Ácsolt láda 1862-es évszámmal. Ltsz. 62.7.1.

6. ábra. Községi irattartó és pénzesláda, „nemes” Mencshely ládája, „N M H L 1776” felirattal. Ltsz. 70.171.1.

szerint ismerjük, Kalántai Márton Makfalváról, 1786-ban készítette zöldmázás korsóját (9. ábra). 1792-ből a székely Cserei György csalikorsója maradt fenn,⁹ 1803-ból Kovács János fogarasi fazekas remekművű korsócskája.¹⁰ Papó Lukács Mihály gömöri mester megrendelésre készített gyertyamártót 1799-ben „Dobos István uramnak Betsületesen”. 1793-as székely himzett párnavégen a varró nevét olvashatjuk: „Tankó Juci varta”.¹¹ Az első szignált kalotaszegi írásos hímzést „1818-ba írták Kovács Katájé”.¹² Egy masszív debreceni karosszék „Építődött Ao 1714 Molnár Pál palérlegin miatt”.¹³ 1801-ben ugyancsak „épített” hatalmas aratókorsóját Hallai Mihály „érseklakó Kalocsa városában”.¹⁴

De nemcsak nevüket írják oda az alkotók: ritkán egyes darabokon önaroképüket is az utókorra hagyták. Az 1788-as páratlan vadászkürtön, melyet a Szolnok megyei Kőteleken Dudás István vízimolnár készített barátja, a csengőöntő Pádár Mihálynak Tiszaöbrére, mind a készítő, mind a barátja látható munka közben házával, malmával, mestersége szerszámaival egyetemben.¹⁵ Ugyancsak önaroképként fogható fel a tiszafüredi Katona Zsigmond fazekasmester 1878-ban készített szobrocskája, melynek oldalára a tiszafüredi pálinkásedények jellegzetes madarát is rákarcolta.¹⁶

A rendezés összecsoportosította és kiemelte az egyes kimagasló stílus teremti egyéniségek munkásságát. Így az 1840-es évek nagy művészeinek, a Veszprém megyei Király Zsigának tökéletes művű spanyolozott tükröseit és mángorlóit együtt láthatjuk (ezek kerültek rá a Vezetőre is és a plakátra is).¹⁷ Az 1848 táján működő utolérhetetlen mezőcsáti fazekas, Rajczy Mihály klasszikus darabjai fél vitrint foglaltak el;¹⁸ majd a század végi anyagban a Dráva menti Hodó Mihály finom rajzú karcolt szaru- és fatárgyait is együtt láthatjuk.¹⁹

Az „időtlen” népművészet évekhez kötődött, a „névtelen” alkotók neve ismertté vált.

A kiállítás fő vonala a tárgyak szigorú történelmi rendbe csoportosítása. Az U alakú terem első szárnyában 1800-ig, a középső, leghosszabb szárnyában 1848-ig, az utolsó szárnyában 1914-ig kaptak helyet a tárgyak. A terem adottsága lehetővé tette, hogy ezzel párhuzamosan egy keskeny folyosósról részen főleg képek kerüljenek bemutatásra. Mivel teljes viseleteket nem volt mód a kiállítás anyagába beiktatni (főleg azért, mert népi ruházat nem maradt meg ilyen korai időből), ezt a lehetőséget használta ki CSILLÉRY KLÁRA, hogy mégis szemléltesse a korabeli öltözeteket. Így módon nemcsak az ismert XIX. századi viseletábrázolások lettek bemutatva, hanem az elég gyér számban fennmaradt XVIII. századi viseletképek és a XVII. század jelentős aquarelsorozata, amely a bolognai Marsigli nevéhez fűződik. Meglepetés volt

¹⁰ KRESZ M.; Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. NÉ. XLIII. (1961) 48. ábra.

¹¹ Vezető, 23. kép. — A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárggyűjtése. NÉ. XLVII. (1965) 227, 62. ábra. FÉL E.; Textilgyűjtemény.

¹² Vezető, 26. kép.

¹³ VISKI K.; Bútorzat. A Magyarság Néprajza. 3. kiadás, I. k. 238.

¹⁴ A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése, NÉ. XLIII. (1961) 54. ábra.

¹⁵ Vezető, 21–22. — A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárggyűjtése. NÉ. XLVII. (1963). HOFER T., Állattartás. 185–188, 8–11. kép. FÉL E.—HOFER T.—K. CSILLÉRY K.; Magyar népművészet. Bp. 1969.

¹⁶ KRESZ, i. m. 1969, 14–15. kép.

¹⁷ A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. NÉ. XLIV. (1962). HOFER T.; Állattartás-gyűjtemény. 206–207, 4. és 5. kép.

¹⁸ DOMANOVSKY GY.; Mezőcsáti kerámia. Bp. 1953.

¹⁹ Vezető, 37. kép.

7. ábra. Dunántúli szőttes kendő részlete beleszőtt szignállással:
„Gál Erseji Takács Pál szőtte 1748”.

a középkori anyaghoz csoportosított képsor; ismert festmények kinagyított néprajzi részletei: motoláló anygalka, az 1430-as évekből való németújvári „Fonó Madonna” képéről; Lipótszentmáriáról a betlehemi pásztorok lepelruhába burkolódzva (1430-as évek); fején batyut vivő asszony MS mester Mária és Erzsébet találkozása képéről (1506) stb. Majd a kiállítás végé felé már a korai néprajzi dokumentáció, nagy elődeink tudománytörténeti és fotótörténeti szempontból egyaránt érdekes és megható felvételei: Jankó János, Pápay Károly, Bátly Zsigmond, Györffy István fényképei.

Részletesebben szeretnék szólni arról, hogy mit nyújtott a kiállítás a kerámia-kutatásnak.²⁰

A legelső vitrinben árpádkori mázatlan kerámiát, főleg fazekakat láthatunk, majd hódoltságkori faluásatásokból származó mázatlan kályhacsempéket, fekete korsót és egyszínű, zöld-, illetve sárgamázú edényeket. Kívül mázatlan főzőfazekak egészen a XX. századig készültek, de az évszámok között ilyeneket hiába is keresnénk, mert az egyszerű főzőedényt nem tartották méltónak arra, hogy évszámmal megörökítsék, sem arra, hogy nemzedékről nemzedékre tartogassák. Három mázatlan fazéken azonban van évszám; az 1880-as évekből valók, igen nagy méretűek, kettő lakodalmas fazék lehetett, a legnagyobb vizsgadarab, remekmű. A különleges funkció indokolta azt, hogy évszámot írtak rá. Fekete mázatlan kerámia is készült a történelem

²⁰ A kiállítással kapcsolatos tudományos vitán hangzott el, 1971. augusztusában.

²¹ SZABADFALVI J.; Die Ornamentation ungarischen Schwarzkeramik. Debrecen, 1960. 29. kép. 1757-es gyertyamártó a Déri Múzeum gyűjteményégből; 30. kép. 1792-es gyertyamártó a szegedi Móra Ferenc-gyűjteményből.

valamennyi korszakában, mégis a legkorábbi évszámias darab a Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy 1796-os gyertyamártó, valószínűleg ajándéknak szánt darab.²¹

A XVII. századi kerámiatárgyak az említett 1604-es mangánszínű ónmázás bokállal kezdődnek,²² majd az 1625-ös békásmegyeri és az 1680-as, a Savaria Múzeum által kölcsönadott zöld ólomnázás boroskorsó következik. A Néprajzi Múzeum első habán tárgya 1690-ből való. Az 1660-as évekből több székely kályacsempe maradt fenn,²³ mázatlan és mázás darab (ugyanez a minta mindkét kivitelben), valamint egy Sopron megyei csempe.

Igen jelentős a XVIII. század eleji kerámia. A habán anyag meglepte nem meglepetés, elnépiesedése a század folyamán ismert folyamat. A székely kályhacsempe is állandóan visszatérő témája a század évtizedeinek. Az egyik 1707-es kályhacsempén az egymást metsző félkörök végtelen mustráját látjuk, mint az ádamosi mennyezet egyik tábláján. Újdonságot a zöldmázás, domborműves, olykor színes mázzal élénkített reprezentatív nagy borosedények együttese jelent, melyek funkciója ismert, hála a feliratnak: testületek, céhek, községi tanácsok, egyházak, közös lakomák ünnepi idényei. Ide tartozik az említett 1625-ös és 1680-as edény, az 1732-es Stephanus Brenner által szignált erdélyi korsó. A zöldmázás nagykancsók, boros „korsók” hazája elsősorban a Dunántúl, főleg Veszprém, valamint Zala megye. Innen való az 1744-es „Bírák és Eskütt Uraimék” korsója,²⁴ az 1745-ös „Vilonyai Pap Mihály uram” nevével jelölt darab, egy 1743-as kovácsceh korsója,²⁵ 1752-ből a szántódi csizmadiaceh edénye, a keszthelyi halászkor 1774-es korsója stb.²⁶ Az Alföld és a Felföld területéről is származik nem egy jelentős darab.

A másik kerámiatechnika, melynek feltűnését évszázados darabokon a XVIII. századtól kezdve nyomon követhetünk országszerte: a színes írókás virágozott tálak, valamint kancsók, korsók sorai. Legkorábbi darab 1713-as, készítési helye a Felföld középső része, valószínűleg Libetbánya.²⁷ Ugyancsak a Felföld középső vidékéről származik egy típus (színezése a habán munkákra emlékeztet), mely egy 1730-as tállal datált, hasonló céhkancsó Rimaszombatról is származik, egy korsó pedig Dunapatajton került elő.²⁸ Színes virágos reneszánsz minták ékesítik az erdélyi századok ismert kürpödi stílusú edényeit (10. ábra), alig különbözik ezektől néhány nagykancsó a XVIII–XIX. század fordulójáról Komáromból, illetőleg Pest-Budáról (11. ábra). Országos fejlődésről van szó.

A magyar kerámiakutatásban sokáig áthidalhatatlan űr tátongott a népi kerámia és a régészet által feltárt anyag között. Sokáig úgy tűnt, hogy jelentős XVII–XVIII. századi anyag csupán a habán kerámia. VISKI,²⁹ majd DOMANOVSKY³⁰ feltételez-

²² HERPEI J.: A szegedi és aradi bokály. Néprajz- és nyelvtudomány. VII. Szeged. 1963. 125–133. — Vö. KRESZ M. sajtó alatt lévő dolgozata: Illusztrációk az erdélyi kerámia történetéhez, Ethnographia.

²³ Vezető, 9. kép. — KRESZ M.: Magyar népművészet c. előzetes cikke jelen kiállításról. Múzsák, Múzeumi Magazin, 1971. 1. szám, 22.

²⁴ KRESZ i. m. 1969. 1. kép.

²⁵ NAGYBÁKAY P.: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 4. k.

²⁶ JANKÓ J.: A balatonmelléki magyarság. Bp. 1902.

²⁷ A Néprajzi Múzeum 1967–68. évi tárggyűjtése. NÉ. LI. (1969) 79–80, 30–35. kép.

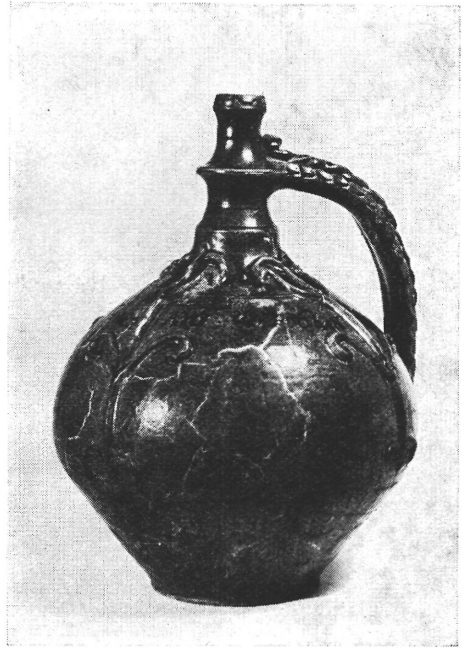
²⁸ TASNÁDI MARIK, K., La faïence de la Renaissance en Hongrie. Faenza, XLVII. (1961) 23–25, X. tábla, d. kép. — A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. NÉ. XLIV. (1962), 244, 60. ábra.

²⁹ VISKI K.: Tiszafüredi cserépedények. Bp. 1932.

³⁰ DOMANOVSKY GY.: Magyar népi kerámia. Bp. 1968. főleg 29. és 43.

8. ábra. Kétfülű zöldmázos borosedény
készítőjének nevével, Erdély.
„FECIT STEPHANUS BRENNER
ANO 1732 D:i 1 Oktober” Ltsz. 51.33.280.

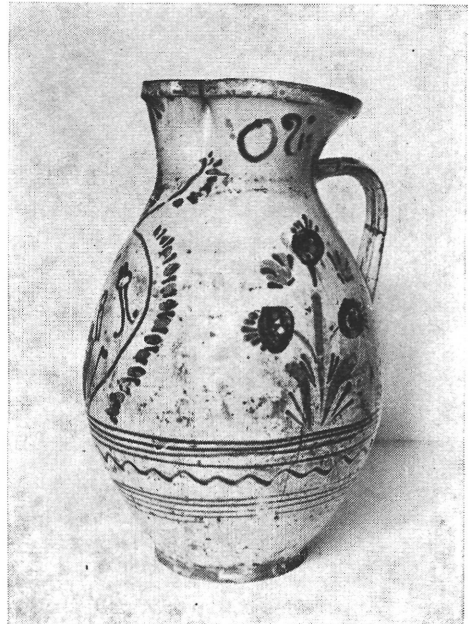

9. ábra. Zöldmázos korsó,
Makfalva, székely fazekas aláírásával:
„Kalántai Márton Tsinnáta
ANO 1786 APRiLis 11 na” Ltsz. 70.79.1.

10. ábra. Nagy boroskancsó, 1767,
Külpödi típus. Ltsz. 51.30.902.

11. ábra. Kovácscéh borosedénye, 1802,
Pest-Buda. Ltsz. 98.456.

ték, hogy a népi kerámiaművészet egyrészt a habán, másrészt török hatás alatt fejlődött ki. A kutatás nem ügyelt MIHALIK SÁNDOR figyelmeztetésére, aki a kassai Miklós-börtönben feltárt XVI. századi fazekasműhely tanulságaként írta, hogy a habánok munkásságát megelőzte a hazai céhes fazekasipar magasrendű művészete.³¹

Az újabb kutatók közül a hódoltsági anyagra koncentrált figyelmét SOPRONI OLIVER és kimutatta, hogy már ekkor országszerte a „rég magyar ólommázás kerámiá”-nak olyan virágdíszítéssel és mintakincsel készült, amely kapcsolatot mutat az itáliai kerámiával és jól elválasztható az általa „török”-nek mondott színes mázú, jórészt fésűsdíszű anyagtól.³² A FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY idézett kötetben fogalmazták meg először, hogy a fenti virágos kerámia jellegzetes díszítőeszköze, az íróka használata a reneszánsztól követhető nyomon.³³

A régi magyar ólommázás kerámia írókás díszű edényeinek legszebb példánya a XVII—XVIII. századra kelezhető nagytál, melynek színezése: fehér alapon sötét körvonalak, vörös, zöld, kevés sárga.³⁴ Ez a színezés megegyezik a korabeli festett mennyezetek színskálájával. A minta: kétfülű „olaszkorsó”-ból kinövő szimmetrikus virág (mely az 1680-as szombathelyi zöld korsón is látható) és ismétlődik a népi művészet valamennyi ágán, a virágozott tálak, tányérok tömegén (még a XIX. század végi pálinkásbutykosok virágmintájának alján is látható kicsi elcsökevényesedett kétfülű váza).

A kerámia vonatkozásában az összehasonlítás meggondolandónak teszi a magyar kerámiakutatás eddigi véleményét, nevezetesen azt, hogy a népi kerámia ornamentikájában túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a habán és a török befolyásnak. Ami a habán befolyást illeti: a XVIII. század vitrinjében mód volt összehasonlítani a habán tárgyakat és az ólommázás kerámia virágozott tárgyait. Az ólommázás edények színskálája általában *nem* a habán anyaggal tart rokonságot, hanem a korai festett mennyezetekkel, asztalosbútorokkal. A XVII. századi habán kerámia egyik legjellegzőbb mintája, a csigavonalban elhelyezett virágmotívum a népi fazekasmunkában *nem* fordul elő. Nem a habán művészet hatására fejlődött ki népi kerámiánk, hanem azzal egyidőben, de attól függetlenül.

Azt sem látjuk igazolva, hogy jelentősebb török hatás lett volna a magyar népi kerámia alakításában. Bár ez a kérdés nincs lezárva, figyelembe kell venni, hogy tőlünk délre a Balkán népi kerámiájában teljességgel hiányzik a miénkhez hasonló „virágozott” fazekasáru.³⁵ Nyilván volt török hatás fazekasságunkban, de ez — mint a kérdést legalaposabban ismerő SOPRONI OLIVÉR kimutatta — inkább a fésűs minták terén rejtett, és a sárga-zöld-barna színskála népszerűségében. Ezzel szemben a virágozott reneszánsz kerámia honos darabjai Nyugat-Európában Angliáig megtalálhatók, valamint Kelet-Európában is, például Ukrajnában.³⁶

Mivel a szerencsés körülmények úgy alakultak, hogy a kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum épületében állt, mód volt az itt látható anyaggal összevetni a néprajzi anyagot. Különösen tanulságos ez a kályhacsempék esetében. A Zsigmond-

³¹ MIHALIK S.: A Miklós-börtön. Kassa. 1952. 13.

³² SOPRONI O.: Régi magyar ólommázás kerámia. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III—IV. 1959. 233—247 — Leadglazed Turkish and Hungarian pottery from the time of the Turkish occupation of Hungary, Faenza, XLVII. (1961) 26—31.

³³ FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY i. m. 1958. 44.

³⁴ BOSSERT, H. TH.: Volkskunst in Europa. Berlin, 1926. XCIV. tábla. 12. — Magyar népművészet. A Néprajzi Múzeum kiállítása. Múcsarnok, 1963. 1. kép. — KOREK J.: Budapest múzeum, Bp. 1970.

³⁵ Például bolgár kerámiára 1. BAKRDZSIEV, G. Keramika v Blgaria, Sofia, 1956.

³⁶ Angol kerámiára pl. 1. RACKHAM, B.; Early Staffordshire Pottery, London, 1951.

és Mátyás-kori ún. vegyesmázú csempék, melyek fő színe a zöld ólomháza, de a domborműves alakokat fehér és színes ón- és ólomházzal élénkítették, tanulságosan vehetők össze a néprajzi kiállítás tárgyaival. Ismeretes az a budai kályhacsempe a XV. század végéről, amelyen Mátyás király színes alakja látható.³⁷ Az ozorai vargák 1758-ban készült céhkorsóján alól reneszánsz „olaszkoszorúval” körülövezve áll a vargamester színes mázú alakja, mellette szerszámai, munkájának termékei.³⁸ Két és fél száz évvel Mátyás után a királyi udvar technikája és ornamentikája annyira meghonosodott az országban, annyira demokratizálódott, hogy a technika alkalmas volt arra, hogy egyszerű vidéki mesterembert jelenítsen meg, ráadásul olyan edényen, amely közösségi tulajdon volt, közösségi ünneplésre szolgált.

A kiállítás egésze alkalmas volt arra, hogy bizonyítsa, az a reneszánsz művészet, amely tetőpontját érte a királyi várban és amelyet a török Budán elpusztított, szétszórva az országban, Erdélyben és a Felvidéken, az alföldi mezővárosokban és a dunántúli kisvárosokban, de falvakban és pusztákon is, nemesemberek és mesteremberek, jobbágyok, majd parasztok kezén tovább élt egészen a XX. századig. A 99 éves Néprajzi Múzeum kiállítása rövid időre visszahelyezte a nép kezén megőrzött művészetet oda, ahonnan elindult, és ahol méltó helye lenne: az egykori királyi palotába.

KRESZ MÁRIA

³⁷ VOIT P.—HOLL I.; Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. Budapest Régiségei. A Budapest Történeti Múzeum Évkönyve, XVII. (1956) 109, 29. kép., ill. II. tábla. — Old Hungarian Stove Tiles, Bp. 1963, 23. kép.

³⁸ A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. NÉ. XLV. (1963) 137. 69. ábra.

THE HISTORY OF FOLK ART IN HUNGARY
An exhibition of the Ethnographical Museum, 1971

The Ethnographical Museum of Budapest having no opportunity to establish a major exhibition in its own building was granted possibility to arrange a temporary exhibition in the former royal palace, the building of the Historical Museum of Budapest, on the fortress hill of Buda. According to the conception of Klára Csilléry who organised the exhibition, the material was ordered in historical sequence. Never have so many significant specimens of folk art been exhibited together in the course of Hungarian ethnography both from the point of view of artistic and historical value. On the exhibition ground covering 710 square meters altogether 1284 objects were shown deriving from the whole historical territory of Hungary and of these 1058 were dated and many were signed by their maker. As a result it is possible for the first time to have a survey of the whole historical development of popular art in Hungary. Following the success of the exhibition, exhibits with a similar conception shall be arranged during 1972 in Geneva and Berlin.

An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People

To the memory of V. N. TCHERNETZOV (1905—1970)

The research work regarding the ethnic history of the Hungarian people recently has been given a new and increased impulse. The most important we may deem the scientific results arrived at by means of the methods of the paleolinguistics, in our opinion the research cannot be taken for finished at all. In the course of the recent years and decades a diligent work has been led in the fields of the archeology, the anthropology, the ethnology as well as of all the other related branches of knowledge of history. All these researches did make a real assault on the one-time abodes supposedly occupied by the Magyars and in general by the Ugrian, Finno-Ugrian and even the Ural Community, and the scientific material explored has opened up new vistas into the history of the Ural peoples until as far back as the Stone Age. It goes without saying that in the Soviet Union to whose territory the events of those epochs had been concentrated, the elaboration of the ever-enriching scientific material of finds being discovered is being effectuated by posing ever newer points of view, taking advantage of brand-new research methods, and trying the most up-to-date procedures of investigation. The picture that is being born regarding the evolution of the Hungarian people is growing more and more coloured and authentic. And although we cannot take the research for closed and in several cases are relegated to hypothesis being our reasonings — just as any of the other enterprises of the research into the ancient history — not seldom somehow uncertain, yet it cannot be discussed that on the basis of the new results we are able to penetrate into remotenesses until now meant inaccessible in the history of the Hungarian ethnogenesis, we have got new and newer practical starting points for our scientific reasonings.

In the following, we shall endeavour to draft a homogene picture of the most important moments of the formation of the Hungarian ethnic unit by drawing a concise conclusion of these research results. By so doing we would like to contribute to discover new relations, but first of all to reconstruct the ethical history of the Magyars and to insert it into the general cultural-historic processes taken place in Eurasia. We shall emphasize with a special care the reciprocal influences of the natural, economical and historical factors. In the solution of our task we shall rely, before all the others, on the works expounding the ethnical history of West-Siberia written by the late V. N. TCHERNETZOV, one of the great explorers of the Finno-Ugrian ancient history, specialist of the Ugric culture taken shape by the river Ob. Otherwise, we shall try to present some additional dates referring to the connexion with the Ugric resp. Hungarian ethnogenesis.

I. THE URALIAN AND FINNO-UGRIAN EPOCH

As to the common territory prior to the dislocation of the predecessors of the Finno-Ugrian and the Samoyede — i. e. the Uralian original home —, on the present level of the research work the different disciplines localize it in complete agreement to the territory of West-Siberia ascribing it to the Neolithic Age.¹

According to the paleolinguistical theory elaborated with the utmost care possible,² in the Uralian languages save *Ulmus* it only may be, in essence, demonstrated the common denomination of the trees of the Taiga. Projecting these names unto the Middle Holocene forest map established on the basis of the pollenanalysis, we shall have the border area of the Taiga resp. of the forests in leaf i. e. the wide zone extending between the rivers Lower- and Middle Ob and the Ural Mountains (River Pechora).³ To this very area, the both sides of the Ural Mountains but especially to the Eastern part of it can be localized the theatre of the last symbiosis of the Uralian peoples in the VI—IV. thousand years before our Era, from where, not much later, on account of different reasons, a great part of them had emigrated. The localization on the basis of life-geographical dates to West-Siberia of the Uralian original home makes easier the ethnical interpretation of the Neolithic archeological cultures to be found there. It is important the more as, independently of the recent linguistic researches even prior to these, V. N. TCHERNETZOV had arrived in essence to the same result by making a retrospective study of the archeological cultures of West-Siberia and of the neighbouring Kazakhstan.⁴

Should we recognize West-Siberia and its wider surroundings as the locality of the Uralian original home, the opinion of some anthropologues according to which the original anthropological pattern of the Finno-Ugrian has been the Uralian — or using the terminology of Denniker — the Ugric type will be verified.⁵ Of it the development area is supposed by the explorers to have been the same in West-Siberia, namely in the zone of contact of the two big races, the European and the Mongoloid.⁶ At any rate, it remains a fact established that the most characteristic present-day representatives of this Uralian anthropological type are the Samoyede, the Vogul and the Ostiatic,⁷ nevertheless, in the remote times the extension area of this type was much wider than it is nowadays. Moreover, since the Neolithic Age it also can be found in the forest region of East-Europe.⁸ But also in our days it can be exposed as a sublapponid variant — with a tendency of decrease from the East to the West — with the Finno-Ugrian peoples living in the North-European part of the Soviet Union.⁹

The peopling of West-Siberia i. e. the territory of the Uralian original home had, on the basis of the archeological data, taken place chiefly from the South, from Middle Asia, more exactly from the regions between the Caspian Sea and the Aral

¹ TCHERNETZOV, 1953. 118; HAJDŰ, 1969. 245; This contains the summary and valuation of various concepts concerning the territory preceding the migration of the Finno-Ugrian peoples. BADER, 1970 a. 95; MARK, 1970.

² HAJDŰ, 1964. 118.

³ HAJDŰ, 1969. 243.

⁴ TCHERNETZOV, 1951; 1953. 118; 1963. 405; 1969. 212.

⁵ TROFIKOVA, 1964. 8; 1968. 96; ALEKSEEV, 1969. 145.

⁶ AKIMOVA, 1968. 54; 1970. 33; MARK, 1970.

⁷ DEBETZ, 1948. 79; 1956. 17; AKIMOVA, 1970. 33; MARK, 1970.

⁸ TROFIKOVA, 1968. 105.

⁹ ALEKSEEV, 1969. 196.

lake at the end of the Mesolithic Age, during the era of the great migrations taken place in the warm and dry boreal climatic period so characteristic of that Age.¹⁰ Nevertheless, the neolithic had developed there on local bases, although in the IV. thousand of years the ceramics had yet appeared under southern influence too. Its form and its ornaments as well as its stone-utensil material character shows a high grade likeness to the remnants of the well-developed neolithic Cakteminarian culture by the Aral lake. This likeness seems to refer to a further continuation of the relation with the South.¹¹ The early neolithic archeological culture showing an extraordinary unity, independent of the regional climatic zones but traversing them in an azonal way of West-Siberia and of its Southern neighbourhood, Kazakhstan, supposedly covers an ethnic unity in the opinion of more soviet research people.¹²

In consequence of different reasons, it is in North-Asia and exactly in the territory of West-Siberia that had come into being the first so-called „ice-fisher-hunter” by-the-lake culture.¹³ On the one part the primacy of the fishing in the Neolithical farming, and on the other (in that humid, atlantic climatic period) the impassable snow-cover explain the high grade settlement of the Uralian also well-documented by the rich ceramics material as well as by the huge, dug-out, oblong-shaped dwellings sometimes with a 600 m² area and a 3–4 m depth.¹⁴ The invention of great importance of the Mesolithic Age, the arrow and the bow, hadn't yet arrived at their optimal technical possibilities at that time. This only was realized later, by the end of the Neolithic Age when, by the turn of the IV. and III. thousand of years, the tools indispensable for the hunting, the ski and the sledge — this latter was also used for boat — as well the oars did make their appearance in West-Siberia.¹⁵ All these important cultural achievements had caused a revolutionary change in the settled fishing-hunting farming, undifferentiated, of the Uralian living in West-Siberia. With the transport means appeared, there had developed a new manner of living much more mobile and specialized than before, the so-called reindeer-hunter culture.¹⁶ Its development was far promoted by the favorable oecological potentialities of West-Siberia: namely its western border, the Ural Mountains, beyond to be an important Stone Age raw material basis, has ever had an important part in the shaping of the climate, blocking in a large measure the masses of air arriving from the West, from the ocean, that transport humidity. Therefore at its Eastern part the snow-cover is less thick than upon its European slopes. Thousands of years ago, these favourable geographical circumstances had caused the eastward cyclical migration through the neighbourhood of the Ural Mountains of the ungulates, and had promoted a very differentiated evolution of the ethnic groups living there.¹⁷ As a consequence to the optimal natural conditions and circumstances as well as to the technical devices mentioned before, in the farming of the Uralian the new form of living, that of the hunting connected with the migrations, had got into the foreground gradually, to the detriment of the fishing which is more stationary. The constellation of the favourable

¹⁰ TSHERNETZOV, 1963. 125; 1964. 4.

¹¹ TSHERNETZOV, 1953. 235; TOLSTOV, 1963. 35; ISTORIA SIBIRI, 1968. 158; VINOGRADOV, 1968. 48; KRIJEVSKAIA, 1968. 58.

¹² TSHERNETZOV, 1963. 405; 1970. 63; MOSHINSKAIA, 1965. 41–43.

¹³ TSHERNETZOV, 1964. 6; MOSHINSKAIA, 1965. 43.

¹⁴ ISTORIA SIBIRI, 1968. 230.

¹⁵ TSHERNETZOV, 1964. 7.

¹⁶ TSHERNETZOV, 1964. 10.

¹⁷ TSHERNETZOV, 1969. 213; 1971. 83.

circumstances and conditions had opened a new era in the ethnic and cultural history of the arctic North, era which had chronologically coincided with the differentiation of the Uralian peoples. In Tchernetzov's opinion, it is that time, i. e. at the turn of the IV. and III. thousands of years that the first groups of the Uralian peoples had begun migrating from the original home: westwards, in the direction of Scandinavia the protolappian groups, while eastwards the protojukagirian hunting groups specialized to reindeer. Thus, in the III. thousand of years before our era, with a West-Siberian Center in Eurasia, a homogeneous, arctic ethno-cultural area inhabited by the Uralian ethnic groups had come into being between Lake Onyega and the Middle-Siberian river Angara.¹⁸ That zone was characterized by similarly ornamented ceramics, zoomorphic cultic figurations of similar style (bears, reindeers, waterfowls), similar rock carvings, homogeneous funeral rites, identical bone- and stone-made instruments as well as by a population anthropologically similar to the Uralian type. In this connection they are worth of attention the sledgeresp. ski-remnants and cultic figurations come into light from the archeological findings discovered in Finland, also originating from that age, and not only of Siberian type but also made of Siberian pinewood.¹⁹ To the aforesaid they must be added as parallels the Lappian, Samoyede and Ob-Ugrian idiomatical and recent ethnographical coincidences, their common cosmological ideas as well as the serological likeness of these ethnic groups.²⁰

During the III. thousand of years before our era the first emigrates were followed by further groups of the Uralian leaving the original home in more and successive waves. One part of them had gradually drawn to the territories westward from the Ural Mountains. In the next thousand of years, absorbing as substrata the different ethnic groups of the East-European forest zone, it penetrated forward up to the Baltic Sea.²¹ An important link in that process was the appearance in the region of the river Kama of Neolithic cultures of similar character as in West-Siberia whose bearers might have been the predecessors of remote peoples belonging to the Finno-Permian group of the Uralian.²² This hypotese seems to be corroborated by the historical event that at the end of the III. thousand of years agrarian and stock-breeder groups representing the trimming-ornamented ceramics had penetrated there from from the South to the forest zone of East-Europe. These cultures, from ethnical point of view, seem to have belonged to the Indo-European ethnic groups having emigrated from their nearby original home.²³ Nevertheless, their advanced farming method had remained aloof yet for a long time in the eyes of the fodest dwellers. There was only one exception: the Turbino and Volosovo Cultures renown of its well-advanced metallic elaborations and to be attributed to the Finno-Permian ethnic group, set in a favourable area: in the Western neighbourhood of the Ural Mountains.²⁴ This archeological image corresponds to the linguistic observations according to which the most ancient stockbreeding and agricultural terminology of the Permian languages is of Indo-European origin, more exactly of Indo-Iranian character.²⁵

¹⁸ TSHERNETZOV, 1964. 3—12.

¹⁹ TSHERNETZOV, 1968. 10.

²⁰ HAJDU, 1953. 42; KHOMICH, 1966. 76; 1969. 33; ZOLOTOREVA, 1964. 12.

²¹ KHALIKOV, 1969. 155—159; BADER, 1970 a. 58.

²² TRETIKOV, 1966. 85.

²³ TRETIKOV, 1966. 134.

²⁴ BADER, 1970 a. 89; 1970 b. 53.

²⁵ HAJDU, 1953. 46.

II. THE UGRIC AGE

(cca. from the turn of the III. and II. thousand of years to the turn of the II. and I. thousand of years before our era)

In like manner as the other groups emigrating in several directions from the Uralian original home — f. e. the Finno-Permian drawing westward or the Samoyede migrating southeastward —, neither the Ugrian (the remote common ancestors of the Hungarian and the Ob-Ugrian) had remained settled on the West-Siberian taiga. They had left their old dwelling the forest zone, but to where some groups of them as the Vogul and the Ostiac later had returned.

According to the Uralian philologists, the disintegration of the Finno-Ugrian basic language and the separation of the Ugric from the kin groups has taken place in the III. thousand of years before our era, or better at the end of it.²⁶ Seen against the recent archeological and paleoclimatic data, this hypothesis has got a considerable probability. Namely, South of West-Siberia, in the aforesaid period i. e. about the turn of the III. and II. thousand of years before our era, well important alterations — local divergencies — have been proved by the archeologists in the Neolithic culture until that time remained very homogeneous of the Uralian original home.²⁷ That process of differentiation was likely to be in connection with the important oecological and cultural changes taken place at the same time in the southern part of the Taiga, change no doubt promoted by the dry and warm subboreal climatic period begun the same at the turn of the III. and II. thousand of years.²⁸ As a consequence, the character of the Taiga had undergone to a change in the South, specially across the rivers Tobol and Middle-Irtish, converting into a steppe covered with groves.²⁹ Therefore it is no accident that the first Eneolithic stock-breeder-agricultural culture of West-Siberia had developed just in that area simultaneously with the formation of the Ugric ethnic group, in the II. thousand of years before our era.³⁰ This fact may be explained — among others — by the circumstance that in the area of the rivers Tobol and the Middle-Irtish the limit of the steppe had been pushed to the North and penetrated to the Taiga; and this process there had begun earlier than in the neighbouring Middle Ob basin nevertheless swampy and constantly sinking.³¹ Thus, the Ugric ethnic group settled upon that favourable area had first got into direct contact in West-Siberia with the advanced steppe culture of the nearby Kazakhstan. The appearance of the optimal geographical conditions and circumstances had furthered to a great extent for the group settled on the southernmost within the Finno-Ugrian ethnic group under process of differentiation, to change its former sylvan capturing manner of living, and early enough, into a more advanced complex farming. This alteration of the natural surroundings, the way of living, the productive forces as well as of the social structure had involved the loosening and finally the complete interruption of the former close interethnic contacts with the Uralian sylvan fishing-hunting kin peoples living northernmore and and remaining at the Taiga. It

²⁶ HAJDÚ, 1953. 35; MOOR, 1963. 78.

²⁷ KOSAREV, 1964. 123; KRIJEVSKAIA 1967. 58–67; TSHERNETZOV, 1969. 83.

²⁸ KOSAREV, 1964. 125.

²⁹ KOSAREV, 1969. 75.

³⁰ KOSAREV, 1969. 83.

³¹ KOSAREV, 1969. 82.

had been replaced by another interethnic influence coming from the South. Thus, such a fortunate meeting of the oecological, cultural and social changes had also engendered an ethnic process. As a consequences, at the turn of the III. and II. thousands of years before our era, at the beginning of the Metallic Age, on the southern part of the Uralian original home i. e. the West-Siberian woodland steppe it had developed a new ethnolinguistic community possessing a complex stock-breeder-agrarian culture, the Ugrian ethnic group.³² The way of living of the Ugrian may the most authentically be reconstructed on the basis of the Bronze Age archeological findings explored across the region of the rivers Tobol and Middle-Irtish — relying of course on the kin sciences too. In the development of the stock-breeder-agrarian farming of the Ugrian, beyond taking over the more advanced cultural impulses from the South, a likewise important part was played by the local optimal geographical-natural circumstances and conditions too: the significant top-soil of the West-Siberian steppe had facilitated the agriculture; at the same time, the southern slope of the Ural Mountains well-sheltered from the thick snow-cover and connecting the steppe had proved extraordinarily favourable for the stock-keeping. Some researchers deem that area to have been one of the centers of domesticating the horned cattle.³³ It was a region very rich in wild horses.³⁴ In the neighbourhood can be found Anau, the Middle-Asian center of the wild horse domestication, but not far from here, in the Afanasevo Eneolithic culture had also appeared the traces of the first man-with-his-horse funeral.³⁵ In this connection it is worth to mention that in the Ugrian languages a common horse-keeping terminology typologically similar to the other steppe ethnic groups' may be demonstrated: in the Hungarian: "másodfűlő", "harmadfűlő", "fűlő", etc. in the Mansi: "Kit pum luw"; in the Ostiac: "xa pum luw", etc. Beyond these, also the denominations regarding the concepts of the "üsző"(heifer), the "nyereg"(saddle), the "zabla"(bridle) and the "ostor"(whip) coincide.³⁶ The mass spreading of the horse domesticated throughout the steppe zone of Eurasia, as witnessed by the numerous osteological findings, had taken place the same during the Bronze Age, more exactly from the XV. thousand of years before our era on, while the use of the horseback has been localized, on the basis of the primitive, bone-made bridles discovered, to this or a not much later period by the archeology.³⁷ Moreover, regarding the Ugrian Age a further culture-historical and important chronological definition has been made possible by the linguistic statement according to which although in the Finno-Ugrian languages the denomination of the copper is common, in the Ugrian languages it is missing the unified name of the iron, being at the same time common the words meaning the metals as the "ón"(tin) and the "ólom"(lead).³⁸ In this connection it can be mentioned that the Ural Mountains neighbouring very closely the ethnic area of the Ugrian was an important raw material layer not only in the Stone Age but also in the Bronze Age. The Ural Mountains and the neighbouring Volga region were rich at the same time in surface copper layers. It is of paramount importance that in the Bronze Age also the tin indispensable to bronze casting was present nearby

³² TSHERNETZOV, 1969. 96.

³³ BADER, 1970 b. 57.

³⁴ KRIJEVSKAJA, 1967. 48.

³⁵ ISTORIA SIBIRI, 1968. 92—105.

³⁶ HAJDU, 1953. 68—70.

³⁷ SALNIKOV, 1968. 238.

³⁸ MOOR, 1963. 97.

the Ugrian was an important raw material layer not only in the Stone Age but also accident that from the XV. century before our era on — i. e. with the arsenic bronze relegated to the background with the tin alloys got in the foreground — the metallurgical centers, one after the other, had taken shape just on both sides of the Middle- and South Ural as well as in the Middle Ob region.³⁹ These centers in the Ural Mountains along with the neighbouring Mugodjar, Kazakhstan and Altaic metallurgical centers all rich in tin supply had formed one of the most important metallurgical zone of their age, keeping under their influence the East-European region poor in tin supply. Exactly these centers had conquered the leadership in supplying the steppe with metals and metallic instruments from the Caucasus possessing, though, older technical traditions — but no tin.⁴¹ The words "ón"(tin) and "ólom"(lead) traceable to a common basis of the Vogul, Ostiac and Hungarian languages do refer to the settlement of the Ugric ethnic group yet undifferentiated in the Bronze Age in the neighbourhood of the Uralian metallic layers and the metallurgical centers casting lead-and-bronze alloys. Moreover, also the rise of the terminology system regarding "horse" and "rider", of common steppe character, refers to the Bronze Age.

On linguistic, archeological and osteological bases we deem just the standpoint of TCHERNETZOV, SALNIKOV and KOSAREV, according to with that section of the archeological complexus, of Andronovo-Bronze Age character, developed from the local Neolithic of the Southern steppe part of West-Siberia remained intact of the influence of the so-called "Srub" culture of Indo-Iranian character penetrating from Europe, ethnically is due to be attached to the Ugric.⁴² This standpoint has also

³⁹ TIHONOV, 1960. 87; CHERNIH, 1966. 85.

⁴⁰ CHERNIH, 1969. 74; 1971. 119–126.

⁴¹ CHERNIH, 1969. 80; 1971. 124.

⁴² TCHERNETZOV, 1963. 238; SALNIKOV, 1967. 225; KOSAREV, 1969. 93. In the home technical literature has been spread until to-day the supposition that while the Finno-Permian groups migrating westward from the original home had become acquainted, in the II. thousand of years, through Indo-European channels, with the stock-breeding and with the agriculture, the Ugrian ethnic group continuing to live on the forest region had turned to the so-called mounted furhunter (trapper way of living (?)). Here it is used to refer also to the people called "jürka" hunting on horseback in the surroundings of the Uralian Mountains described by HERODOTOS.

In the forest zone of Eurasia and chiefly in its southern part, the complex farming had begun spreading out on a larger scale from the end of the II. thousand of years before our era on, to become general on that territory only by the coming of the next thousand of years. Nevertheless, the fishing and the hunting had continued to play an important part. Upon that time, the most significant domestic animal had been the small-shaped forest horse, to be followed by the horned cattle and, to a less extent, by the sheep. In the forest zone as well as in the Northern part of the groved steppe area, a large quantity of young horses' bones has proved the fact that the horse had first of all been used for alimentation ends. By the peoples of the groved steppe in the Bronze Age, but later too, the sluggish horned cattle had been the favourite, to be followed by the horse, then the sheep and finally the pig. On the steppe, there had been the mobile horse and the sheep in the largest quantity. While on the steppe and the groved steppe the peoples living there had been practising the hunting in the form of chasing, and chiefly for ungulates — the remnants of these make up cca. the sixty percent of the scarce wild beast bones —, in the forest, as proved by the osteological material, the hunting for furry animals had dominated. The culture evidencing the way of living limited exclusively to the horse-breeding and at the same time fur-hunting deemed characteristic to the Ugrio ethnic group by some researchers, has not yet been succeeded to be excavated. The hunting on horseback had been characteristic for the steppe and the groved steppe area, as on the taiga this had not

been backed by the anthropological researches. The influence of the so-called Androvo anthropological subtype, protoeuropean with his characteristic wide face, can be traced not only by the Ugric at the river Ob (with a westward decreasing tendency), but can also be well-demonstrated in the craniological complexus of the Magyar groups conquering the Carpathian basin. In the opinion of Debetz, this protoeuropid variant had supposedly developed in the early Metallic Age on the Kazahstan steppe bordering West-Siberia from the South. It was a predominant anthropological element of the population of the Andronovo archeological complexus existing between the XVIII—VII. centuries before our age, and can be well-separated from the populations alike europid yet belonging to the Mediterranean version of the Lower Volga "Srub" culture, of Indo-Iranian character, neighbouring from the West. These two different cultures and anthropological types, from the year 1500 before our age, had gradually mingled along the steppe in the neighbourhood of the South Ural Mountains, and can be taken, among others, also for the common ancestors of the Iranian Sarmata ethnic groups living early in the Iron Age.⁴³

III. THE DISINTEGRATION OF THE UGRIC LINGUISTIC COMMUNITY

The Finno-Ugrian philologists had been lead for a long time to the conclusion according to which the desintegration of the Ugric idiomatic unity had taken place in the first part of the I. thousand of years before our era — and supposedly on account of the interpolation of other peoples.⁴⁴ This timing has generally been corroborated by the recent archeological researches focussed unto this problem, nevertheless the reasons of the aforesaid desintegration can be expounded in a different way too. The ethnic differentiation of the Ugric ethnolinguistic group has become well documented by the syndroms of the economic development and of the intrinsic migrations happened in the southern part of West-Siberia in that stirring times — at the end of the Bronze Age and early in the Iron Age, syndroms brought about by the common influence of the then prevailing climatic, oecological and cultural processes. First of all it must be in consideration that the further destiny, settlement and economical system of the Ugrian ethnic group supposedly belonging to the Andronovo styled culture and leading a settled way of living with complex farming on the groved areas of West-Siberia, had been considerably influenced by the consequences risen from the extraordinary climatic change of the late Bronze Age.⁴⁵ Namely, the optimal heath of the dry subboreal climatic period which had considerably altered the limit relatively become stabil up to the 15. century before our age of the oecological zones, may be timed at the period mentioned i. e. the turn of the II. and I. thousand of years before our age. Under the influence of the so-called xerothermic maximum set in around the XII. century before our age the groved steppe area had advanced to the southern territory of the Taiga. As a consequence, the taiga zone had been forced to withdraw northernmore, up to the 59—60th degree of latitude. Paralelly, its Northern border had extended that time until the shore of the Arctic

been possible on account of natural reasons. The description of HERODOTOS as well as the mounted hunter figures originating from the time of other early nomades make a portrait of the hunting on the steppe. (see: Цалкин, 1966.)

⁴³ TROFIMOVA, 1968. 109; DEBETZ, 1968. 28.

⁴⁴ HAJDU, 1953. 47; 1965. 22; MOOR, 1963. 98.

⁴⁵ VERES, 1971. 18.

Ocean, driving back the tundra.⁴⁶ As a consequence of the driving northward of the forest zone, in the last quarter of the II, thousand of years before our age also the former groved steppe areas apt for agroculture of West-Siberia had turned into dry steppe even half desert. Thus in the South, as a consequence of the considerably negative charactered alteration of the oecological conditions the formerly accustomed optimal farming possibilities had become well deteriorated, and so there was no further chance to follow with the complex farming of the Ugric tribes living there. Then, for to keep up its existence, the Ugric ethnic group could choose between two alternatives: either to follow to a groved steppe area northward less exposed to the dryness and therefore able to be used for agrarian ends and of more favourable oecological attributes; or to keep on living there but giving up its old way of living, and transforming its farming system becomes accommodated to the new natural circumstances, the dryness. The Ugrian ethnic group living on the southern part of the one-time groved steppe — i. e. the predecessors of the Hungarian — had chosen this latter possibility.⁴⁷ Between the XII. and VII. centuries before our age in their way of living they had accustomed to the oecological surroundings taken shape under the influence of the xerothermic maximum, the dry steppe. Just as other ethnic groups, they could not help replacing their settled agrarian-stock-breeder complex farming with a new, highly specialized activity more suitable to the natural conditions changed. And this was a special form of the animal keeping, a mobile steppe way of living of great and positive culturohistorical importance: the riding nomadism. It is not an accidental chronological coincidence that the nomadism itself had developed likewise in that era i. e. at the turn of the II. and I. thousand of years before our age, and exactly upon those areas with scarce watersupply of the steppe zone.⁴⁸ Its rise was due, among other factors, to the high grade dryness characteristic to that age and the negative effect it bore upon agriculture. The turn to the riding nomadism of the southern Ugrian ethnic groups was greatly facilitated by their former experience in the nonnomadic charactered animal keeping, and from the middle of the II. thousand of years before our age on the expansion of the horse domesticated and the intensive use of the going-on-horseback. Moreover, it intervened here the favourable circumstance that just upon the ethnic area of the Ugric idiomatic community or in its close neighbourhood there can be found the centers of the rising nomadism as f. e. the South-eastern region of the Ural Mountains or the steppe area of the neighbouring Kazakhstan.⁴⁹ The predecessors of the Hungarian, then, by developing the nomadic farming as well as by their active partaking in the first wide-range social collective working come about on the steppe area had highly contributed to the disintegration of the Ugric ethnolinguistic community. It is only regular that in consequence of their nomadic way of living implying constant wanderings their former close inethnical contact with the settled kin Ugric tribes living northernmore had been interrupted. Thus the social repartition of works within the Ugrian ethnic group had resulted, at the same time, in ethnic differentiation. The economic-cultural change as well as the adaptation to the geographic environment had supposedly engendered in that age some ethnic consequences too. At the end of the Bronze Age

⁴⁶ KOSAREV, 1969. 84.

⁴⁷ VERES, 1971. 50.

⁴⁸ RUDENKO, 1961. 23; CHERNIKOV, 1965. 63; MARKOV, 1967. 2—28; ZHDANKO, 1968. 283; VIKTOROVA, 1969. 153; RUDENKO, 1969. 15—52.

⁴⁹ RUDENKO, 1961. 25; MARKOV, 1967. 38.

the cessation of the Ugrian ethnic contacts — out of the migrations i. e. the geographical getting-farther from each other, and the economical changes — had also been promoted by the fact that the Ugrian community formerly living on homogeneous geographical surface had become dispersed in different ecological zones, and this fact had considerably influenced the further orientation of their ethnocultural contacts. The geographic-climatic zones — contrary to the Neolithic Age — in the Eneolithic and the Bronze Age, beyond geographically regulating the social repertition of works, had also influenced the direction of the ethnocultural contact.⁵⁰

IV. THE ETHNOGENESIS OF THE UGRIAN LIVING BY THE RIVER OB

But not only the evolving Magyar ethnic group had contributed to the disintegration of the Ugrian idiomatic community. At the same time when, at the turn of the II. and I. thousand of years before our age, this southern group of the Ugrian ethnic group living in the dry steppe area had gradually turned to the nomadism, the Ugrian living a bit northernmore — the remote predecessors of the Ugrian by the river Ob — insisting on their old way of living and on the habitual natural environment of the groved steppe, when this latter had drawn northward also they had gradually penetrated, it can be understood, into the Northern areas.⁵¹ From the XII. century before our age on, their migration can well be traced in the archeological culture of the agrarian-stock-breeder tribes penetrating from the Middle-Irtis area to the former southern part of the Taiga, the basin of the Middle-Ob.⁵² Nevertheless, this Ugrian group had got within short, already in the first part of the I. thousand of years before our age, into the zone with utter taiga character. This phenomenon is explained by the fact that from the VII. century before our age on, under the influence of the humid and cool subatlantic clima of the early Iron Age, the Taiga withdrawn in the North from the Ob-delta in the South had in the most part re-conquered from the steppe its territory lost in the previous age.⁵³ This process was well-reflected in the archeological cultures amalgamating of northern and southern sylvan and steppe ethnocultural influences evolving that time in the southern part of the Taiga.⁵⁴ In the V. century before our age a further large part of this steppe-dweller Ugrian group had migrated from here still northernmore, up to the lower course of the river Ob, even infiltrating to the western side of the neighbouring Ural Mountains.⁵⁵ There it had been mixed with the fishing-hunting population remained radicated in the territory of the Uralian original home. This newcomer Ugrian group settled in the North had taken over the mongoloid anthropological type of the local archaic Uralian ethnic substratum as well as its material culture well adopted to the subarctic natural environment. At the same time, as superstratum, it had spread out its Ugrian language as well as some elements of its culture and art of southern steppe-sarmatoid character and of its Andronovo europic anthropological type. Thus it had come about, in the second part of the I. thousand of year before our age, the ethnic

⁵⁰ CHESTOV, 1970. 152.

⁵¹ KOSAREV, 1964. 130.

⁵² KOSAREV, 1969. 90.

⁵³ KOSAREV, 1969. 83.

⁵⁴ KOSAREV, 1969. 79.

⁵⁵ TSHERNETZOV, 1941. 187; 1953. 134; KONIVETZ, 1964. 96; MASHINSKAIA, 1965. 14.

shape already that time differentiated of the Ugrian living ever since by the river Ob.⁵⁶ Its development is represented by the archeological cultures of Ust-Polui having two cultural components as well as by the neighbouring Iron Age culture.⁵⁷ These latter, by their bronze artisanship, the use of iron-made instruments, the transport means drawn by dogs, "scytha"-styled art, weapons etc. had considerably excelled of the one-time cultures of the circumpolar zone.⁵⁸ As it has become well-known of the research works of TCHERNETZOV and MOSHINSKAIA, the two archeological cultur components i. e. the southern Ugrie newcomer of steppe character and the local Uralian component, formerly decidedly separated in the Northern part of West-Siberia by the lower course of the river Ob and in the neighbouring region and showing even ethnic difference, from the V. century before our age on, during the hundreds-of-years-long symbiosis had gradually been amalgamated until the end of the I. thousand of years before our age.⁵⁹ In that region they had formed a homogeneous archeological culture exempt from outer influences and showing a slow inner evolution during the next thousand of years traceable in the ethnographical material of the Vogul as well as of the Ostiac.⁶⁰

Although the Ugrian by the river Ob have been the idiomatic kin nearest to the Magyars, nevertheless in their anthropological type as well as in their culture the substratum effect of the archaic Uralian population of West-Siberia has been dominating. It must be the explanation to the contradiction that the Ugrie idioms, despite their cca. thousand-year-long i. e. relatively well-extended symbiosis, show much less identity than supposed.⁶¹ The homogeneous Uralian anthropological type of the different peoples in West-Siberia, the series of the dermatoglyphical and serological identities by the Mansi, the Nenets and the Nganassan ethnic groups, further the cultural and mythological complex of Nort-West-Siberia, — all this can only be explained by supposing the existence of a common ethnic basic stratum.⁶² Moreover, the languages of the Ugrie by the river Ob and of the Samoyede have shown a high-grade identity not only in their phonetic structure, but also the extension of certain grammatical isoglosses is common by them.⁶³ Right here it is worth to mention that the complex of motives so much peculiar and characteristic to the Neolithic ceramics of homogeneous type of West-Siberia i. e. the Uralian original home — beyond the later geometrical ornaments of Andronovo type — still to-day can be well demonstrated also in the present ornamentical system of the Ugrian by the river Ob and of the Samoyedes considered newcomers in that area.⁶⁴ This fact, among others, proves well the exceptional ethnical continuity of that isolated territory rich in relics of retarded evolution.

⁵⁶ TSHERNETZOV, 1953. 290.

⁵⁷ TSHERNETZOV, 1941. 85; 1953. 139; MOSHINSKAIA, 1953. 53.

⁵⁸ MOSINSKAIA, 1964. 13.

⁵⁹ TSHERNETZOV, 1953. 130—145.

⁶⁰ TSHERNETZOV, 1957. 578—796.

⁶¹ HAJDÚ, 1953. 34.

⁶² ZOLOTOROVA, 1964. 1—15; GLADKOVA-HITY, 1968. 94.

⁶³ HARMATTA, 1969. 58.

⁶⁴ IVANOV, 1961. 234; IVANOV—TOPOROV, 1964. 2—9. Of course it is not excluded

that the aforesaid ethnic amalgamation taken place in the surroundings of the river Lower Ob in the second part of the I. thousand of years before our era had somehow influenced the dual fratric system to be found also in our days by the Voguls and the Ostiac. At any rate, from among the plant and animal totemic attributes of the exogame groups denominated "por" as well as "mos/mont", the zoomorphic charactered cultic figurations — the bear as well as the deer and the bird — can be found in the Bronze Age and Neolithic material of

V. THE PROTO-HUNGARIAN AGE

Az Expounded enough in the aforesaid, in consequence of the oecological change, of the transformation come about in the farming method as well as of the more intensive ethnic migrations implicated by the development of the nomadism, around the turn of the II. and I. thousand of years before our age the Ugrić ethnolinguistic community to be localized to the southern groved steppe part of West-Siberia and aware of the animal-breeding even the agriculture, had been desintegrated. In the course of that ethnic differentiation process the proto-Hungarians constituting the southern ethnic group of the Ugrian had turned to the mounted nomadic way of living, by so doing seceding definitively from the ancient Ugrić community. Having got into intensive interethnic contact with alien peoples, it had begun — at the end of the Bronze Age and in the beginning of the Iron Age — evolving independently, shaping its peculiar ethnic imago. It remains an important circumstance that the starting point of those ethnic processes so much intrinsic and playing such a great part in the formation of the proto-Hungarians, has been unanimously put to the I. thousand of years before our age and chiefly to its first part by the researchers of the different scientific expert fields.

Thus f. e. on the basis of the recent Hungarian and Soviet paleoanthropological researches a picture has arisen according to which the long-range evolution process of the anthropological imago of the home-conquering Hungarians had begun still as far back as in the I. thousand of years before our age, and generally in the northern area of the Caspian Sea, in the territory between the Lower-Volga and the Mogudiak Mountains. Their morphogenetical area showing the influence of the Indo-Iranian ethnic charactered "srub" as well as of the Andronovo — but first of all of the latter — europid anthropological substratum, can be localized here, on the steppe neighbouring the southern part of the Uralian Mountains.⁶⁵ Likewise in that time, in the I. thousand of years before our age — i. e. in the era of the early nomadism —, it had begun forming also one of the important characteristics of the Hungarian ethnoses, the separate idiom. The proto-Hungarian phonetic structure, in an odd way, had developed on the basis of the appearance of the initial sounds "b-", "d-", "g-" as well as of the *p→f, *t→d, *k→h, *s→h phonetic changes similar to the Old Iranian idiom.⁶⁶

West-Siberia. Therefore it is not impossible that the archaic social structure to be well observed by the Ugrić ethnic group by the river Ob also in the recent past or at least some of its features along with the periodic bear feasts belonging to it, constitutes a conservative folkloristic phenomenon related to the Uralian age and remained intact on the territory of the territory of the original home. Nevertheless, chiefly an important characteristic of the mos/mont' moety, the cult of the horse, the imagination of their hero as a Man-vigilating-over-the-world or as a dired etc. seen against the aforesaid archaic phenomena are somewhat later and supposedly refer to the influence of the early Iron Age Ugrian groups infiltrating from the South, the territory of the Middle-Irtis who through the exogamy had become interwoven in the dual social system of the local population. In contrast to the aforesaid, the mutual ritual mockery and rivalry as well as the counterposing of these group as "boiled meat eaters" resp. "raw meat eaters" may better be classifying symbolic binary contrapositions reflecting the dual social structure and he related particular world concept generally outspread with the natural peoples than an ethnic hybridization or real cultural difference. (Literature: Чернецов 1939, 148; Иванов-Топоров 1965, 276.)

⁶⁵ TÓTH, 1969. 78; DEBETZ, 1968. 98.

⁶⁶ HAJDÚ, 1965. 118; ORANSKY, 1965. 67.

It remains striking that the desintegration of the Ugric ethnic group, the climatic changes mentioned and the mass conversion to the nomadism as well as the evolution of the anthropological type and the proper language of the proto-Hungarians had all begun in the I. thousand of years before our age. This striking coincidence of the results come about quite independently of the different sciences working with various methods can better be attributed to the interwoving links of the historic process taken place on the steppe than to a mere play of the hazard. The more as, beyond the aforesaid, the Iranian ethnic group ruling in the European and Middle-Asian steppe areas has been pointed out unanimously by the philology, the anthropology and the archeology as the archeology as the main ethnic relation in the I. thousand of years before our age of the proto-Hungarians in formation. It cannot be excluded at all that the Old-Iranian and southern-Ugric (proto-Hungarian) ethnic groups living their nomadic way of life at each-others neighbourhood for a longer time had undergone their mutual influence not only in cultural and anthropological field but also idiomatically. As a matter of fact, between the languages genetically belonging to different families of languages but got into close neighbourhood in the course of their prolonged symbiosis is probably to be formed a so-called "idiomatic alliance" under the influence of the substratum and the superstratum appearing as a consequence of their amalgamation. In this frame, in the language of the peoples living in close relationship the area of the common phonetical isoglosses may come into being. The reality of this allegation can be underlined also by the loan-words of Old-Iranian origin of the Hungarian language.

At any rate, the problem of the long-during Iranian influence remained only superficially investigated until now, requires further and circumspect research work.

The isolation of the proto-Hungarian language of Finno-Ugric origin within the community of the nomadic ethnic groups belonging to the Indo-European and the Altaian family of languages had hindered to a great extent the mutual, intensive contacts with them, among others the possibility of the ethnic amalgamation too. As a consequence, it had developed not only an idiomatic but also a genetic barrier between the proto-Hungarian ethnic group becoming endogame and its differing ethnic environment. Nevertheless, this isolation had resulted in a relative idiomatic and cultural even anthropological (philogenetic) homogeneity, i. e. in a certain ethnic integration.⁶⁷ That is to say: the chain of the proto-Hungarian nomadic tribal dialects — in other words: the Hungarian ethnic entity — had come into existence as a hermetic communication system possessing an information network of mediocre intensity. Supposedly, the isolation of the proto-Hungarian community from the other neighbouring yet alien ethnic groups could also be expressed, beyond the language isolated and the determined level of the endogamy, sooner or later, in the formation of the "us-they" differentiation i. e. the ethnic group selfconsciousness, and later in the development of their proper ethnonym. At any rate, the Hungarian ethnic entity can be characterized as a conscious cultural-idiomatic community come into being within the mass of people living together under realistic social-economic conditions at a determined area.

The aforesaid situation as well as the fortunate circumstance that the proto-Hungarian ethnic group had shaped its nomadic way of living in due time i. e. simultaneously with the other steppe ethnic groups, made him possible to maintain

⁶⁷ BROMLEY, 1969. 53; 1970. 354; CHEBOKSAROV, 1971. 28.

its inner social autonomy as well as to conserve its ethnic unity as a sharer equal in rank of the homogeneous Eurasian nomadic culture within the plurality of the numerically dominant Iranian and Turkish groups. Thus it had escaped the danger of the threatening ethnic assimilation. At any rate, the aforesaid state does not exclude the possibility of the separation of some groups or the assimilation of foreign people, either the creation of different contacts through bilingual mediators.

In the region of the steppe zone of Eurasia during the Scythe-Sarratian period from the 7th century A. D. till the 4th century hardly any phenomena which may be brought into connection with the ancient Hungarians may be found at all during the whole age lasting over a thousand years. Yet it is possible to give a general outline, a reconstruction of the economic system and social structure of the ancient Hungarians. This is made possible through the circumstance that essentially the same type of cultural and historical course developed among early nomads in the steppe zone reaching from the Carpathian Basin as far as the Mongolian plains. Not only the similar ecological surroundings and the similar economics aided this but also the migrative way of life of the nomadic peoples. The phenomena and values deriving from the neighbouring high civilisations often spread with surprising rapidity among the nomads.⁶⁸ Archeological evidence gives the impression of a most uniform material culture of the steppe region characterized by uniform type of arms, harness and the so called Siberian-Sytho type of cultic art, the animal style showing the fight of animals.⁶⁹ Except for the archaic burial rites specific ethnic traits may hardly be identified. It would be a fault to suppose however that only nomadic peoples were present in the Euroasian steppe zone in this period.

Groups of agriculturists also lived in the steppe notwithstanding in close relationship with the nomads.⁷⁰ The commencement of a subatlantic (climatic period in the 7th century A. D. more damp than the present climate ensured favourable ecological conditions not only for the nomadic stockraisers changing what is arid steppe today into rich pastureland and making agriculture possible also outside the valleys of the rivers. The technical conditions for this were already present. The arl appeared at the end of the bronze age, and from that time, but mainly during the first century A. D., primitive "hoeing" agriculture was replaced by the much more developed cereal production in open fields.⁷¹ The arl not only altered the way of cultivation in a radical manner, but also finally connected cereal production with husbandry.⁷² Another important circumstance also contributed to make farming more intensive. From the 7th century iron metallurgy became known all over the steppe. This increased the separation of farmers and the differentiated nomads, which social division of labour developed on the steppe around the turn of the 2-1st millenniums.⁷³

Through favourable technical and climatic conditions it became possible for the farmers of the steppe with their system of extensive open-field cultivation to achieve higher productivity and to cultivate more land than formerly.⁷⁴ Having more developed agricultural implements they were able to harvest more crops even though less labour was ensured, thus could achieve better results and their standard

⁶⁸ HOFFMANN, 1970. 244.

⁶⁹ CHERNIKOV, 1965. 110.

⁷⁰ HOFFMANN, 1970 b. 244-247.

⁷¹ HOFFMANN, 1970 b. 244-261.

⁷² HOFFMANN, 1970 b. 245.

⁷³ HOFFMANN, 1970 b. 245.

⁷⁴ HOFFMANN, 1969 a. 90.

of life could rise.⁷⁵ This tendency of development was however greatly influenced by the neighbouring nomadic groups, in whose sphere of power the farmers of the steppe belonged. The farmers were rarely in the position to be able to make use themselves of their surplus production and were obliged to pay either voluntarily or by force, in the form of donations, tribute or taxes to the nomadic tribes who had conquered their territory and held it in their supervision, in order to defend it from newer invaders.⁷⁶ The primal division of labour in the steppe area among agriculturists and nomads established a mutual dependance and at the same time an unsoluble antagonism between the groups for different specialisation. The exclusively specialised stock-breeding nomads were obliged to make wars of plunder, in consequence of their economic structure to organise the collection of tributes and to be engaged in intensive trade and commerce. The military hegemony of the nomads developed continuous exchange-connections between the herdsmen's societies and the farmers engaged in natural economics resulting in a singular form of interdependence, the essence of which is mutual economic relationship and the form of which is — depending on the situation — often war. In the exchange of products and commerce developing in consequence of the first great historical division of labour it is natural that nomadic society is the aggressive party.⁷⁷ In order to find an outlet for the stress deriving from their one-sided mode of production military expeditions were organised with various excuses for gaining taxes and markets and this was greatly aided by their in this age unrivalled mobile cavalry. In consequence of the large scale stockraising which developed among the equestrian nomads of Eurasia, and in consequence of the always successfully forced exchange of products, the economic stress leading to war was constantly renewed. The basic antagonism between agricultural and nomadic societies was unsoluble, because the true interest of the contradictory societies was not their mutual annihilation, even if this subjective aim sometimes was realised, but was the collaboration of economics of a different nature, which encouraged both parties for further production. When evaluating the wars of the nomads and their martial spirit — as has already been pointed out by Marx — in the period of primitive natural economics, war was one of the natural "normal" ways of relations for exchange of production between nomadic people and agriculturists.⁷⁸

"Nomadic societies produced such an aristocratic clan system, which increased its material goods deriving from extensive agriculture and a not very significant trade with wealth deriving from plunder through military conquest and taxation."⁷⁹ However it may not be denied that through forcing a system of taxation upon the peasants, it became impossible that the division of labour should also commence through regular surplus production. We must agree with Hoffmann that the taxes and plunderage of the nomads made it very difficult for industrial, military, commercial and administration centers to develop within the peasant communities.⁸⁰

The nomads, in spite of all their military success, were economically very weak. In consequence of hostilities their live stock, the basis of their livelihood, often got ruined because of frequent illnesses or to the disastrous sudden weather. The

⁷⁵ HOFFMANN, 1969 a. 90.

⁷⁶ HOFFMANN, 1969 a. 90.

⁷⁷ ECSEDY, 1969. 864.

⁷⁸ ECSEDY, 1969. 859. 863.

⁷⁹ HOFFMANN, 1969 b. 5.

⁸⁰ HOFFMANN, 1970.

migration of the nomadic peoples was often really due to these very comprehensible material reasons.⁸¹ The frequent ruin of live-stock happened much more rapidly among nomads in consequence of defeat in wartime or other reasons than in the neighbouring communities of peasants.

In nomad herdsmen's societies living between the alternatives of material prosperity and rapid ruin, ancient equality could no longer exist. At the same time this became the source of the growth of wealth among nomads.⁸² A social structure built on personal dependance developed also among nomads, with the conditions of social stratification, collection of taxes, gathering of treasures and accumulation socially and economically. Social hierarchy developed between the clans and within the clans bases on differences of wealth and division of labour. In spite of this nomad societies never really reached the stage of more differentiated class structure. "According to the production the division of goods these societies were still barbaric societies, though they already entered the routs to civilisation, but could not reach to that stage".⁸³

The most recent result of soviet research also seem to deny the class character of nomadic societies, and consider equestrian nomadism to be a singular individual formation imbetween primitive communal system and class-society.⁸⁴

In connection with the symbiosis between nomads agriculturists full of contradictions it must be taken into consideration that a number of transitory economic forms existed between the extremes of peasantagriculturalist existence and nomadic stock-raising. Thus, in spite of the fact that without doubt stock-raising was the dominating activity among nomads, it was not the only one. Agriculture was not completely unknown to them. From ethnographical and written documents it is known that nomads are able to till the earth in a primitive form. Rudenko, and others too, consider the majority of the nomadic people of the steppe to have consisted of so-called seminomadic groups who were also in some extent engaged in agriculture. Migration during the whole year could only exist rarely and among specific historical circumstances.⁸⁵ Therefore we consider the opinion of those scholars more probable who suppose the ancient Hungarians to have become acquainted with certain knowledge of agriculture during their migrations on the steppe a long time before the time of the Turk influence.⁸⁶ Certainly the historical processes in the early iron age on the Eurasian steppe make this not at all improbable. This supposition seems more probable than the linguistic opinion contradictory to historical and ethnographical facts that the ancient Hungarian should have been taught both stock-raising and agriculture by the peoples of Turk language. In spite of conflicts between agriculturists and nomadic stock-raisers it is possible — through the effect of ecological, social and ethnical factors — for the most diverse forms of animal husbandry and farming to develop within one certain ethnical unit. However those groups engaged in too intensive farming and settled may easily be torn off through hostilities of nomads of similar ethnic descent. It may be supposed that similar phenomena also happened during the migration of the ancient Hungarians along the steppe.⁸⁷

⁸¹ HOFFMANN, 1969 b. 4.

⁸² HOFFMANN, 1969 b. 5.

⁸³ HOFFMANN, 1969 b. 4.

⁸⁴ MARKOV, 1967. 1—30.

⁸⁵ RUDENKO, 1963. 15.

⁸⁶ HOFFMANN, 1970 b. 244—247.

⁸⁷ HOFFMANN, 1970 a. 24—35.

VI. THE REASONS OF THE HOME-CONQUEST

In the age of the great migrations the Hungarian tribes had migrated through the habitual itinerary of the one-time nomadic groups from Asia, from the West-Siberian and Kazakhstan steppe to Europe, to the territory of the Pontus-region better propitious only for semi-nomadism. There, at the close neighbourhood of their Lebedia and later Etelköz abodes, in the zone between the Lower Danube and the Caucasus Mountains belonging nowadays to the dry steppe area the former one-sidedly characteristically specialized farming of the nomads, under influence of economic, oecological and interethnic factors, had become considerably transformed from the VIII. century on. This influence had come into full display through the increased expansion of the agriculture and the being settled as well as in the important modification of the composition of the cattle stock.⁸⁸ The settlement process almost equivalent to a farming revolution of the Turkish-speaking newcomer nomadic peoples arrived from their Central-Asian original home has been well reflected in the Saltovo-Maiack- culture of mixed ethnic entity and identified with the Kazar Kaganate whose existence from the VIII. century up to the IX—X. century's turn can be well traced archeologically.⁸⁹ The aforesaid acultural phenomena had not even left untouched either the way of living of the neighbouring Hungarian tribes chiefly engaged in extensive wild cattle breeding. A considerable stratum of their loan words of Turkish origin still come from the pre-conquest times, of Bulgarian-Chuwash type and supposedly come from the Kazar language points to an essential economic change: speaks of an agriculture by the plough, of new, intensive forms of the animal keeping as well as of pig-, poultry- and intensive cattle raising constituting a real complex farming as described by some Arabian travellers:⁹⁰ *"They posses tents, and proceed along with the fodder as well as with the green vegetation."* *"The territory of the Hungarians (m. dzs. gh. r.) abounds in trees and in waters. The soil is humid (!) They have plenty of arable lands."* — wrote IBN RUSZTA.⁹¹ This one-time historical source taken for most authentic does not only underlines the culturohistorical fact so much important for the Hungarian proto-times that about 870 the culture of the Hungarians, beyond the large animal keeping, had also extended to the agriculture by the plough, but at the same time verifies the one-time being milder the climate of the steppe presently being dry (the unobservance of this fact has engendered faulty inferences). At the same time it makes probable those recent paleoclimatological results stated by GUMILOV on the basis of the oscillations of the Caspian Sea surface. According to this, between the IV. and XIII. centuries, across the whole of the steppe area a climatic period quite different from the present, especially humid, auspicious not only to the agriculture but also to the animal nomadic keeping had been prevailing.⁹² This historical-geographical phenomenon gives also explanation, among others, to the that time extraordinarily being active the nomades strongly depending of the oecological conditions, but at the same time to their endeavour for sedentation.

⁸⁸ PLETNEVA, 1968. 29.

⁸⁹ PLETNEVA, 1968. 85; 1970. 158.

⁹⁰ GYÜRFFY, 1958. 51—56; BARCZI, 1963, 78; SZOLNOKY, 1966. 59; BARTHA, 1968. 84—90; HOFFMANN, 1970 b. 26—35.

⁹¹ GYÜRFFY, 1958. 54; BARTHA, 1968. 105.

⁹² GUMILEV, 1966. 94.

From historical point of view it is a very important circumstance that from the turn of the IX. and X. centuries that steppe climatic period coinciding with the age of the big migrations had been interrupted temporarily by a cca. hundred-year-long strong dessication (as a consequence of the temporary drawing over the forest zone of the Western cyclones).⁹³ This turning worse of the former optimal natural conditions had made strongly feel its negative effect in the life of the steppe ethnic groups. Right on this account, it cannot be taken for a mere hazard the phenomenon that right that time, at the beginning of the drought i. e. at the end of the IX. century, the stable slavic abodes of the groved steppe region by the river Dnieper had become *bare of inhabitants*.⁹⁴ At the same time, a similar phenomenon had taken place also in the case of other slavic ethnic groups living southernmore, but simultaneously the life had ceased in the farmer villages of the basins of the rivers Don and Donetsk too.⁹⁵ Moreover, also to that time — i. e. at the turn of the IX. and X. centuries — may be dated the total and sudden discontinuance of the Saltovo-Maiack archeological culture of agricultural character developed as a consequence to the settlement of the formerly mentioned nomades, although the Kazar Kaganate of mixed ethnic structure and identified with it had only fallen much later.⁹⁶ This depopulation process covering the whole territory of the East-European steppe and touching equally its different ethnic groups, simultaneous with the climatic change, bringing along the cessation of the farming and the considerable modification of the settlement of more peoples cannot be reassuringly explained by only one factor: namely by the ravage of the Western Pecheneg groups appearing supposedly also at the end of the IX. century.

This one-sided supposition has been contradicted even by a series of important facts. Before all, the result most recently got through the research work for the whereabouts of the ancient Pecheng ethnic group which has modified to a certain extent our former idea of the X. century inhabitedness of the East-European steppe. Up to the recent past, on the basis of one-time written sources, it had been a habit to localize the abodes of the Pecheneg ethnic group generally to the surroundings of the river Dnieper. Relying upon the information of Emperor Constantinus Porphyrogenitus as well as upon some toponimic remnants, the researchers had localized four Pecheneg tribes to the West and four ones to the East of the aforesaid river. A new hypothesis different from this anterior opinion has become workable by knowing the main region in the tombs of the Pecheneg tribes and of other kin "uz" tribes recently excavated by FIODOROV—DAVIDOV, which, contrary to the expectations, has not been drawn by the Etelköz but much more to the East, by the river Volga.⁹⁷ At the same time, regarding the ravage activities of the Pecheneg ethnic group but a slight fragment of the findings bears unanimous witness. Further, concerning the problem of the destructions of the Pecheneg group there seems very important a chronological contradiction in connection with the Kazar Kaganate, as follows: namely, the most significant established state of the one-time East-Europe had not desintegrated politically at the time of the coming of the Pecheneg groups but only much later, in 965 — and even then not through the Pecheneg invasion but under the strikes

⁹³ GUMILEV, 1966. 128.

⁹⁴ LIAPUSHKIN, 1958. 236—258.

⁹⁵ LIAPUSHKIN, 1958. 250; PLETNEVA, 1958. 150.

⁹⁶ ARTAMONOV, 1962. 354.

⁹⁷ FEDOROV—DAVIDOV, 1966. 146.

of the slavie ethnic groups boating Southward from the forest zone completing the huge transgression of the Caspian Sea taken place in the X. century.⁹⁸ Despite this, the archeological complex called Saltovo-Maiak of agricultural character of the different peoples belonging to the Kaganate had disappeared not that time but, and it is very odd, yet much earlier, at the turn of the IX. and X. centuries, and suddenly. In other words: simultaneously with the coming of the dry period.⁹⁹

When examining this phenomenon paradox enough at the first sight there must be taken into consideration the natural-economical circumstance that the stock-breeders of the Pontus-steppe as well as the settled peasants formerly shepherds (among others) had been stricken from the end of the IX. century by a disaster: a terrible aridity threatening the cattle stock too but utterly annihilating their agriculture, — and right upon the arrival of some nomadic Pecheneg groups, supposedly. As a result of the aridity, on the territory in question it must be counted with the coming unto the foreground of the animal keeping best accommodating to the unfavourable natural circumstances as well as with the simultaneous birth of the agriculture. This phenomenon has ever been habitual enough in the case of the so-called semi-nomadic peoples. The ethnic groups semi- or entirely settled, for sake of the securing of their self-maintenance, willingly or not but were forced to adapt in their way of living to the geographical circumstances considerably altered, or had to some region less stricken by the natural disaster where they could follow with their habitual way of living.

The settlement process of the different peoples implied by the conquest of the agriculture by the plough as a nomadic phenomenon and traceable since the VIII. century — as documented also by the Saltovo-Maiak archeological culture — was definitively interrupted even set back by the bad oecological conditions produced by the unfavourable weather risen at the turn of the IX. and X. centuries. Chiefly this phenomenon was reflected, from the groved steppe up to the Crimea, in the sudden and mass exodus of the different peoples from their agrarian villages on the steppe as well as in the complete and sudden disappearance of the whole of the monuments of the Saltovo-Maiak archeological culture.

The considerable time-discordance between the archeological findings and the chronical sources related to the Kazar Kaganate as well as their contradiction implied can be solved, first of all, by the development of the dry steppe region as a consequence of the aridity invasion taken place in the X. century i. e. by the forced change of the way of living adapting to the new conditions and circumstances. But all this does not exclude the possibility of a devastation by the Pecheneg.

After this short deviation, let us return to the history of the Hungarians.

Should the home-conquest of the Hungarians have taken place about 896 — and there can be no doubt regarding this fact —, taking in view the aforesaid circumstances the hypothesis seems to be well-founded according to which the arrival of the Hungarians may be put in connection with the humid steppe climatic period coinciding with the migrations' age resp. with the drought interrupting it at the end of the IX. century.¹⁰⁰ The coming of that drought at the abodes in the Etelköz of the Hungarian tribes engaged not only in agriculture by the plough but also in nomadic animal keeping had desencatenated a desedenterization process similar to the neighbouring

⁹⁸ ARTAMONOV, 1962. 225; GUMILEV, 1966. 74.

⁹⁹ GUMILEV, 1966. 83; PLETNEVA, 1970. 158.

¹⁰⁰ MOÖR, 1963 b. 429; GUMILEV, 1966. 96; GUMILEV, 1968. 37.

kaganate. The big drought had made impossible the agriculture of the Hungarians too, and as a consequence their nomadic animal keeping better suited to the aridity had got an emphasized importance. Before all the others, it is this circumstance that made quick and successful accomplishment of the homeconquest possible not to say indispensable. At the same time, it can be understood against that background that the Hungarians, as a full entity, had appeared in the one-time chronical sources under the guise of a typical steppe mounted nomadic people, and despite the fact that some of their groups did in fact well surpass that ancient way of living.

As a result of the drought, of course, not only the agriculture of the Hungarians had gone to ruin, but also their animal keeping had become seriously threatened. Certainly that tragic situation i. e. the annihilation of the livestock and the coming of the birds of prey is reflected in an explanation at first sight seeming odd of the reasons of the home-conquest in one of the most ancient Hungarian chronicles, the *Gesta Hungarorum*, reading that the Hungarians *formerly* — certainly in the Etelköz — "...had been living in a territory where innumerable eagles they had seen, and they could not stay there because of the eagles as these eagles had come down in torrents from the trees just like as many flies for to devour their cattles and horses. Namely that God willed that they should go down quicker unto Hungary. From there they had gone through the mountains in three weeks and arrived at the ends of Hungary i. e. to Transylvania, against the will of the aforesaid peoples."¹⁰¹

On the basis of the analysis of the aforesaid we daresay that in the Etelköz the complex farming system very sensitive to the alteration of the oecological medium of the Hungarians — under the influence considerably modifying the natural circumstances of the unfavourable climatic change having invaded at the end of the IX. century — had undergone a crisis, just that of the other ethnic groups living on the steppe. In that process a great part was played by the fact that, as a consequence of the coming into being of the dried steppe, their former abodes had become unfit for either the semi-nomadic way of living. Then the Hungarian "tribes", on account of the radical change in the geographical bases of their complex economic life i. e. the cessation in a sudden of the oecological conditions indispensable to lead their former habitual way of living, and perhaps on account of certain military-political reasons too, had become faced with a decision touching the question of "to live or not to live" of their ethnic group. In their desperate situation they had chosen — as the optimal of the possibilities — the immigration to the basin of the Carpathian Mountains. Their choice was influenced to a great extent by the fortunate situation that the Carpathian basin — because of its exceptional location and special climatic attributes — was a territory less inflicted by the drought, a region more similar to the Pontus region before the big aridity and thus more fit to follow there the complex agricultural-animal keeping farming. In the transmigration of the "semi-nomadic" Hungarians escaping the drought to the Western border of the steppe zone securing better conditions, i. e. to a territory nearer to the ocean, of much more favourable hydrography, of more varied surface and having a more secure strategic setting than their former abodes by the Black Sea — we do not contest at all the prompting part played by some groups of the of the Pecheneg drawing the same towards the West more supplied with water. This prompting may be supposed despite the facts that the date of the arrival to the Etelköz of the Pecheneg remains problematic, that the informations of the Emperor Constantinus Porfirogenitus regarding the Hungarians-contra-Pecheneg

¹⁰¹ GYÖRFFY, 1958. 91.

wars remain chronologically contradictory, and that part of the Pechenegs remains quite unknown in the Hungarian chronicles as well as in the Hungarian folklore.¹⁰² Nevertheless it is widely known that by the dry periods not only the semi-nomadic but also the nomadic peoples use to prefer the settlement on the border of the steppe having better natural conditions.¹⁰³ So it might have happened also in 896: the home-conquest of the Hungarians might have been promoted but finally not determined by the attacks of some Pecheneg groups. That important event was urged by the economical stress come from the adaptational troubles related to the climatic change as well as to the modification of the oecological situation.

To conclude, summing up the circumstances of the home-conquest it can be told that having analysed the mutual relationship between the history at the time of the big migrations of the Pontus-region steppes, the evolution of its factors of production and its natural circumstances, we have been drawn to a conclusion appearing important for the history of the proto-Hungarians. It has been stated: the migration of the Hungarian "tribes" from their ploughlands and pasture grounds in the circumstance that in their complex economic system an antagonistic contradiction had risen at the end of the IX. century. That conflict had been engendered by the sudden turnover of the relatively stable condition of equilibrium of the East-European noosphere, when a tension had risen in the relationship of the long-settled and accustomed way of living and the new natural environment unfit to it. Therefore, in the given area, the complex farming with agriculture by the plough and with nomadic animal keeping of the Hungarians could not continue to function as until then. The way out of the threatening economic crisis was found in a proper manner by the Hungarian "tribes" in 896: unlike the other peoples of the Kazar Kaganate, they had refused to adapt to the changed natural conditions, and for sake of maintaining their complex economic structure they had left their former abodes in the Etekköz. In their immigration to the basin of the Carpathian Mountains played a decisive part the fortunate circumstance that it was situated in the close neighbourhood of the Etekköz and its favourable qualities were already well-known for the Hungarians from the time of their raids. Well, the home-conquest had been determined by the economic necessity. Namely the coercing economic-geographical circumstance that in the given historical period the basin of the neighbouring Middle-Danube was the unique site not too far and possessing due qualities where the Hungarians could continue with their habitual way of living and deeply-radicated economic system without any greater shock. Among other factors, it was made possible by the aforesaid that the Hungarians had within short settled as a whole and become an agrarian people. The main reason of the Hungarian "tribes" for the changing their ethnic territory can better be found in the economic usefulness than, one-sidedly, in military-political motives only.

It seems to verify the correctness of our hypothesis the fact that while in the X. century when the steppe had temporarily dried out and the Kazar Kaganate had disintegrated, the flourishing of the steppe-dwelling agrarian peoples — from the Kazar in East-Europe to the Tangut in Central Asia — had gone through a crisis, the Hungarians, even after having conquered the Carpathian basin of favourable oecological qualities, could lead planned, large-scale and successful campaigns against

¹⁰² BARTHA, 1967. 135.

¹⁰³ GUMILEV, 1966. 48.

West-Europe.¹⁰⁴ Paralelly with all this, growing ever stronger in their inner social evolution, at the turn of the X. and XI. centuries i. e. simultaneously with the neighbouring peoples they had succeeded to establish their stable ethno-social organization, the feudal-type statehood offering new horizons, the Hungarian Kingdom able to secure for a centuries-long time the unity of the Magyar ethnic entity and had created all the postulates for the rising of a Nation.

Recapitulation

I. THE URALIAN AND FINNO-UGRIAN EPOCH

In the Neolithic Age, chiefly in the West-Siberian taiga becoming populated from the South, in the Uralian original home from the end of the IV. thousand of years before our era on, as a consequence of the appearance of the ski, the sledge and the oar (boat) had come into being the so-called reindeer-hunting culture replacing the former culture, involuntarily settled, of ice-hunter-fisher character. This important change come about in the way of living had resulted in the differentiation of the Uralian idiomatic community. As a consequence of the separation of the proto-Lappian resp. Jugakir groups having migrated westward resp. eastward, in the III. thousand of years before our era a homogeneous Uralian ethno-cultural zone overspread from Scandinavia to the river Jenissei had come into existence. In the II. thousand of years before our era the Permian branch of the Finno-Ugric ethnic group had penetrated gradually westward across the Eastern-European forest zone and under Indo-European influence had come acquainted with the agriculture and the animal keeping.

II. THE UGRIC ERA

The Ugric ethnolinguistic community had taken shape in the southern part of the Uralian original home i. e. the groved steppe region of West-Siberia around the turn of the III. and II. thousand of years before our era. Having separated from the Northern kin fishing-hunting groups remaining on the Taiga, the Ugric ethnic group had developed its culture of Andronovo type, stock-breeder-agrarian and metallurgist charactered, on the area between the rivers Tobol and the Lower- resp. Middle-Irtish. This process had been promoted and facilitated by the taiga's southern part turned into groved steppe in that region under the influence of the warm subatlantic climatic period begun around the III. thousand of years before our era. From 1500 before our era on, on the basis of the on-the-spot copper layers and of the raw tin ore imported from Kazakhstan, there had come into existence the local, highly important metallurgic centers. At the same time there had also begun the mass propagation of the horses domesticated which had engendered the practice of the horsebacking.

III. THE DESINTEGRATION OF THE UGRIAN

The Ugrian idiomatic community living in the surroundings of the southern-Uralian region had gradually been desintegrated between the XII. and the VIII. centuries before our era. In that ethnic differentiation process an important part was

played by the fact that the southern Ugrian group — the predecessors of the Hungarians — had turned from their former complex farming to a new, specialized way of living of great culturhistorical importance: the mounted nomadism which had been developing just in that time across the territory becoming semi-deserted of the steppe zone. Nevertheless, simultaneously, the Northern Ugrian ethnic group had, though, conserved its complex farming, yet it had been forced to migrate further towards the Taiga following the northward "escape" of the groved steppe, phenomenon resulted from the xerothermic maximum of the subatlantic climatic period set in at the II. and I. thousand of years before our era. Thus, among the Ugrian ethnic groups living in different natural circumstances and following different economic patterns and ways of living the ethnic contact had definitively interrupted and parallelly had begun their independent ethnic evolution.

IV. THE ETHNOGENESIS OF THE UGRIAN LIVING BY THE RIVER OB

At the end of the Bronze Age the Ugrian agrarian-stock-keeping ethnic group drawing eastward along with the groved steppe had arrived in the southern part of the Taiga zone as early as in the first part of the I. thousand of years before our era, namely in consequence of the advancing southward of the border of the Taiga from the VII. century before our era on, phenomenon engendered by the humid subatlantic clima of the early Iron Age just set in. In the V. century before our era, from the territory of the Middle-Irtis some Ugrian groups had migrated even much northernmore, close to the Arctic Circle, in the surroundings of the river Lower-Ob as well as to the European part of the Uralian Mountains and as a superstratum they had settled upon the remnants of the archaic fishing-hunting population remained in the Uralian original home. In the aforesaid area it is through the amalgamation of these two remotely akin ethnic components that the Ugrian ethnic group by the river Ob had been formed around the beginning of our era. The amalgamation of the local Ugrian ethnic group with the newcomer Ugrian group come from the South is reflected in the Ust-Polui and the neighbouring archeological cultures of two cultural components which with their craft of bronze casting, the use of Iron-made instruments and their "Scythian" type cultic art had far excelled from among the other simultaneous cultures of the circumpolar zone. These archeological complexes had served for basis to the cultures showing a slow immanent evolution in the following thousand of years which had flown into the folkloristic material of the Vogul and of the Ostiac ethnic groups. Although the Ugrian by the river Ob has been the closest idiomatic kin to the Hungarians, yet the substratum effect of the local Uralian population has been dominating in their anthropologic type as well as in their culture and social structure.

V. THE PROTO-HUNGARIAN AGE

Between the XII. and VII. centuries before our era the southern Ugrian group having gradually separated from the kin Ugrian groups and adapted to the dissecting West-Siberian steppe, had begun forming its proper ethnic entity, as converting to the mounted nomadic way of living, as the heart of the proto-Hungarian ethnic entity. In the North-Caspian region close to the South-Uralian Mountains, the forming of the morphologic complex of the home-conquerors' anthropological type had begun on the

Indo-Iranian ethnic-charactered "srub" as well as on the Andronovo substratum. Right at that time — in the era of the early nomads — there had begun evolving also the sound system of the proto-Hungarian idiom on the basis of the tendencies of *spirontization* similar to that of the proto-Iranian.

VI. THE REASONS FOR THE HOME-CONQUEST

At the time of the great migration coinciding with the humid climatic period of the steppe region the Hungarian nomadic tribes from the steppes of West-Siberia and of Kazakhstan had migrated to the Pontus region which had belonged to the Kazar Kaganate. Under the interethnic influence implied by their gradual settlement there they had taken over some Turkish loan words of Bulgarian-Chuwash character referring to the agriculture. The symbiosis of the agriculture by the plough with the nomadic type animal keeping in the culture of the Hungarian "tribes" around 870 has been corroborated, beyond the philology, also by the coeval Arabian written sources. The temporary dissection for a century begun at the turn of the IX. and the X. century which had devastated the flourishing agrarian cultures formerly come into being — as a consequence, among other factors, to the settlement of the nomadic groups — on the East-European steppe region, had led to a crisis the complex farming of the Hungarians in the Etelköz, too. Then the Hungarian tribes, instead of adapting to the new natural environment i. e. the dry steppe, had migrated to the neighbouring Western border of the steppe, the basin of the Carpathian Mountains, set nearby, less exposed to the aridity on account of its peculiar position, and disposing of a milder mezo-climate. In the basin of the river Danube possessing more favourable oecological conditions they could continue with their habitual complex farming. It can be, then, stated that the migration of the Hungarian tribes to their definitive ethnic territory i. e. their home-conquest taken place in 896, had been brought about, before all other reasons, by the economic emergency risen from the adaptation difficulties in connection with the change of the oecological environment. This reasoning has been proved by many a direct resp. indirect data.

PÉTER VERES

CITED WORKS

- Абаев, В. И. 1948: Историко-этимологический словарь осетинского языка. ч. I. Москва—Ленинград.
- Акимова, М. С. 1968: Антропология древнего населения Приуралья. Москва.
- Алексеев, В. П. 1969: Происхождение народов Восточной Европы. (Краниологическое исследование). Москва.
- Алексеев, Е. А. 1969: Этнографические материалы по этногенезу кетов. В. кн.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
- Артамонов, М. И. 1962: История Хазарии. Ленинград.
- Атлас Сибири 1961: Историко-этнографический атлас Сибири. Москва—Ленинград.
- Бадер, О. Н. 1964: Древнейшие металлурги Приуралья. Москва.
- 1970а: Неолит Урала. В кн.: Каменный век СССР. Москва.
- 1970в: Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва.
- BÁRCZI, G. 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- BARTHA, A. 1968: *A IX—X. századi magyar társadalom*. Budapest.
- Баскаков, Н. А. 1969: Введение в изучение тюркских языков. Москва.
- Бромлей, Ю. В. 1969: Этнос и эндогамия. СЭ № 6.
- 1969: Обсуждение статьи Ю. В. Бромлея "Этнос и эндогамия". СЭ № 3.
- Цалкин, В. Н. 1966: Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. Москва.
- Чебоксаров, Н. Н. 1971: Народы, расы, культуры. Москва.
- Чернецов, В. Н. 1939: Фратриальное устройство обско-югорского общества. Москва.
- 1941: Очерк этногенеза обских югров. Сообщение. ИИМК. № 9. Москва.
- 1953: Древняя история нижнего Приобья. МИА № 35. Москва.
- 1957: Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири. МИА № 58. Москва.
- 1963: Древнейший период истории народов уральской общности.
- 1964: К вопросу об этническом субстрате в циркулярной културе. Москва.
- 1968: К вопросу о сложении уральского неолита. В кн.: История, археология и этнография Среоней Азии. Москва.
- 1969а: О приемах сопоставления наскальных изображений. СЭ № 4.
- 1969в: Опыт выделения этно-культурных ареалов в северо-восточной Европе и Северной Азии. Томск.
- Черников, С. С. 1965: Загадка Золотого кургана. Москва.
- Черных, Е. Н. 1966: История древнейшей металлургии Восточной Европы. МИА № 132. Москва.
- 1969: Основные черты древнейшей металлургии Урала Поволжья. КСИА. Вып. 115.
- Чеснов, Я. И. 1970: Хозяйственный тип. СЭ № 6.
- Дебеч, Г. Ф. 1948: Палеоантропология СССР. Москва—Ленинград.
- 1956: Основные итоги палеоантропологических исследований в СССР. Москва. Доклады светской делегации на у международного конгрессе антропологов и этнографов.
- 1968: Опыт краниометрического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- ECSEDY I., 1969: *Nomád gazdaság, nomád társadalom*. Magyar Filozófiai Szemle. Nr. 5.
- Федоров-Давидов, Г. А. 1966: Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва. Археологические памятники. МГУ.
- Гладкова, Т. Д.—Хитъ, Г. Л. 1968: Материалы по дерматоглифике некоторых народов Сибири. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии.

- Гразнов, М. П. 1957: Этапы развития хозяйства скотоводческих племен Казахстана и Южной Сибири. КСИЭ. № XV.
- Гумилев, Л. Н. 1966: Открытие Хазарии. Москва.
- GUMILOV, L. N., 1968: *A kazárok utódai*. 1—2. szám. Budapest.
- GYÖRFFY, GY., 1958: *A magyarok elődei és a honfoglalás*. Budapest.
- HAJDÚ, P., 1953: *A magyarság kialakulásának előzményei*. Budapest.
- 1964: *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie*. ALH 14. Budapest.
- 1965: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Kézirat. Budapest.
- 1969: *Finnugrische Urheimatforschung*. UAJ. Band 41. Wiesbaden.
- Халиков, А. Х. 1969: Древняя история Среднего Поволжья. Москва.
- HARMATTA J., 1969: *Az őstörténeti tudományok problematikájáról*. Archaeologikai Értesítő. 2. sz.
- HOFFMANN T. 1969 a: *Régi dicsőségünk*. Valóság. Nr. 1.
- 1969 b: *A magyar etnikum*. Manuscript. Budapest.
- 1970 a: *A paraszti munka*. Ethnographia. LXXXI, Nr. 2—4.
- 1970 b: *Vor- und Fühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft*. Agrártörténeti Szemle. X. Supplementum.
- Хомич, Л. В. 1964: К проблеме этногенеза ненцев. Москва. УП МКАиЭН.
- 1966: Ненцы. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград.
- 1969: К вопросу о происхождении ненцев. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск.
- История Сибири 1969: Том I. Москва.
- Иванов, С. В. 1961: Орнамент. В кн.: Историко-этнографический Атлас Сибири. Москва—Ленинград.
- Иванов, В. В.—Топоров, В. Н. 1964: Лингвистические вопросы этногенеза кетов в связи с проблемой вхождения их в циркумполярную область, Москва. УП МКАиЭН.
- 1965: Славянские языковые моделирующие семиотические системы. 1965. Москва.
- Канивец, В. И. 1964: Канинская пещера. Москва.
- Косарев, М. Ф. 1963: Среднеобский центр тубринско-сейминской бронзовой металлургии. Советская археология. № 4.
- 1964: Бронзовый век лесного Обь-Иртышья. Советская археология. № 2.
- 1966: Некоторые проблемы древней истории Обь-Иртышья. СА № 2.
- 1969: Некоторые вопросы этнической истории Обь-Иртышья по археологическим материалам. В кн.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск.
- Кричкова—Гракова, О. А.; 1965: Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху бронзы. МИА № 46. Москва.
- Крижевская, Л. Я. 1968: Неолит Южного Урала. Москва.
- Лашук, Л. П. 1968: "Сиртя" — древние обитатели Субарктики, В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- Ляпушкин, И. М. 1958: Городище Новотроецкое. Москва.
- MARK, K., 1970: *Zur Herkunft der finnisch-ugrische Völker von Standpunkt der Anthropologie*. Tallinn.
- Марков, Г. Е. 1967: Кочевники Азии. Хозяйство и общественный строй. Автореферат. Москва.
- Массон, В. М. 1966: Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Москва—Ленинград.
- MOOR, E. 1963: *A nyelvtudomány mint az ősnéptörténet forrástudománya*.
- 1963 b.: *Die Vorfahren der Ungarn überschreiten die Volga*. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest.
- Мошинская, В. И. 1953: Материальная культура и хозяйство Усть-Полуя. Городище и курганш Потчевам. (К вопросу о потчевашской культуре). В кн.: Древняя история Нижнего Приобья, Москва.
- 1964: Железный век на Севере Западной Сибири и его отношение к истории приполярной полосы, Москва. УП МКАиЭН.

- 1965: Археологические памятники севера Западной Сибири. Свод археологических источников. Москва.
- Оранский, И. М. 1963: Иранские языки. Москва.
- Плетнева, С. А. 1970: По поводу статьи Гумилева Л. Н. и Эрдеи И. "Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века Советская археология. № 3. 1968: От кочевий к городам. Москва.
- Руденко, С. И. 1961: К вопросу о формах скотоводческого хозяйства у кочевников. Материалы по этнографии. Выпуск I. Ленинград.
- RUDENKO, S. I. 1969: *Studien über das Nomadentum. Viehwirtschaft und Hirtenkultur.* Ed.: FÜLDES L. 1969. Budapest.
- Сальников, К. В. 1965: Кельты Зауралья Южного Урала. В кн.: Новое в советской археологии. Москва.
- 1966: Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. Советская этнография № 5.
- 1967: Очерки древней истории Южного Урала. Москва.
- SZOLNOKY L. 1966: *Die Hanfbreche.* Acta Ethnographica, 15, 1—74.
- Смирнов, А. П. 1966: Скифы. Москва.
- Смирнов, К. Ф. 1964: Савроматы. Москва.
- Тихонов, Б. Г. Гришин, Ю. С. 1960: Очерки по истории производства в Приуралье и Южной Сибири в эпоху бронзы и раннего железа. Москва.
- Толстов, С. П. 1962: По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва.
- TOTH, T. 1969: *Az ősmagyarok genezisének szarmatakorai etapjáról.* MTA Filozófiai és történettudományi osztályának közleményei. XVIII. k. 1. sz.
- Третьяков, П. Н. 1966: Финно-угры и славяне на Днестре и Волге. Москва—Ленинград.
- Трофимова, Т. А. 1968: Еще раз о черепках из Луговского могильника анонинской культуры. В кн.: Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва.
- VAJAY, SZ. 1966: *Zum europäischen Hintergrund der Ungarnzuege 862—933.* Ein Beitrag zu den diplomatischen Beziehungen in dem werdenden Europa. Paris.
- VERES P. 1971: *Le rôle des facteurs oecologiques et économiques dans la Conquête de la Hongrie.* Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathez du VIIIe au Xe siècle. 1971. Szeged.
- Викторова, Л. Л. 1969: Становление классового общества у древне-монгольских кочевников. В кн.: Проблемы докапиталистических обществ. Москва.
- Виноградов, А. В. 1968: Неолитические памятники Хорезма. Москва.
- Золотарева, И. М. 1964: Распределение групп крови у народов Северной Сибири.
- Жданко, 1968: Номадизм в Средней Азии и Казахстане. В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. Москва.

Documents to the culture of objects of the Ugor Tribes by the River Ob

In the first part of the year 1971 I had made a longer study tour throughout Finland. Among other ends, I endeavoured to make use of my tour to search after manuscript dates in libraries as well as in archives, on the one part to throw light supplement and explain the heritage of our great explorers. I cannot omit to take advantage of this occasion and give thanks to all the institutions where I was extended on the collections of the Budapest Ethnographic Museum, and on the other to a possibility to research, and to the colleagues who were so kind to lend me a helping hand in this work.

It is widely known that J. JANKÓ prior to his expedition to Sibiria was leading preliminary studies for 3 months in Finland, first of all to make acquaintance of the collections gathered in the Finnish museums. His notes made in Finland offers us due informations regarding the most important results of his researches. His diary made on his trips in the province also containing his scientific observations is, unfortunately, not at our disposal, therefore it must be taken for lost, should it not be hidden in some archiv yet unarranged. Of this diary still hidden until to-day a fragment was published in the XVIII. year of 1907 of the „Ethnographia”.¹ As far as we know the diaries and notes of JANKÓ have, by the courtesy of his widow, got to the collaborators of the Ethnographic Museum, nevertheless it took decades that they come — if not all of them — to the light. The undoubtedly primary mention made of the heritage, I mean one of them, I succeeded to explore in the heritage of U. T. SIRELIUS kept at the Ethnographical Department of the Finnish National Museum. J. PÁPAY in his letter addressed to SIRELIUS on November 8 1903 called the attention of the latter to the fact that JANKÓ had begun to elaborate his collection from the Ugor Tribes by the River Ob, made also prepare the illustrations, but the publishing could not take place. This part of the aforesaid letter reads as follows:

„Lieber Freund!

Erst jetzt ist es mir möglich auf deine beehrenden Zeilen zu antworten, weil ich deinen Brief wegen unrichtiger Adresse verspätet erhalten habe, ausserdem musste ich mit dem Leiter unseres ethnographischen Museum (Dr. Semayer) ein Übereinkommen treffen über die Herausgabe des Jankó-schen Nachlasses. Jankó wollte nämlich nach der Fischerei die ostjakische Ornamentik ausgeben, darum hatte er sämtliche Zeichnungen (von Birkengefässen, Stickereien usw.) schon vollendet. So blieb

¹ JANKÓ, 1907. 124—125.

uns ein Anzahl von Tafeln, doch ohne jeden Text, weil wir seine auf die Zeichnungen bezügliche Notizen nicht finden konnten. Du würdest daher der Wissenschaft ein grossen Dienst erweisen, wenn Du die Herausgabe dieser Zeichnungen unter den Publicationen des Ungarischen National-Museum unternehmen würdest. Ich bin überzeugt, dass Du sie ohne jede grössere Schwierigkeit mit Text versehen können wirst, umso mehr, da Du dich eben jetzt mit ähnlichen Arbeiten beschäftigst. Benachrichtige mich gütigst davon, ob Du dich dieser Aufgabe zu unterziehen geneigt bist (natürlich gegen das übliche Honorarium). In dem Falle würden wir Dir die sämtlichen Zeichnungen zusenden, Du würdest darunter viel Interessantes finden."

We have known nothing about whether SIRELIUS did receive the material, but on the basis of the later publications we can draw the conclusion that he did not. The work of SIRELIUS published in 1904 did not even mention the plans for the similar end of JANKÓ.²

It was V. SEMAYER who at first had begun to elaborate and prepare for publishing the heritage of János JANKÓ. In 1905, in the *Néprajzi Értesítő* (Ethnographical Review)³ he had tried to elaborate the cortex dishes, while in 1907, again in the *Néprajzi Értesítő*,⁴ had made public the dates concerning the Ostiac wear. SEMAYER had published but the drawings made of the cortex ornaments. He began his study saying: "By so doing wishing to contribute some humble dates to the Hungarian-Vogul-Ostiac comparative ethnography, now I pass over to the museological presentation of the cortex dishes kept at the Ethnographical Department of the Hungarian National Museum resp. of their ornaments, formerly already planned by J. JANKÓ himself as he had made I. NÉCSEY prepare the drawings inserted in this article. He was induced to do so, in my opinion, by the news come from Helsingfors saying that his former pupil, later his travel companion and rival to some extent, SIRELIUS U. T. magister come-home from his research tour through the Vogul-Ostiac Land, was about to publish first of all the ornaments of our cortex dishes. Far from being abundant enough either his notes found among his posthumous papers — and placed at my disposal by the courtesy of his widow —, the publishing of the drawings was postponed for another years".⁵ The fact is that the publishing of the embroidery drawings was put aside yet for long time, to be only realized in 1921⁶ with the introduction of ZS. BÁTKY and redacted by K. VISKI. In the forewords of BÁTKY, among others, can be read as follows: "His successor, dr. Vilibald Semayer was seriously occupying with the preparation for the press of the work. Our section, in its review, also published a selection from the work in progress using Jankó's on-the-spot-notes, among others also the coloured skirt picture published here, promising the publication of the full work to the autumn of 1907. Nevertheless, out of unknown reasons, his promise had remained unfulfilled, and it happened so that the sheets published here after being printed had remained forgotten in the printery, to be discovered, by an accident and quite all of a sudden, only in these days in the repository of the printery. In the meantime, the text once already composed, the manuscript as well as the original diary of Jankó had been lost."⁷

² SIRELIUS, 1904.

³ SEEMAYER, 1905. 24—42.

⁴ SEEMAYER, 1907. 165—169.

⁵ SEEMAYER, 1905. 26.

⁶ Ostiac Embroideries, 1921.

⁷ Ostiac Embroideries, 1921. 3.

As in both elaborations, SEMAYER's resp. VISKI's, have remained some problems of identification unsolved, I take advantage of this opportunity to try to throw light on these problems.

Although the study of SEMAYER has been compiled by making use of JANKÓ's illustration and diary notes, it has endeavoured to present the whole of the cortex dish collection from the Ugor Tribe by the River Ob kept in the Ethnographic Museum. In the preface he enumerated 50 such objects: 18 of K. PÁPAI's collection and 32 of JANKÓ's. Nevertheless, there were 22 objects in the former resp. in the latter collection which should have been taken in consideration by SEMAYER. Moreover, PÁPAI had collected five additional cortex sheets on which there was already carved the ornaments planned. By the time of writing the study also the objects collected by J. PÁPAY could have been at disposal, as those had got into the disposal of the Ethnographic Museum as early as in 1900. As a matter of fact, SEMAYER did not elaborate and published the full material to be found in the Museum.

Upon collating the collection and the study written thereof, going along the rank of SEMAYER's serial numbers, I have come to state the following:

2. Inventory No. 3353. The ornament of his mirror 1. No. 1. á. 2.

4. Inventory No. 3357. His mirror ornament 1. 1. á. 5., in the reference to the rim ornament the No. 25. is erroneous as there is no pattern of such number. Correctly: No. 2. á. 15.

20. Inventory No. 3309. The abraded pattern of his inner mirror 1. No. 1. á. 8.

26. Inventory No. 3514. Picture 1. III. á. b.

In his preface to the Ostiac Embroideries BÁTKY takes for lost the skirts presented on Figures No. 1. and 2. In fact, the two skirts do not belong to the collection of JANKÓ resp. of PÁPAI, being an acquisition of REGULY. Both of them had got to the Museum of Applied Arts, that is why they cannot be found either by K. VISKI elaborating the collection or by BÁTKY as author of the preface.⁸

The letter of J. PÁPAY written in reply to the questions posed by SIRELIUS, also contains some important dates gathered by his personal observations and remained unpublished until now. The one concerns the tattooing, while the other is proper to widen our knowledge of the shamanic drums. It reads as follows:

"Jetzt komme ich auf Deine Fragen. Den Jahrgang 1902 der Tobolsker Ежегодник habe ich nicht erhalten, weiss auch nicht, wer darin meine Beobachtungen veröffentlicht haben mochte. Aus den Citaten erkenne ich wirklich einiges, worüber ich mich geäussert haben kann. Da Dich unter anderen besonders zwei Punkte interessieren, nämlich die Abbildungen der "Eidechse" auf den Zaubertrommeln und die Tätowierung, so werde ich hierüber einiges mitteilen. Es ist mir sehr leid, dass ich von keinem der beiden Zeichnungen senden kann, da ich solcherlei nicht photographierte. Wenn ich mich gut erinnere, so habe ich auf der Zaubertrommel des Tobolsker Museums eine Eidechse gesehen.

Unter den Zeichnungen der Jankó-schen Birkengefässe habe ich die Abbildungen von Eidechsen gefunden. Die Eidechse hat in den Zauberakten überhaupt eine grosse Rolle, in den Tierfabeln ist's immer die Eidechse, die zaubert und den andern wahrsagt; sie ist der Schaman der Tiere.

⁸ BALASSA, 1954. 60.

Die Tätowierung ist auch bei den Frauen nicht selten, wogegen man bisher meinte, sie wäre nur bei den Männern gebräuchlich. Die Männer tätowieren in der Regel ihre Eigentumszeichen (ostj. pas. tat. Tamga) auf ihre Arme. Die Frauen tätowieren nicht nur auf ihre Arme, sondern wie ich es gehört habe, auch auf ihre Kniee gewisse Abbildungen, geflügelte und vierfüssige Tiere, ferne die von den Birkengefässen her bekannten Zeichnungen. Das Tätowieren geschieht folgendermassen: die Zeichnung wird mit angefettetem Russe aufgetragen, und dann mit Nadelstichen fixiert.

Über die Schlange ist mir nur so viel bekannt, dass sie für ein "heiliges Tier" gehalten wird, doch kommt sie in den, in meinem Besitze befindlichen mythischen Gesängen nicht vor.

Die Sonne, sowie auch der Mond erscheint in den Liedern immer personifiziert: 'Ihr goldenes Auge schliessende Sonne oder Frau (nāj)', und in Volkssprüchen: 'sie löst oder breitet ihre Haarflechten aus' = das Wetter verändert sich zum bösen. Auch der Mond setzt seine Kappe auf, wenn es anfängt Kalt zu werden.

Die Abbildung des Kreuzes (+) ist auf den Zaubertrommeln auch zu finden. Wahrscheinlich ist dies irgendein Vogel oder Käfer in fliegender Stellung. Ich mache dich hier auf den Sogenannten xomlas-Käfer aufmerksam, der in der Seelenwanderung eine wichtige Rolle hat. Nicht unwahrscheinlich ist, dass das Kreuz auch einen Menschen mit ausgebreiteten Armen darstellen kann."

His letter is closed by a reference to the elaboration of his material collected:

"Meine Arbeit wird in einigen Monaten auch erscheinen; es macht mir nicht geringe Mühe die Reguly-schen Texte zu rekonstruieren und zu erklären. Ich kränkelte nicht wenig, doch föhl ich mich derzeit ganz wohl. Lebe wohl!

Meine innigsten Grüsse den Herren Setälä, Krohn, Paasonen, Wichmann, Mikkola und Karjalainen.

Auf Wiedersehen!

Dein Freund
J. Pápay

Meine Adresse:

Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften."

The author of the other letter found in the heritage of U. T. SIRELIUS, was O. HERMAN. Now I make it public as a document of history of science:

"Hochverehrter Herr!

Ich finde kaum Worte um Ihnen für die gütige Zusendung ihres so wertvollen Werkes 'Ueber Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern' würdig zu danken.

Das Werk ist jedenfalls ein grosser Wurf, der unsere Kenntniss dieses urältesten Teiles der Urbeschäftigung ausdehnt und gleichzeitig vertieft, weil er kerngesund ist, eben der vergleichenden Methode wegen.

Mir kommt das Werk im hohen Grade zustatten, denn ich arbeite am meinem letzten Buch: den Urbeschäftigungen der Magyaren, wo ich in einem Appendix die Nachtraege zur Fischerei geben werde. Dort werde ich auch ihr Werk voll berücksichtigen.

Mit erneuten Dank
Ihr sehr ergebener
Otto Herman."

The reflexion mentioned in the above letter of Otto Herman has not been found in his work on the primitive occupations of the Hungarian,⁹ as this work has only dealt with the problems of the animal keeping and of the shepherding. The letter refers to the fact that Herman had envisaged a more abundant study, but his plan had failed to realize.

JÁNOS KODOLÁNYI, jr.

BIBLIOGRAPHY

- BALASSA, I. 1954: *Reguly Antal néprajzi gyűjteménye (1840–45)* The Ethnographical Collection of Antal Reguly (1840–45) Néprajzi Értesítő, XXXVI. Budapest.
- HERMAN, O. 1909: *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Budapest. The Principal Primitive Occupation of the Hungarian. Budapest.
- JANKÓ, J. 1907: *A finnországi rovás*. Ethnographia, XVIII. Budapest. The Notohing in Finland.
- — 1921: *Ostiac Embroideries*. Oszttyák hímzések. A magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei, IV. Budapest. (The Ethnographical Collections of the Hungarian National Museum, IV. Budapest)
- SEMAYER, V. 1905: *Vogul-oszttyák hímes kéregedények*. Vogul-Ostic Cortex Dishes with Embroideries. Néprajzi Értesítő, VIII. Budapest.
- 1907: *Az oszttyákok viselete és hímzéseik*. Ostiac Wears and Embroideries. Néprajzi Értesítő, VIII. Budapest.
- SIRELIUS, U. T. 1904: *Ostjakkien ja vogulien tuohi- ja nahkakoristeita*. Helsinki.

⁹ HERMAN, 1909.

Some Questions of the Political Evolution of the Traditional State in Africa, South of the Sahara

Study of the politico-social structures of African societies has been able to make significant advances in the past two decades with the relative eclipse of cultural anthropological and ethnographic research by the growing interest in social anthropology and economic history. It is now possible, in fact, to grasp a number of distinct trends in the extensive literature that has sprung up with the aim of classifying and assessing the social evolution and of interpreting the structure of the "chieftainships" and "kingdoms" which constitute the great majority of African societies. It is not the place here to give a detailed inventory of these trends, but for the sake of clarity it is necessary at least to point out some of the problems which have led research, apart from important partial results, to advance especially with the number of useful descriptions and analyses of non-central importance.

Many scholars, not a few of them with theoretical claim, follow the conventional school of history in equating the different African societies with the various periods of European social evolution, on the basis either of erroneous interpretations or of correctly identified, but secondary or wholly formal, features. From the relationship of superiors to inferiors within the political system, one group¹ concludes that African kingdoms are feudal states. Others attempt to give more substance to the same viewpoint by contending not only that the decentralized administrations and the state of subjection of the people are in many respects truly similar to the general picture of European feudalism in the Middle Ages, but also that the systems of land "distribution" and "allocation" are proof that even the allodium of the feudal landlord is not missing from "African feudalism".² Yet others, comparing the proportion of slaves to the total population within given political boundaries, speak of slave societies.³ KARL POLANYI and his disciples, the representatives of economic anthropology, reach the surprisingly accurate conclusion that African kingdoms are comparable with archaic riverain empires, as equals in a qualitative sense, with respect to their bartering and distributional relations.⁴ Unfortunately, they treat ownership merely as a legal category,⁵ so that their theory is of use chiefly as an empirical analysis of

¹ FALLERS, 1964. 122; BEATTIE, 1960. v, 40-41; 1964. 33; MAQUET, 1954. 129, 133; CHILVER, E. AND M. 1960. 390; SOUTHALL, 1956. 252-256 etc.

² NADEL, 1942. 121-122; POTEKHIN, 1957. 62-64; POTEKHIN, 1960. 1-9; OLDEROGGE, 1957. 91-92, 103; LOMBARD, 1966. 371-372, 381; BENTSI-ENCHILL, 1965. 122-125 etc. For general surveys of this question see; SEMIONOW, 1968. 191-194.

³ SURET-CANALE, 1958; DAVIDSON, 1959.

⁴ POLANYI-ARENSBERG-PEARSON, 1957; DALTON, 1968; POLANYI, 1966. 174.

⁵ DALTON, 1969.

the outward structure of economic forms — although it does also have exceptional value for historical theory. Those scholars who in the past two decades have illuminated and with great expertise analysed the means and processes through which land-using or -cultivating groups, and even individuals, acquire their land have likewise reached a dead end, because they are unwilling to acknowledge the fact and the trend of social development and to extend their researches to traditional states.⁶ Since it is indisputable that only one kind of land ownership — communal — existed in pre-colonial Africa,⁷ some have tried to explain the social stratification and unequal property distribution by linking the different characteristics of these political systems to the unorganic conditions of production (as "fundamental means of production").⁸ Most, however, chose the easier road and simply disregard ownership by pointing to the relative abundance of land, thereby freeing themselves to concentrate on the political system alone.⁹ Nevertheless there is little doubt that Africa — partly because of the traditionality, the high degree of community cohesion and the wide variety of structural forms shown by its societies, partially because of the relative wealth of our knowledge about them — offers us the best opportunity of being able to relate every point of the social structure directly to the communal nature of production, which, in fact, displays a number of possible variants, of the early period of Asian-type societies, which variants, however, incorporate, and do it not in their perspectives only, all the basic traits significant to the "Asian mode of production".

The first scholars to classify the political structures of African societies were M. FORTES and E. E. EVANS-PRITCHARD, in 1940.¹⁰ Although the defects of their simplified classification, having been generalized since that time, into "administrative systems" ("states") and ("stateless") segmentary societies¹¹ are by now plain, little work has been since then done of the same kind, and even this little is concerned principally with actually raising problems.¹²

In a critique of the FORTES—EVANS-PRITCHARD approach in *The Political Structure of African Kingdoms* P. C. LLOYD emphasized that the segmentary lineage or kinship group is not the basis of political organization in every "stateless" society,

⁶ BOHANNAN, 1964; 1953. 50 ff.; BIEBUYCK, 1963; 1964; GLUCKMAN, 1965. 50 ff.

⁷ The 2nd International Africanist Symposium held in Leopoldville, 1960, unanimously closed all further discussion on this question. Cf. BIEBUYCK, 1963. Introduction.

⁸ HOLY, (1968. p. 68.) regards cattle as "the fundamental means of production" in Ruanda and holds that the source of class differentiation is the inequality in the ownership of cattle, between different strata of the society. However, simple reflection would have shown that on this basis any essential product, such as the banana (a staple item of the diet), could be considered as a fundamental means of production, the main difference being only that one can move, whereas the other can not, and would have prevented misunderstanding. It should be added that in Ruanda cattle are state property, officially allocated, and constantly subject to redistribution by the ruler; their unequal distribution is thus the consequence of certain social differences and not their cause. Cf. MAQUET, 1954. pp. 133—134, 136, 142, 163. To ensure clarity of the argument in the rest of the paper, I would like to stress that I regard land as the principal means of production in Africa, even where the "staple" is not a plant species but e. g. cattle.

⁹ Cf. GOODY, 1963. 10—11.

¹⁰ FORTES—EVANS-PRITCHARD, 1940. Introduction.

¹¹ FORTES—EVANS-PRITCHARD, 1940. 5—6.

¹² LEWIS, 1959; VANSINA, 1962; LLOYD, 1965; SOUTHALL, 1965.

but that many are dominated by age-sets¹³ or alliances of high-ranking men rich of prestige,¹⁴ although this is not to say that the lineage or larger kinship groups are without a significant political role in such states.¹⁵

For the most part scholars are interested in the binary oppositions segmentation—centralization and kinship group—territorial administration. I. M. LEWIS's classification is founded on the degree of centralization of political systems.¹⁶ As defined by J. VANSINA a kingship is a ruling political group directed by a ruler who delegates authorities to deputize for him in the administration of the country's territories. VANSINA too bases his classification of such societies on the extent to which royal power radiates outwards to the provinces: this is his "index of centralization".¹⁷ S. F. NADEL writes that the main features of a state possessing a stable political centre are territorial supremacy, the monopoly of legal coercion, and specialized functionaries, the latter — as it depends on the size of the official corps — representing the degree of specialization, which is the principle of his classification.¹⁸ According to LUCY MAIR, there are two "forms of government": one in which the ruler of his own free will appoints territorial officials to carry out his orders,¹⁹ and one in which authority "below" the ruler is in the hands of leaders of the kinship groups.²⁰ The latter "form" is named "segmentary society" or "segmentary state" by many, designations coined by E. E. EVANS-PRITCHARD who applied the first as an analytical device to denote the broader kinship system and territorial hierarchy of the Nuer,²¹ which cannot be described with the traditional terminology of social structures, and soon after, in the introduction to *African Political Systems*, extended the concept to states.²²

The political structure of the Alur, for example, is — according to A. SOUTHALL — that of a segmentary state in which the individual segments recognize the territorial suzerainty of a centre, although this may be a ritual hegemony only, particularly at the perimeters of the state.²³ J. A. BARNES employs the term segmentation to denote the kinship structure of the Ngoni of Rhodesia, which is gradually dividing into segments in the classical manner, as with the Nuer or with the Tiv of North-East Nigeria,²⁴ although the political elite within the state is composed of the leaders of the different segments.²⁵

¹³ For instance, the Nigerian Ibo (OTTENBERG, 1965. p. 24. CHUBBS, 1961. passim) and the Galla, Kipsigis and Kikuyu of East Africa (PRINS, 1953. pp. 119–126.)

¹⁴ For instance the Congolese Boloki (FORDE, 1934. p. 170), the Liberian Kru (MURDOCK, 1959. p. 263) or the Yoruba of Abeokuta (FORDE, 1962. in the chapter on Abeokuta).

¹⁵ LLOYD, 1965. 65.

¹⁶ LEWIS, 1966. 59–69.

¹⁷ VANSINA, 1962; VANSINA–MAUNY–THOMAS, 1964. 87.

¹⁸ NADEL, 1942. 49.

¹⁹ MAIR, 1962. 11.

²⁰ MAIR, 1962. 13.

²¹ EVANS-PRITCHARD, 1940. 139–150.

²² In South-West Africa "the Ngwato have a segmentary relationship to other Tswana tribes, which in many respects is of the same order as that between divisions of the Ngwato themselves. The same is true of other societies with centralized government." (FORTES–EVANS-PRITCHARD, 1940. 23–25). The term is however later used to denote precisely the opposite, the decentralized state.

²³ SOUTHALL, 1956. 181. f.

²⁴ BOHANNAN, 1965. 523–525.

²⁵ BARNES, 1954.

PH. KABERRY draws a distinction between centralized and "federative" states. In the centralized state the ruler and his counsellors attend to most of the tasks connected with government, whereas in the federative state the central government holds only a restricted monopoly of power, or the "rulers" of the local units, exercise nearly as much authority as the centre.²⁶ The Ashanti and Fanti states, for instance, are often cited as federations.²⁷

The segmentary form of state is widespread in Africa; truly centralized political systems are encountered only rarely. Of course, segmentation does not necessarily arise from an earlier existing kinship-territorial hierarchy, but may be created where, as among the East African Nyakyusa, one ruling generation hands over to its successors and the country is apportioned into ever smaller parts by a regulated, institutionalized distribution process;²⁸ or where there is a traditional war of succession, as among the south-eastern Bantu peoples;²⁹ or where members of the dynasty engage in continual attempts to conquer new dominions, like the Azande of Congo-Sudan.³⁰

In his book on Africa, G. P. MURDOCK epitomizes African states by use of the catchphrase "African despotism",³¹ a parallel to the term "oriental despotism" applied by WITTFOGEL to the "hydraulic" societies of Asia. MURDOCK considers that most monarchies of the non-marginal or "other" type show 18 common features — all of them cultural —, such as divine nature of the ruler, queenship of mother or sister, anarchical interregnum, human sacrifice, shifting headquarters, etc.³² While I would not contend that compilation of cultural features and determination of general characteristics are without their uses, eclectic collections of this kind are not susceptible to wholly formal generalization, moreover they afford us little chance of making any progress on the historical aspect of the question; the description of these features purely as cultural phenomena is superficial; and finally, their importance and function in different traditional African societies are by no means equal. It should be noted, incidentally, that in 1962 MURDOCK classified Nigerian states into small and large kingdoms only.³³

In studying African states the crucial questions arise in determining the relation between kinship and territorial systems, in elucidating their transitional forms and their contradictions. Most scholars regard the stable perpetuation of kinship groups as incompatible with the existence of a state. In his *Bantu Bureaucracy* A. L. FALLERS writes that the loyalty to his lineage of a leader who at the same time bears political office is bound to clash with loyalty to his political superiors. Chieftains and rulers who have to reconcile the two roles live in a condition of permanent conflict.³⁴ FORTES, too, holds the same view: he says that there will be instability wherever lineage (incidentally the most constant, general and uniformly describable kinship unit in Africa) and state occur together,³⁵ although he still regards the system of political statuses and the degree of centralization as more important than

²⁶ KABERRY, 1957. 224–234.

²⁷ KIMBLE, 1963. *passim*; FAGE, 1961. 73–74 etc.

²⁸ WILSON, 1951. 22. f.

²⁹ SCHAPER, 1956. 175–176.

³⁰ EVANS-PRITCHARD, 1960. 5–6, 21.

³¹ MURDOCK, 1959. 36.

³² MURDOCK, 1959. 37, 39.

³³ Quoted by LLOYD, 1965. 65.

³⁴ FALLERS, 1956. 12–13, 277–278.

³⁵ FORTES, 1960. 173.

the collective power of descent groups.³⁶ As DARYLL FORDE saw the question in the course of the process: in the course of interaction between two societies or during technological, or perhaps other cultural changes in some given society, a small part of the population gains power over the remainder by means of physical force, economic control or social prestige, and "...the need for organizing such authority on centralizing administrative and military principles tends to produce a vertical structure of authority in which the social status of both persons and groups derives primarily from their position in the resulting hierarchy and no longer membership in one of a series of equal and opposite groups of kin."³⁷ In this way interests attached to social status and territory begin to loosen the coherence of unilineal descent groups. As an example FORDE cites the Akan peoples of the Gold Coast, where group-solidarity of the highly dispersed clans has already vanished, and only lineage remains as a coherent unit. In his opinion this well exemplifies an early phase in the atrophy of larger systems of kinship groups as a result of political centralization.³⁸

It is necessary to subject FORDE's masterly conclusions to closer scrutiny, however, as the truth is by no means so simple and unified as he depicts it. Social development can, in fact, be influenced by the widest variety of factors. To compare only one Akan state, say, the Ashanti to the nearby Fon population of Dahomey, it becomes apparent that although we find dispersed clans in both these societies, the relationship between the clans in mythology, the ideological scheme, is much weaker and fainter in Ashanti than in Dahomey, where the clans are relatively well organized kinship groups with certain hierarchical features of a segmentary nature, inasmuch as the ruling clan is honoured by the Fon as the clan of their "common ancestor". But in spite of this Dahomey is exceedingly highly organized, centralized and bureaucratized, whereas Ashanti is a "confederation-type" segmentary state with aristocratic vestiges. Among the Yoruba, for instance, clans already completely disappeared, if they had ever been, and the broadest kinship unit was the lineage, but the political centralization of Yoruba states was at a much lower level even than that of Ashanti. On the eastern fringes of the Congo Basin and in the states among the East African lakes, lineages have already contracted to a few (2-4) generations whose political role is insignificant compared with that of West African lineages, although here society is in places (e. g. Bunyoro, Alur, Busoga) rather poorly organized.

— — —

Since the appearance of FORTES and EVANS-PRITCHARD's book, essentially two political systematizations of African societies have been developed. S. N. EISENSTADT has supplied the following scheme: (a) "stateless" communities within which the dominant forms of government are a segmentary hierarchy of lineages, gerontocracy of age-sets, secret and nonsecret societies, or village councils; (b) centralized monarchies within which the dominant forms of government are descent groups (as political units), universal strata of age-sets and "associations of dignitaries" (i. e. bodies of functionaries).³⁹ As P. C. LLOYD has concluded,⁴⁰ both the criteria and the definitions employed in EISENSTADT's classification are inappropriate, and in places hard to understand.

³⁶ Ibid.

³⁷ FORDE, 1948. 9.

³⁸ Ibid.

³⁹ EISENSTADT, 1959. 200-220.

⁴⁰ LLOYD, 1965. 67.

The systematization presented by J. J. MAQUET is founded on the concept of feudalism:⁴¹

no political system
 societies without rulers
 political system
 societies with rulers
 stateless societies (including feudalism)
 states
 non-despotic (including feudalism)
 despotic

The nomenclature of societies possessing a ruler or ruling group is very varied: chieftainship, kingdom, divine kingship, monarchy. Where indubitable states are in question, we have state, civilization, traditional state; G. P. MURDOCK speaks of the despotic state, J. SURET-CANALE of "Asian-form" states,⁴² while K. POLÁNYI — taking ancient Mesopotamia as the principal base for comparison — of the quasi-archaic state,⁴³ or — where written records are lacking — of "operational civilization".⁴⁴ However, the first group of appellations is sometimes applied to denote undisputed state formations, which can be very misleading if we consider say the Shilluk "divine kingship",⁴⁵ that J. FRAZER took as the model for the concept⁴⁶ although there is no kind of government above the segmentary level of social organization and the king's function is entirely ritual.⁴⁷ It is in cases such as this that we find a total lack of designations for transitional phases.

The question therefore arises as to what is the point at which we can begin to call a social structure a state. This is a special problem in Africa owing to the relative cultural undifferentiation and small-scaleness that result from the low level of production forces but at the sight of which the investigator can become easily convinced that these societies are not only undeveloped, but unorganized, and even primitive.

As we have seen, the existence or lack of a single leader is given an important place in classification. We cannot accept J. J. MAQUET's statement that "There is no political organization in a society without rulers"⁴⁸ if we agree with the definition distilled by I. SCAPERA from a diversity of judgements that political organization is 'that aspect of the total system which is directed towards the establishment and maintenance of internal cooperation and external independence'.⁴⁹ In fact, even the most primitive groups have always had a temporary or permanent leader or leaders. At the same time, there is no doubt that the dividing line between stateless societies and states does not devolve on the existence of a political leader. In MAQUET's words: "A government organization may be said to be a state when the coercive agency is permanent";⁵⁰ that is, he holds government and coercion to be the two

⁴¹ MAQUET, 1962. 307.

⁴² SURET-CANALE, 1958. 97-98, 101, 117.

⁴³ POLÁNYI, 1966. XX, 174, 188, 194. and cf. KRADER, 1968. 48.

⁴⁴ POLÁNYI, 1966. XXI.

⁴⁵ EVANS-PRITCHARD, 1948.

⁴⁶ FRAZER, 1966. 142-144.

⁴⁷ FORTES, 1960. 175.

⁴⁸ MAQUET, 1962. 307.

⁴⁹ SCHAPERA, 1956. 218.

⁵⁰ MAQUET, 1962. 308.

principal distinguishing features of Black African states. If we add that the prerequisite of these the existence of a ruling group within the community, and if the term coercion is taken to comprehend the communal ethical and religious sanctions, then every fundamental criterion of a state is truly concomitant with the territoriality and taxation that proceed from the existence of permanent government and coercion.⁵¹

All these features, however, are found under the conditions of "ancient" communities, in so far as private ownership of the means of production is here unknown and production is natural, while in a manner betokening the role of the environment and the efficiency of tradition the specialization of production implied by social division of labour and trade can be more extensive in the case of a barely politically organized people of the Cameroons or North-Ghana than in a politically and economically extremely centralized state like Buganda.

It is nowadays clear that the application and generalization to non-class societies of schematic ideas that build on ENGELS' definition on the state as a class society and are deduced from the existence of criteria valid only for European-type class societies are untenable, simply because in the traditional state the *agent* of the class society, private ownership of the dominant means of production, and its *consequence*, exploitation, are absent. The leader of a primitive group or the head of a clan, through his prestige deriving from his institutionalized seniority, his greater physical strength, intelligence, etc., "exploits" the members of the group or clan, even his immediate relations; he receives a disproportionate amount of the possessions perhaps without contributing any actual work, but on the other hand the horde and the clan *need* him as a leader in war, in legal questions, and often in the religious sphere as well. This is all perpetuated in the African state, only on a wider scale and at a greater level of organization. Here it is not economic exploitation which produces vertical differentiation of human groups but it is the hierarchical differentiation of human groups on the basis of socially recognized prestige, or mythology, or by way of a onetime conquest which makes possible a kind of "exploitation" — *sometimes economic* — to which the exploited group voluntarily submits itself in the expectation, *realized in practice*, of religious, legal and political gains.

Surprisingly, this relation still holds in later stages of the process of social differentiation, after long persistence and "degeneration" of the system, even after institutionalized corruption of public offices, in class societies that although manifestly of the extreme Asian type are also still baseless through the absence of private land ownership. The point between a communally led, unstratified village community and a class society displaying the Asian mode of production at which we are compelled to speak of a class society cannot be determined with certainty, because the process is completely a function of quantitative growths. The critical stratificational leaps that are manifested in the wake of a conquest are only apparent leaps, since they

⁵¹ This is naturally still only a formal group of criteria; like classical definitions of the state it completely lacks any aspect relating to production; the degree of socialization of labour. Also lacking is any historical viewpoint; each of the so-called "defining" features can be found equally in any respectable "primitive" chieftainship as in a twentieth-century European state. In employing the word "state" in this article it is necessary to avoid connotations of historical theory, as on this basis the concept can only be applied with complete justice to a capitalist state, so that, it must be stressed that wherever the word is used here what is implied is an early archaic "traditional state" equivalent to the archaic (or Asian-type) state, but differing in several aspects (level of production forces and technological differentiation, lack of written records, etc.).

exemplify a very natural differentiation not within the conquered society but between two societies, between foreigners.

Coercion in a "natural" or "traditional" state is only rarely genuinely phisycal, or if it is then only of a passive sort, because, as M. D'HERTEFELT writes, in a weakly centralized segmentary state "...where 'feudal' institutions develop, the central government is threatened by powerlessness when attempting to enforce its decisions."⁵² But even in the most centralized state, the ruler or ruling group can not behave in defiance of custom or, in the final analysis, against the *interests* of the society. Here it is of no importance whatsoever that not all the ruler's deeds are necessarily in the longterm *objective* interests of the society. For one of the most characteristic features of the African traditional state is precisely the unity of the whole society in its conception of its subjective interests.⁵³

Coercion is thus an instrument of the nonalienated "communal state"; the community employs it in the collective interest against its individual components through the state system and the ruling group representing the whole community. Coercion is largely moral;⁵⁴ whoever contravenes the rules of the society finds the whole society ranged against him. Rebellion against the political system or the social order even is lunacy, as the religious system of the society is rooted in the functioning of offices and officials, chieftains and rulers.⁵⁵ The existence of the society is likewise threatened by anyone who gives offense to the supernatural world, and the fate of such transgressors is the moral sanction of ostracism — and death; for in cases the pronouncement of the sentence on the condemned person may be psychologically sufficient to kill him. The psychological effectiveness of religious sanctions is greatly promoted by the practice of mass human sacrifice.⁵⁶ Religion — especially in West and Central Africa — is clearly one of the most fundamental integrating forces in society, in the sense of RAYMOND FIRTH's thesis.⁵⁷

⁵² D'HERTEFELT, 1965. 433.

⁵³ A Hausa historian expresses it in this way: "Rebellion consists in open and flagrant resistance to the orders of established government, if such orders are not contrary to law." (Cited by RUXTON, 1914. ch. VI.) At the beginning of the last century T. E. BOWDICH described how the Ashantiene Osei Kwame was deposed in 1801 because, from simple indolence, he did not participate in the state ceremony of ancestor worship serving the benefit of the whole society (BOWDICH, 1819. pp. 238–239). For similar data see references by MAIR, 1962. p. 120; MURDOCK, 1959. pp. 37, 249; FORDE, 1962. p. 22; FROBENIUS, 1949. p. 21; LESTRADE, 1930. pp. 312, 321; SMITH, 1955. p. 11; GLUCKMAN, 1940. p. 29; KUPER, 1947. p. 60; BARBOT, 1732. p. 180; RICHARDS, 1940. p. 111; 1961. pp. 140–141; NADEL, 1935. p. 283; ROSCOE, 1911. p. 13; TALBOT, 1926. Vol. III. p. 573; FALLERS, 1964. p. 126; 1956. 132–134. etc.

⁵⁴ A term by PAULA BROWN, 1951. p. 262.

⁵⁵ In African religions the esoteric world is not otherworldly or supernatural but is a part of reality. This is especially so for the ancestral world, which forms a part of society. The ancestors supervise the living and both punish and reward; in addition their skills and established rights are reincarnated in the living. Whichever world is transgressed, violence is done to the other world, too, although it is a more serious crime to offend through the living (but in the above sense still directly) against the ancestors. If the punishment for such an offense leaves no visible trace, that is the ancestor's concern, but should the community become aware that it is in danger of being exposed to the anger of the ancestors it will itself carry out punishment. Cf. CLARKE, 1930. pp. 461. 462–463; RICHARDS, 1939. pp. 234–236, 248–251; BRADBURY, 1965; FORTES, 1965.

⁵⁶ ROSCOE, 1921. p. 153; BROWN, 1951. p. 270; GRAHAM, 1965. pp. 321–334.

⁵⁷ "Clearly, religion is much more than a sentiment-career for society. The hypothesis that religion is an integrating force is more closely applicable to the simpler than to the more highly centralized complex societies..." FIRTH, 1948. p. 41.

In the greater part of Africa,⁵⁸ then, ancestor worship and ancestor cults guarantee observance of the "ancient" social rules. The royal ancestors — just like the ruler himself — represent the whole people. Thus the whole society venerates them, since they retain political office in the esoteric world as well and they watch over the whole society.⁵⁹

Turning finally to examine the economic features of the state, distribution of labour and allocation of property, we discover that a centralized redistributive mode of exchange (which clearly arose out of the centralization of reciprocity and exchange of gifts⁶⁰) is able to substitute for state or social division of labour in a partially centralized state, without the *need* for specialization or commercial mediation. This does not mean that the latter features are not found in the societies in question but that within the society and outwards they are limited principally to the exchange of special prestige goods.⁶¹ The universality of state redistribution in Africa further contributes to the relativity of "exploitation"; when this point is passed it essentially intensifies the state character of the society. If we again look the question of where the boundary line between a chieftainship and traditional state should be placed, we can assert that the differences between the two are mainly quantitative, lying primarily in the size of the population and the population density relative to what the territory can support. A growth in population leads to larger numbers of political officials and a proliferation of intermediate, relaying stages in the redistribution, and thereby to a growth in the possibility of natural corruption and to a necessary differentiation of the culture and the politico-economic system. And together with these there emerge a natural alienation of public officialdom and pseudo class differentiation.

In the most highly stratified and longest established West African societies the following process can be sketched:

The first step is the development of a political — purely political — system when a centre (or centres) gains some measure of control over a given territory. Within such a territorial system of political control taxation is either still only occasional or already systematic (disregarding any tribute-like, but systematic, taxing of subject countries), but there are no specially favoured monopolized goods — at least not to any important extent. When, however, a conspicuous demand for certain goods is stimulated by the commerce which builds up in the course of belligerent or peaceful contacts with other communities, the ruler first organizes the mercantile community of his territory's "port of trade"⁶² — in most cases circumventing what is generally a segmentary-type, aristocratic political system —, and then by organizing the collection of the monopolized goods he creates a body of revenue officials. In this

⁵⁸ FORTES, 1965. p. 122; BIEBUYCK, 1964. pp. 99, 100.

⁵⁹ FORTES, 1965. p. 123. FORTES expresses this in a very precise, single-sentence formula: "Ancestors symbolise the continuity of the social structure, and the proper allocation at any given time of the authority and right they held and transmitted." FORTES, 1965. p. 137. See also FALLERS, 1964. 115.

⁶⁰ POLÁNYI, 1966. chapter III; BOHANNAN-DALTON, 1962. Introduction; for the classical analysis see the chapter on Land Tenure in MALINOWSKI, 1934. Vol. I.

⁶¹ BOHANNAN-DALTON, 1962. p. 1-5.

⁶² "...site of all administered foreign trade. The port of trade offers military security to the inland power; civil protection to the foreign trader; facilities of anchorage; debarcation and storage; the benefit of judicial authorities agreement on the goods to be traded;" etc. and it is one of the most important economic institutions of the archaic state. DALTON, 1968. p. 165.

way a bureaucracy emerges which, at the expense of the aristocracy, lays hands on ever greater authority. Alongside the traditional system of territorial distribution on the basis of the privilege of first tenancy occupation there appears the tax district. It only requires a talented ruler for the hereditary aristocracy to find itself becoming displaced in favour of appointed officials from its political posts as well, a process that is traceable or inferable in a number of African states. In this manner a gradual political centralization is superimposed on the system of economic centralization and the way is cleared for the emergence of the despotic state.

— — —

In Africa south of the Sahara it is possible to discern three principal paths taken by the evolution of government

1. the heads of kinship groups form a ruling group, generally in a hierarchy corresponding to the segmentary kinship system and in statuses that become hereditary with time;
2. the country and its districts are governed by members of a royal lineage whose position stems from rank in the kinship hierarchy, or through claims of first immigrancy, prior occupation of land, conquest, etc., individual titles being in most cases hereditary in the dominions as well;
3. the ruler appoints state officials, in theory from among members of the whole population and there is no other route to political office.

These three evolutionary "modes" can additionally represent different stages in development, although the lack of historical material means that in a given society it is generally only possible to detect one of the three. In the case of the Ashanti of Ghana however, enough historical evidence is available for us to be able to trace at least the changes to the second and third phases, and there are even some not unimportant vestiges of the first phase.

— — —

At the end of the XVIIth century, under the leadership of the Kumasi chief Osei Tutu (1697–1713), the different chieftainships of Ashanti, a people up to then occupied with hunting but which adopted farming mode of life with astonishing rapidity,⁶³ created a union, and with the aid of a strongly organized army successfully attacked first a northern immigrant group then their own "lord", the Denkyera state to the south, thereby gaining their independence. With the support of his high priest, Osei Tutu managed to create a true national unity. His Golden Stool, "descended from the skies", was accepted by the chieftains as the symbol of this unity, and they swore to protect it against any attack. Every Ashanti was hence bound by a dual obligation of citizenship: firstly to the chieftain and "Stool" of his own state, and secondly to the Ashantihene, the occupant of the Kumasi throne. In the course of further conquests following the death of Osei Tutu the Ashanti confederation subsequently overran the earlier tributary provinces of Denkyera. Opoku Ware (1713–1750) seized the Akim states to the north and massacred the once powerful Bono-Mansu, admitting the survivors into the confederation under the name Tekyimman.

⁶³ LA ANYANE, 1963, p. 8. The analysis of the Ashanti administrative evolution is mainly based on Ivor Wilks' excellent article, 1966.

Osei Kwadwo (1752–1784) imposed annual slave and cattle tributes on the important northern Dagomba peoples, while Osei Bonsu (1800–1824) made the coastal Fanti states his tributaries. As the conquered states were allowed to retain self-government and to keep their armies, their loyalty could naturally only be guaranteed by Ashanti armed forces.⁶⁴

Similar military organizations existed in all the once independent Ashanti chiefdoms. Osei Tutu unified these under a single command, one chief being appointed leader of the right flank, another leader of the left, etc. with he himself as supreme commander and — by virtue of his Golden Stool — divine king.⁶⁵ The land rights of the Ashantihene in Kumasi territory were at first the same as those of his divisional chiefs in their own,⁶⁶ so that recognition of a centre by no means came about immediately.

The confederation was stabilized only under Osei Tutu's successor, Opoku Ware, and with consolidation of the Ashanti empire came acknowledgement of the political suzerainty and effective authority of the ruler. The conquests of Opoku Ware had made it possible for the Ashantihene to govern with absolute power; every (imperial) king, viceroy, chief and other official was his 'absolute and unconditional vassal',⁶⁷ a dictum which although not quite true in practice was a good reflection of the extent to which the ruler's power had grown. Local dynasties were suppressed systematically and all territories provided with their own administration instead.⁶⁸ This was not feasible with the larger states, so these were bound to Ashanti by loose "economic" ties in the form of tributes that signified recognition of Ashanti political supremacy. As growth of Ashanti power could be equated with increase in the Ashantihene's authority, since he was supreme commander, the hereditary rulers of the Aman (one-time federal states that gradually sank to the level of provinces) slowly began to recognize the superiority of the Kumasi Ashantihene as ruler of all Ashanti.

All the Amanhene, the leaders of the Aman, belonged to the same clan as the Ashantihene. We do not know when and how the segmentation occurred and the "oldest", most noble clan became the ruling group over all Ashanti territorial groups,⁶⁹ but it must certainly have happened very long ago if at the time of confederation it was necessary to use force to re-establish the position of the "direct" descent lineage and its privileges at the centre.

Office-holding members of the ruling clan, the Abrempon or "princes", like the Amanhene of the federal states (which were independent provinces except in matters of foreign policy and taxation), all had to swear loyalty to the Ashantihene on entering office. They pledged to respond to his summons at all times, to provide warriors when he requested, and to acknowledge the right of appeal from their own courts to the central royal court.⁷⁰ A Brempon could not be replaced from above, however, and could only be dismissed by those who had elected him to office in the first place.⁷¹ 'This proviso was the cardinal principle of Ashanti constitution'.⁷² The

⁶⁴ A review is given by KIMBLE, 1963. II. WARD, 1966. 104–136; MANOUKIAN, 1950. 13; ARHIN, 1967.

⁶⁵ RATTRAY, 1929. chapter XV.

⁶⁶ BUSIA, 1951. p. 53.

⁶⁷ DUPUIS, 1824. Vol. II.

⁶⁸ BOWDICH, 1819. p. 235; DUPUIS, 1824. Vol. II. p. 45.

⁶⁹ RATTRAY, 1929. pp. 76–77. The immigration possibly started in the XVth century.

⁷⁰ BUSIA, 1951. pp. 52–56.

⁷¹ MANOUKIAN, 1950. p. 36.

⁷² BUSIA, 1951. p. 99.

ruler secured their loyalty annually by requiring them to participate in the yam ceremonies held to honour the Ashantihene's ancestors and to symbolize the renewal of the country's fertility.⁷³

The heads of local groups and lineages elected their territorial leader from a specific lineage of the qualified maternal clan, and their Omanhene from the supreme Oyoko clan. The Ashantihene was elected also from the Oyoko clan, by the leaders of the clans. Chieftainship was thus in essence hereditary, or at least remained within a given clan and even lineage, in all cases being passed down matrilineally, never from father to son. A new chief was always selected from among a rather large number of potential successors.⁷⁴

The territorial chiefs were aided, and not infrequently directed, by their "council of elders", who were the senior members of the clans living in the territory of the Oman and their descendants (viz. they might receive their office when younger and in some cases might bear titles from birth, as for instance did the Nsafohene of an Omanhene who were "by ancestral right" the first residents in Kumasi,⁷⁵ so that these offices too were in practice hereditary).⁷⁶ In Kumasi this council consisted, in theory, of the senior heads of the Ashanti clans, whose special duty it was to keep an eye on their clan members and in particular on office-bearers among them.

The Abrempon had their own armies organized along the same lines as the "national" army and drawn from the male population of the Aman.⁷⁷ They also conducted their own yam ceremonies, which served the same functions as those held by the Ashantihene: to pay homage to, propitiate or gain the friendly disposition of the ancestral spirits of the Omanhene.⁷⁸ The Abrempon had their own courts and treasuries, and they possessed the same ritual privileges as the Kumasi ruler.⁷⁹ They were in command of numerous larger villages outside the capital of their Aman, and the headmen, owed them the same obligations as the Brempon owed to the Ashantihene. Originally the village headmen were officers of the Brempon, more distant (e. g. patrilineal) kinsmen who had settled in the district but had retained the title to headmanship in their own lineage when newcomers began to swell their village because they were the first settlers there. These smaller headmen (who were, in effect small-scale versions of the Amanhene) were Abrempon to their Omanhene, who in turn was Brempon to the Ashantihene.⁸⁰ The Amanhene had no direct administrative contact with the subjects of their Abrempon, only with the Abrempon themselves,⁸¹ and the same was true for the relation between the Ashantihene, the Amanhene, and their subjects; in other words, decentralization was the fundamental principle of divisional administration and of the whole confederation.⁸²

The inhabitants of the Aman had at one time lived in large settlements but splitting off from the swollen maternal lineages had founded isolated villages which for defensive and administrative reasons, but primarily because of the more extensive territorial ("land") rights of the "senior" kinship group, remained under the control

⁷³ BUSIA, 1951. p. 23 and also chapters II. and III. BOWDICH, 1819. pp. 247-280.

⁷⁴ MANOUKIAN, 1950. p. 36.

⁷⁵ RATTRAY, 1961. p. 307.

⁷⁶ RATTRAY, 1961. p. 308.

⁷⁷ BUSIA, 1951. pp. 13-14.

⁷⁸ BOWDICH, 1819. p. 281.

⁷⁹ BOWDICH, 1819. p. 256.

⁸⁰ RATTRAY, 1929. chapter XII.

⁸¹ BUSIA, 1951. pp. 61-62.

⁸² TORDOFF, 1962. p. 406.

of the former ("town-dwelling") lineage chief, who thus became their Mpanyimfo; that is, a member of the Oman's council of elders. These Mpanyimfo were intermediaries between the Abrempon and the villages that had detached from the original settlements, so that the common people were subjects of a Brempon through their Mpanyimfo, just as the village chiefs and Mpanyimfo were subordinated to the Ashantihene through the Abrempon.⁸³

Thus the scheme of the typical Oman placed the Stool of the Omanhene at its centre; the Omanhene, with his mother as queen, and the Mpanyimfo representing the different groups in the Oman held court at the capital of the Oman. Although in principle numerous other "towns" and villages of the Oman belonged to the Omanhene, in practice he controlled only the capital; the other communities were led either by a Mpanyimfo or by an elder of a once completely separated settlement.⁸⁴ If for any reason the Omanhene gave an order to a slave in one of his villages, he had first to speak to the Mpanyimfo of the territory in question, who was the representative of the villages of the territory at the centre; the Mpanyimfo passed the order on to his deputy in the village, the village head, who in turn transmitted it to the head of the appropriate lineage section in the village; this person then spoke to the slave's owner, the owner to the slave himself. If any one link should be missing from the chain the order is not valid and no one carries it out; orders are accepted only from the person standing one step higher in rank. The chain was one link longer if the smaller Oman Abrempon, the leaders of once independent smaller territorial units that had been attached to an Oman at the time of federation (Oman within an Oman), were also living in the Oman. According to the Ashanti "constitution" every Oman (and Kumasi) "stool" directly controlled its Abrempon by means of the Nsafohene, who resided at the centre of the territory but controlled the subjects of the Abrempon only in an indirect manner.⁸⁵

The "foreign" Nsafohene living in Kumasi (i. e. representatives of provinces lying outside the confederation and of tributary states) directly served the Ashantihene, and in the course of time they entrusted in him more power than he required to balance that of the once independent Abrempon.⁸⁶ The continual effort made by the early Ashanti rulers to expand the power they received through these foreign Nsafohene not only ensured that Kumasi would retain its position of pre-eminence and that any attempt at secession by the Amanhene would be squashed — even if only because of the growth of the imperial armed forces — but also made it possible to go ahead with the construction of a united, centralized state and central authority from the end of the XVIIIth century. The essentially central economic and thus political control exercised by Osei Bonsu (1801–1824) over the states of the confederation likewise derived from this position of power, and it allowed him to force their assimilation at the level of provinces.⁸⁷

The other basic development took place earlier, after the governmental reforms introduced by Osei Kwadwo (1761–1777). These reforms marked the turning point beyond which the numbers and authority of the born aristocracy which had survived since the times of Osei Tutu and before were progressively diminished.⁸⁸ The first step

⁸³ RATTRAY, 1961. p. 308.

⁸⁴ MANOUKIAN, 1950. pp. 35–36.

⁸⁵ RATTRAY, 1961. pp. 309–310.

⁸⁶ TORDOFF, 1962. p. 404.

⁸⁷ DUPUIS, 1824. p. 235; BOWDICH, 1819. pp. 245–246, 232.

⁸⁸ BOWDICH, 1819. p. 252.

was the dissolution or amalgamation of several Kumasi (Pan-Ashanti) military stools or offices and the replacement of their occupants by elected officials without hereditary titles and under direct command of the ruler. On top of this the new officials were as far as possible appointed from clans which were in no position to threaten the royal authority.⁸⁹

In the state council of the Nsafohene, residents at the capital and at the same time military leaders, place was made for two clan headmen descended from the second noblest clan after the Oyoko clan, two Mpanyimfo of Kumasi.⁹⁰ The council's authority manifested principally in questions of foreign policy; its members had right of veto against any of the ruler's decisions. However, by hint of careful selection — rigged elections — it was arranged that in practice their duties consisted rather in the execution of decisions than in true participation in the administration; generally able to exert some influence with their opinions, but never appearing to control it with authority.⁹¹ After consultations, the ruler naturally introduced new legislation as if it proceeded from his own autocratic will, but since it never ran counter to the fundamental customs of Ashanti this was universally accepted, without opposition.⁹²

At certain seasons the village headmen or "captains" in Kumasi (the traditional administrative system was at the same time a military arrangement), that is the village leaders familiar at first hand with the problems and wishes of the common people, time to time convened a general assembly,⁹³ chiefly for the purpose of communicating the orders of the ruler and the state council over the heads of the Amanhene — and to ensure that subjects were complied with.⁹⁴ The voice of the 'national assembly' on the ruler's decisions inspired respect and recognition from the society for the capabilities of the legislative and administrative abilities of the Ashantihene.⁹⁵

Under Osei Bonsu, the high officials of Kumasi were at the summit of their power, whereas the Abrempon were kept under heavy pressure to keep a hold on their privilege and their thrones. The institution of the Adamfo was established. To make contact with the Ashantihene the Abrempon, including the Amanhene, were now allowed to approach the Ashantihene only by way of their own Adamfo, or intermediary, who was usually a functionary at the capital.⁹⁶ From then onwards the Amanhene was obliged to address his Adamfo as "my lord", and in turn was addressed "my servant" by the Adamfo. In time these formulas became not simply matters of politeness, but the Amanhene indeed lost rank, almost to the level of a provincial governor,⁹⁷ which was only a step away from the renunciation of their hereditary titles and their transformation to simple officials. This did not take place, however, because of the British-Ashanti wars of the XIXth century, which gave the tributary states and also the revitalized Amanhene of the confederation their chance to secede.⁹⁸

⁸⁹ BUSIA, 1951. p. 219.

⁹⁰ BUSIA, 1951. p. 93.

⁹¹ BOWDICH, 1819. p. 252.

⁹² BOWDICH, 1819. p. 253.

⁹³ MANOUKIAN, 1950. p. 44.

⁹⁴ BOWDICH, 1819. 253.

⁹⁵ BOWDICH, 1819. p. 250; TORDOFF, 1962. p. 410.

⁹⁶ BUSIA, 1951. p. 100.

⁹⁷ Ibid. and RATTRAY, 1929. pp. 95–96.

⁹⁸ RATTRAY, 1929. pp. 173–176.

In Ashanti the power of every provincial chief or ruler was primarily ritually based. The leader alone was "fit" to hold the lineages together, he alone could sacrifice to the royal ancestors on behalf of the community. The reason for this was simply that the Oyoko clan, to which the territorial leaders belong, was the oldest; Oyoko ancestors were present in the greater numbers on the territory of the country, in the land, and above the land, while through clan seniority they preserved their seniority of rank in the other-world, too.⁹⁹ The "stool" was a sacred office,¹⁰⁰ hence because the chieftain occupied the stool of the ancestors he won universal respect.¹⁰¹ The chief could be deposed if by omitting to perform some important rite he endangered the welfare of his people,¹⁰² or by behaviour and commands that conflicted with custom. In such cases the stool became "contaminated": the chief brought the wrath of the dead upon the living and thus was no longer fit to mediate between the earthly and the esoteric worlds. This applied to the Ashantihene himself just as much as to those who had sworn loyal him and to those who sworn allegiance to the latter, and so on down the hierarchy to the lineage head and, indeed, clan head; any one of these could be relieved of office, punished or banished if he broke some taboo, failed to carry out appropriate rites, badly administered his official business, or was not dutiful to his mother or to the elders, etc.¹⁰³ At the same time they were revered as the earthly custodians of the ancestral spirits of members of the group (and in the Ashantihene's case, of the whole society) through whom the ancestors communed with the living. Even in the 1940's the Ashantihene was still the most highly esteemed personage in Ashanti, 'surrounded with the horrible radiation of the god',¹⁰⁴ although not himself divine, like the Alafin of the Oyo, who was the perfect reincarnation of the Yoruba storm god.¹⁰⁵

The most fundamental consequence of the governmental reforms of Osei Kwadwo (1761-1777) was the gradual emergence of an official bureaucracy, whose principal feature was the tendency for hereditary office-holding to lapse.¹⁰⁶ From this time onwards the Ashantihene appointed officials to newly created posts, in this way cautiously extending his sphere of privilege and authority. Commoners were preferred for these posts,¹⁰⁷ as this enabled him to balance the hereditary aristocracy (which

⁹⁹ FORTES, 1965. p. 123. The ancestors are the inalienable property of the living, and vice-versa. The same is true for everything that the ancestors acquired during their life (land, privileges, ritual capacity, etc.). Burial of the ancestors makes alienation of land especially impossible which is why, for example, the Ganda ruler of the successfully despotized Buganda at the beginning of the XIXth century forbade family groups of any size from performing burial in one place for any prolonged period (ROSCOE, 1911. p. 268.). The controlling role of the ancestors is frequently undiminished after even a violent conquest. In Rhodesia, for instance, the provincial chief delegated by the Bemba ruler to the conquered territory of the Bisa was restricted to obtain effective cooperation from the Bisa priests when he wanted to ensure fertility of the land and the people, welfare of the society, etc., because the Bemba ruler's sphere of ritual action extended only over the territory sanctified by his own ancestors (RICHARDS, 1939. p. 249).

¹⁰⁰ BUSIA, 1951. pp. 36-37.

¹⁰¹ BUSIA, 1951. pp. 26-27.

¹⁰² BOWDICH, 1819. pp. 238-239.

¹⁰³ BUSIA, 1951. pp. 21-22, 99.

¹⁰⁴ BUSIA, 1951. p. 96; RATTRAY, R. S. 1929. p. 132; BOWDICH, 1819. p. 256.

¹⁰⁵ BIOBAKU, 1952. 40.

¹⁰⁶ WILKS, 1966. p. 216.

¹⁰⁷ BOWDICH, 1819. pp. 236, 246, 252.

was selected from specially favoured kinship groups by the members of the territorial groups), both by massive increases in the numbers of those obedient to him alone and by eroding from year to year the traditional functions of the aristocracy. Functions withdrawn from the aristocracy were taken over by appointed officials whose administrative duties were already precisely delimited from above.¹⁰⁸ Many of these officials had slowly risen from the ranks of slaves up the hierarchy of different statuses, according to the extent of their official experience.¹⁰⁹ The prerequisites of advancement were merit, attainment and ability (as well as redistributive capacity enhanced by corruption), and so long as they possessed these characters even slaves and foreigners, such as Europeans¹¹⁰ and Moslems from the north,¹¹¹ could attain the highest rank.

In the tributary states Kumasi leaders were posted gradually to every important market town and political centre, often with retinues of several hundred subordinate officials and retainers.¹¹² Official 'route supervisors' were appointed to many smaller stopping places as well, to watch over travellers and merchants, while vast numbers of messengers carried information day and night to and from Kumasi. These officials formed a civil service embracing every office from royal cook to minister of finance. Every higher official enlisted the aid of assistants to whom he handed down the expertise he had accumulated in official affairs. These assistants — just like craftsman apprentices throughout Ashanti¹¹³ — were for the most part recruited from among the official's more distant paternal relatives or were very often domestic slaves of the family.¹¹⁴ There were different offices within each group of assistants, too, according to proficiency and seniority, so that the assistant system did not end up in the formation of kinship groups but rather "guilds" similar to the craftsmen's unions of West Africa.¹¹⁵ Nevertheless, according to R. S. RATTRAY, this may well have cleared the way for the emergence of patrilineal descent.¹¹⁶ On the other hand, as appointment was the sole right of the ruler succession was by no means assured in principle.

Towards the end of the XVIIIth century other groups of "court" officials began to emerge whose members were fitted to by virtue of their general training to fill every sort of position.¹¹⁷ Officials posted to more distant places — to tributary states and provinces — each had their retinue of armed retainers, subordinates and slaves.¹¹⁸

This continual strengthening of the official bureaucracy resulted in a considerable growth in the power of the ruler vis á vis the decentralized Ashanti hereditary

¹⁰⁸ BOWDICH, 1819. p. 83.

¹⁰⁹ BOWDICH, 1819. pp. 248–249.

¹¹⁰ WILKS, 1966. p. 218.

¹¹¹ TORDOFF, 1962. p. 419.

¹¹² DUPUIS, 1824. Vol. II. p. 184.

¹¹³ RATTRAY, 1923. p. 301.

¹¹⁴ RATTRAY, 1929. p. 29. In other words the official-functionaries were descended fraterlaterally and sororilaterally, but in no case uxorilaterally; this is partly a result of the avunculate, but the very fact that it runs against the Ashanti system of succession (a new system demands new habits) is certainly itself a further reason.

¹¹⁵ WILKS, 1966. p. 221.

¹¹⁶ RATTRAY, 1929. pp. 92, 118.

¹¹⁷ BOWDICH, 1819. p. 83.

¹¹⁸ BODWICH, 1819. p. 289.

aristocracy; to be more precise it signalled the start of a process of complete absorption of the federative, and in more than one case imperial, member states under the authority of a single centre. The right won by the king not only to appoint and dismiss his officials — who were his "slaves"¹¹⁹ — but also to abolish official "stools" themselves¹²⁰ was an essential change and a constant precedent, because in Ashanti it was originally the "stool" itself, and not the person who occupied it, that was important. The extension of the system of appointment amounted to the breakdown of the kinship-segment structure of Ashanti society and, in the wider perspective, to the fusion of the larger units into a state.

Secret growth in power of the officials was prevented by the king's spy organization, composed principally of former slaves appointed to official positions.¹²¹ The broadening and specialization of the bureaucracy was marked by the severe penalties that could be imposed for any overstepping of authority; these might exceed 250 ounces of gold on occasions.¹²² Official service was recompensed with bounties.¹²³ The ruler often entrusted large sums of gold to his newly appointed officials; these sums had to be returned with surplus after a certain period if the official did not want to be dismissed, as financial failure would render him unfitted for promotion.¹²⁴ Many officials managed to line their own pockets in this way, amassing large hords of gold.¹²⁵ Such people were able to live in great splendour,¹²⁶ although any bad administrative error could end in a rapid fall from richness to destitution.¹²⁷

The ruler collected taxes annually, these representing one-third of the harvest, as is general in Africa. The levy was imposed right down the social hierarchy to the individual family, but on the return journey the path was quicker through the tax officials. The confederation and empire were divided for this purpose into semi-autonomous state tax districts whose superintendants were frequently changed. The districts were awarded by the Ashanti to his officials for 2–3 years in repayment for their services, 20% of the collected taxes being taken by the superintendants.¹²⁸ The ruler's revenues also derived from the state trading monopolies in slaves and gold, and at times the court also monopolized export and even internal traffic in cola nuts, ivory, pepper, etc.¹²⁹

Bureaucratization and growth in central authority slowed down after the first few decades of the XIXth century when European penetration was starting to intensify, but the emergence of a strong centralized despotism in Ashanti had already commenced with a well organized state treasury, continuous road-building work, a rudimentary Moslem chancellery, so that there was good reason for the early traveller so recount that "the king's power is unlimited".¹³⁰

¹¹⁹ WILKS, 1966. p. 226.

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ BOWDICH, 1819. pp. 294, 393, 123.

¹²² BOWDICH, 1819. p. 255.

¹²³ BOWDICH, 1819. p. 293.

¹²⁴ BOWDICH, 1819. p. 295.

¹²⁵ BOWDICH, 1819. p. 295.

¹²⁶ BOWDICH, 1819. p. 123.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ BOWDICH, 1819. p. 255.

¹²⁹ RATTRAY, 1929. pp. 105, 187.

¹³⁰ BOWDICH, 1819. 253.

This evolution from an aristocratic-segmentary state to bureaucratically hierarchized despotic state can be traced in few places in Africa, partly because of the long stagnation of segmentary systems and the relatively brief lifetime of African states, but partly also through lack of material. The process can only be guessed at in Buganda, chiefly from oral history,¹³¹ while we have little information about the essay in despotism of the Yoruba Oyo in the XVIIIth.¹³² Dahomey, in contrast, passed through this stage in a very short period, owing to especially fortunate historical circumstances. In fact, Buganda and Dahomey represent the most representative examples in the world of centralized despotic states (at least in respect of their economico-political structure).

Dahomey lies between Ashanti and Yorubaland. It is inhabited by the Fon people of the Ewe group, mixed with important Yoruba communities that either immigrated early on or were introduced as slaves.¹³³ The historical legends of the Fon speak of a series of mutually but loosely linked small chieftainships and kingdoms, of the semi-mythological Adja empire,¹³⁴ and of the obscure, truly mythical origin of the genesis myths of the kinship groups.¹³⁵ When the first Europeans reached the Slave Coast two important Fon city states existed: Whydah (Ouidah) on the sea-coast, and Ardra (Allada) inland. About 1620, after the death of the then ruler of Allada, his eldest son assumed power. The two younger brothers of this son, with their followers, relatives and slaves, abandoned the town and founded two new "states", overrunning a string of tiny chieftainships. The two new states were Little-Allada (later Porto Novo) and Dahomey. Dahomey lay to the north-west of Allada, in the interior of the continent, and its capital town was called Abomey.¹³⁶ The brother who settled in Abomey founded a dynasty and built up a strong kingdom, extending his power to ancient Allada and later to Whydah.¹³⁷ The name of the dynasty became Alladahonu — "ancient people of Allada"¹³⁸ — and henceforth new rulers were once again enthroned in the "holy town", Allada.¹³⁹

As a remnant of the one-time tiny independent local units of the territory, the headmen of the smallest independent political units in the country — the villages — bear the same title as the ruler himself,¹⁴⁰ in spite of the fact that Dahomey came into being by means of a most violent conquest. The first ruler of the Alladahonu formed the kingdom surrounding Abomey by massacring the small chieftainships one after the other, offering up their leaders in sacrifice to his ancestors or selling them as slaves, and where possible making his own followers chieftains.¹⁴¹ By these means he organized a perfectly controllable political system within a very short time indeed.

¹³¹ SOUTHWOLD, 1965. pp. 90, 95–96.

¹³² BIOBAKU, 1952. p. 37; MORTON–WILLIAMS, 1967. p. 36.

¹³³ GREENBERG, 1966. p. 8.

¹³⁴ BAUMANN–WESTERMANN, 1964. pp. 396–397; CORNEVIN, 1962. pp. 395–398; AKINJOGBIN, 1967. pp. 8–18.

¹³⁵ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 166–190.

¹³⁶ FAGE, 1959. p. 93; CORNEVIN, 1962. pp. 398–399.

¹³⁷ FAGE, 1959. p. 93. The effective annexation of Whydah and its introduction as the state's port of trade, which signalled the start of intensive trade with Europeans, took place only in 1727 (AKINJOGBIN, 1967. p. 83.).

¹³⁸ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. p. 10.

¹³⁹ FAGE, 1959. p. 93.

¹⁴⁰ LE HERISSE, 1911. p. 44. See also 108, 279–288.

¹⁴¹ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. p. 15.

In compliance with the system of land tenure each compact kinship group forms a section quarter of the village.¹⁴² The village headman stands at the head of a hierarchie structure in which the relations of inferior to superior involve very strictly acknowledged and observed bonds. The head of each clan or group of related clans leads the male members of the compound; so that every compound group and every village quarter has its chief, while above them all stands the village headman.¹⁴³ The latter rank was at one time hereditary,¹⁴⁴ but after the Alladahonu conquest the king appointed his own officials to these positions. Some of the smaller chieftainship which had cooperated with the dynasty during the conquest were allowed to retain their hereditary titles, but these were nominal only, since the ruler of Dahomey could never permit the existence of any official in the political system not appointed by himself. It is less important that these appointments, too, were often nominal, as in many villages it was the practice for the son of a deceased chief to follow his father into office — after suitable preparation and education at the court —, since he was more familiar with the rights and duties of a chieftain than other commoners.¹⁴⁵

In spite of this the entire fortune of a deceased chief in all cases passed into the ruler's hands, although part of it might be placed at the disposal of the new headman, as a "starter", if the ruler so desired.¹⁴⁶

Apart from the village headman there was a series of lesser functionaries in the village: his deputy, the Dokpwega (i. e. the leader of the voluntary communal work group of village youths), and the chiefs of the different village quarters. These comprised the village council. Otherwise, as, following the general West African practice, the higher-ranking officials were not permitted direct contact with the people, the village headman fulfilled the same function as an Ashanti "spokesman": he was the intermediary between higher officialdom and the people.¹⁴⁷

The Dokpwega was at once the chieftain's "powerenforcement body" and executive corps; his every word was law to the able-bodied male population of the village, since the Dokpwe was equated with the mystic vital force of the country, which is embodied in the young, while the post of its leader is a sacred office attended by the blessing of the ruler and the community.¹⁴⁸

The headmen of the village quarters presented a daily report about their problems to the village headman.¹⁴⁹ With the ruler's formal consent, the village chief appointed all the minor officials, except the Dokpwega.¹⁵⁰ Doubtless the village headman (and to a lesser extent the other subordinate officials) made use of his position to further his material ends. Thus the Dokpwe was at his disposal to attend

¹⁴² HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 4.

¹⁴³ MURDOCK, 1934. p. 572. In the "towns" (i. e. political and trade centres, larger settlements) there are special leaders for the craftsmen's unions, the priests, diviners, nuns, etc. HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 60—61, 44—50.

¹⁴⁴ Daughters also inherited property and were able to transmit it, but succession in Dahomey is strictly patrilineal, although not primogenitive; it is rare for a daughter to follow her father into office. HERSKOVITS, 1938. Vol. I. in the chapter Property (Inheritance).

¹⁴⁵ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 6.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ CORNEVIN, 1962. p. 99.

¹⁴⁸ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 64—65.

¹⁴⁹ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 7.

¹⁵⁰ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 5.

to the cultivation of his sometimes large estates and to build him a distinctive house in the village. However, in the final analysis none of this wealth belonged to the headman, only to his *office*; it guaranteed the (socially required), splendour of office and redistribution, but after a headman's death it reverted to the throne.¹⁵¹

The village head also received considerable payments for settling legal matters, trials and smaller punishments, and he certainly stole part of the taxes.¹⁵² His economic differentiation was further increased by the greater than normal number of wives, all of who worked for him, that he could possess as a result of his wealth and prestige. If the ruler favoured him, he might also receive slaves with his office. Nevertheless, his authority was very restricted and he was completely dependent on his ruler, both directly and indirectly. He might at any time lose his post and even his life if he failed to carry out to the full the instructions of his superiors in the official hierarchy, or if he acted arbitrarily; this, of course, applied to his superiors and to their superiors etc. as well. It was in the interests of the ruler for him to gain the approval of his people through his officials, so he had many men who, circumventing the hierarchy, interpreted the public opinion, for him directly about the doings of his officials.¹⁵³

Above the leaders of the farer flung, more inaccessible and less easily controlled villages the ruler appointed administrators who travelled to the capital every month to make a report.¹⁵⁴

Between the ruler and the village (town) chiefs there stood a third body of officials, likewise appointed by the ruler. Its members, the Gbonuga, possessed different spheres of authority. Some of them were members of the royal court at Abomey ("ministers") and were responsible for the immediate execution of the ruler's decrees; the others governed the different provinces of Dahomey. Each had at his disposal a large staff of subordinate officials.¹⁵⁵

The provinces surrounded the region of Abomey as a central province. Each was divided into districts at the head of which was a Gbonuga, a "middle-ranking" official, responsible to the ruler through the provincial governor for the affairs of his district.¹⁵⁶ The most important Gbonuga was the Yavoga, the governor of Whydah province, as trade carried on with Europeans represented source of revenue for the ruler, and from 1727 Whydah was Dahomey's "port of trade".¹⁵⁷

The administrative system was led by two court officials. One of these was the royal executioner, generally a commoner groomed especially for this role who by virtue of his office took the ruler's eldest daughter as his wife. Originally, his duties were the sentencing of miscreants, which included attending to questions of legal and religious responsibilities, but in time he became "prime minister". He was provided with all jurisdictional sanctions except for the death penalty, which only the ruler could impose. He was the supreme jurisdictional organ for all local and territorial chiefs, the king's "mouth" and his supreme counsellor, and it was he who acted as regent for the three-day interregnum between the death of an old king and the installation of the new.¹⁵⁸

¹⁵¹ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 9.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ LE HERISSE, 1911. pp. 73-81; HERSKOVITS, Vol. II. pp. 12-13.

¹⁵⁴ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 11.

¹⁵⁵ LE HERISSE, 1911. pp. 5-44.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 26.

¹⁵⁸ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. pp. 40-41, 44.

The other pre-eminent office was that of the "family minister", who was the husband of the king's second daughter. Though a commoner, among his duties was the handling of the affairs of the sizable¹⁵⁹ leisured Dahomeyan "aristocracy", the investigation of their complaints, settlement of their marriage problems, judgement of their misdemeanours, and, if necessary, their imprisonment or execution. Besides this he was the superintendant of every public ceremony.¹⁶⁰ Other high offices were: director of the court officials and of the king's network of "secret police" or informants in the country;¹⁶¹ treasurer, who looked after the royal stocks of gold, ivory, cowries and textiles, the central war stores, etc.¹⁶² The Tokpo was in charge of agricultural affairs and with the aid of several thousand subordinates supervised the markets, tax collection and proper management of official lands.¹⁶³ Still other important posts were those of the supervizer of the royal slaves,¹⁶⁴ the head eunuch, who was murdered on the ruler's death,¹⁶⁵ and finally the two commanders-in-chief.¹⁶⁶

Every high official had an "aristocrat" as an aide-de-camp, who had no real authority, belonging like his fellows to the royal clan, but merely increased the official's prestige. In addition there were numerous subordinates, retainers and house-keepers. Some of the high officials were deputed to supervise the running of state lands on retirement.

The Dahomeyan ruler was an absolute monarch. In theory, the land of the country, the people and all their property belonged to him. Whatever he does, be it the collection of taxes, the banishment of some individual, declaration of war or the introduction of a law, requires no religious justification, unlike in the case of the rulers of many more weakly organized segmentary states — even though the ideology of ancestor worship is exactly the same here as throughout the rest of Africa¹⁶⁷ — but is done by the strong and absolute lord of a country, which means that only he himself can pass judgement on any of his deeds that pass beyond tradition and custom.¹⁶⁸ His organ of coercion, apart from the armed retainers of his officials, was comprised of Amazons and slave bodyguards, while sources of passive threat are provided by mass human sacrifice during the annual public ceremonies of ancestor worship, the mystical cult surrounding his person, and the strictness of court etiquette. The armed forces are not quite the same as a permanent military; the Amazons lighten the burden of the royal wives and with the bodyguards form the cadre of the yearly slave-hunting expeditions. Since the phase of conquest, there has

¹⁵⁹ In Dahomey there has not been the success in solving the problems of how to deploy the "aristocracy" and how to neutralize their political role as there has been in the other super-despotic African state, Buganda, where once the king was enthroned all his brothers became "peasant princes" and worked in the villages, by the second generation their descendants were unaware of their origin. ROSCOE, 1911: pp. 140–141, 187–188, 189; 1921. pp. 84–85; SOUTHWOLD, 1965. p. 165. As a result of polygyny the king's family (direct patrilinear descendants of the previous rulers) numbered more than 30,000 in Dahomey by the end of the last century, which represented nearly one-tenth of the population. HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 102, 104–105; MURDOCK, 1934. pp. 568–569.

¹⁶⁰ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. pp. 32–35, 40.

¹⁶¹ LE HERISSE, 1911. pp. 39–45.

¹⁶² HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 43.

¹⁶³ LE HERISSE, 1911. pp. 39–45.

¹⁶⁴ *Ibid.*

¹⁶⁵ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 41.

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 49. ff.

¹⁶⁸ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 107–108.

never been occasion for the ruler to apply force against the population within the country.¹⁶⁹

The throne is inherited in the male line, although not unconditionally on the basis of primogeniture, for the ruler selects his successor from among his sons on the grounds of ability. The chosen son is prepared from childhood for his future office. To avoid conflict between the royal family and the high officials the successor must be descended from a commoner mother whom the ruler took in marriage while still heir to the throne, there being no other recognized form of marriage, as, once enthroned, the ruler can contract only morganatic marriages.¹⁷⁰

The real wealth of the Dahomean king was composed first of all of money¹⁷¹ and prestige goods¹⁷² which he acquired from his internal revenues; secondly of imperial tributes; and thirdly of the sum obtained on sale of the slaves procured during the annual expeditions, since — at least in principle — it was only with the ruler's consent that slaves could be held as personal property, otherwise all slaves belonged to the king.¹⁷³

There were no regular state salaries and instead officials received gifts in return for their work, but these gifts represented only a small part of the ruler's expenses. Apart from providing for his personal retinue, the extensive royal family and for his soldiers, the king was obliged — like the head of every Dahomean lineage and clan — to spend considerable sums in organizing ceremonies of ancestor worship and public feasts.¹⁷⁴

The ruler had more than one thousand customs officials. These were posted in every market, by every town gate and along the main routes¹⁷⁵ with instructions to levy a certain percentage of the goods of all retailers and even transitory merchants.¹⁷⁶ They collected incredible amounts; nothing could appear in the empire without the ruler desiring to lay hands on a part of it. The three chief customs officers of the slave trade certainly stole a great deal, but at auctions the ruler himself was present and he drew a fat rake-off from the proceeds. Again, merchants were required to buy, at a considerable price, a licence to trade.¹⁷⁷ Export duties were also heavy, particularly on palm oil and ivory, whereas poll-tax had to be paid on slaves. Internal transactions in slaves were no less subject to taxation, which was, moreover, progressive, according to the rank of the seller.¹⁷⁸

Taxation was the other internal source of revenue. This rested on a system of supervision practiced by the ruler through female organizations of the court. For each state official or functionary was assigned a woman supervisor from the court, called *Nayé*. For instance, the *Nayé* who supervised the Whydah governor's, i. e. the Yavoga's salt trade "countersigned" the reports made by this official; she bore the name "mother of the Yavoga" and was always present when a question about salt production was raised in the state council. The king never conferred with an official

¹⁶⁹ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. pp. 67–69.

¹⁷⁰ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 325–328.

¹⁷¹ HERSKOVITS, 1938. I. pp. 96–97 and TARDITS, 1963.

¹⁷² BOHANNAN–DALTON, 1962. p. 3. ff.

¹⁷³ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 78, 80.

¹⁷⁴ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 97–98.

¹⁷⁵ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. p. 109.

¹⁷⁶ HILL, 1966. p. 309.

¹⁷⁷ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 190–219.

¹⁷⁸ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. p. 110.

in the absence of the corresponding Nayé. She was familiar with the reports of the independent officials and secret "revisors" dispatched by the ruler to keep a check on the Yavoga's business, and she compared these reports submitted by the Yavoga.

Above the Nayé stood another body of women, the king's "leopardwives", or the Kposi. Eight of the twenty-four-member Kposi supervised the ministers to whom the other subordinate officials made their reports; a further eight examined the reports of the priesthood (all this naturally with the cooperation of the Nayé), while a third group was constantly at the king's side to inform the ruler of the considered opinions of the underlying Nayé.¹⁷⁹ Control was thus exceedingly comprehensive, watchful and also strict, as it was impossible for an ordinary mortal to bribe corrupt the unapproachable leopardwives.¹⁸⁰

The greatest part of the taxes was extracted from agriculture.¹⁸¹ Every year after the harvest the village headmen and the most important men of the village travelled to Abomey for the king's ancestor worship ceremony. In theory the village leaders of every category of workers in the country attended. Each handed over to the appropriate tax official a small pile of pebbles to represent his group of men, so that by counting the pebbles the officials in charge of agriculture could determine the number of farming etc. families in each village without having to question the village headman directly. The chief tax assessor and his agents then visited every village, and going from field to field they ascertained the size of the harvest, assessing the crops of maize, millet, ground-nuts, beans and yams separately. It was not possible to conceal crops from them as they knew the numbers of farmers and combed every compound. At the same time these officials established what changes had taken place over the year on the estates of palm trees (oil palms and seabutter trees), more or less as a check on the reports of the clan chiefs entrusted with looking after them.¹⁸² The village was obliged to support the officials and their companions during their stay.

Not later than one month after the ancestor worship ceremony the official in charge of agriculture, and parallelly the chain of female supervisors, announced the size of the harvest to the ruler, who decided, according to his needs, what fraction was to be collected as tax, which it was then the duty of every village to send to the capital.

The procedure was exactly the same in the provinces and was entrusted to the governors under the supervision of the Nayé. At other times in the year taxes were also collected on domestic animals, game and honey by the same mechanism. A quota of the value of each crop had to be paid in cowrie, except with palm-oil, which was reserved for export. Foodstuffs not sold centrally served for the upkeep of the court and the army, as well as ensuring a constant means of redistribution.¹⁸³

The efficiency in politico-economic organization reached by the despotic monarchy of Dahomey, whose evolution was inspired by the slave trade, was unique among the traditional states of Africa and, however, unparalleled by the achievements characterizing the other classical examples of archaic societies having an "Asian mode of production", with their central organization of production, use of written records,

¹⁷⁹ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. p. 111.

¹⁸⁰ HERSKOVITS, 1938. Vol. II. p. 45.

¹⁸¹ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 55-80.

¹⁸² HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 115, 116.

¹⁸³ HERSKOVITS, 1938. Vol. I. pp. 113-124.

monumental architecture, highly developed sciences, etc. Of course, this "poverty" is in part explained by the relative youth or brief existence of the majority of African states, but on the other hand even the several truly ancient African kingdoms displayed no notable progress in the deployment of production forces and they created no population centres of size like the riparian empires, so that excepting their significant development of the plastic arts they could boast of no economic differentiation or cultural achievements of a similar level. However, it must be borne in mind that it is the pattern of farming imposed by tropical conditions, the shifting cultivation which guarantees a livelihood but provides no substantial surplus of produce and splits the society into small subsistence groups and which even the tools of modern civilization can replace only at the cost of great difficulties, that — along with numerous other, secondary reasons — fundamentally explains why, although the conditions of property, redistribution and exchange are at a similar level to those of archaic civilizations, the traditional states of Africa south of the Sahara can only be classed as being in the initial stage of Asian-type societies.

CSABA ECSEDY

CITED WORKS

- AKINJOGBIN, I. A. 1967: *Dahomey and Its Neighbours 1708–1818*. Cambridge, University Press.
- ARHIN, KWAME 1967: *The Structure of Greater Ashanti*. *Journal of African History*, No 3. 67–82.
- BARBOT, J. 1732: *A Description of the Coast of North and South Guinea*. London.
- BARNES, J. A. 1954: *Politics in a Changing Society*. London, Oxford University Press.
- BAUMANN, H.—WESTERMANN, D. 1964: *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*. Paris, Payot.
- BEATTIE, J. J. 1960: *Bunyoro, an African Kingdom*. New York, Holt Rinehart and Winston.
- 1964: *Bunyoro: an African Feudality?* *Journal of African History* (1965), No 1. 1–34.
- BENTSI-ENCHILL, KWAMENA 1965: *Do African Systems of Land Tenure Require a Special Terminology?* *Journal of African Law*, IX. No. 2. 114–139.
- BIEBUYCK, D. 1963: (ed.) *African Agrarian Systems*. London, Oxford University Press.
- 1964: *Land Holding and Social Organization in M. J. HERSKOVITS—M. HARWITZ* (ed.): *Economic Transition in Africa*. Evanston, Northwestern University Press, 99–112.
- BIOBAKU, S. O. 1952. *A Historical Sketch of Egba Traditional Authorities*. *Africa*, XXII. 35–49.
- BOHANNAN, P. 1964: *Land Use, Land Tenure and Land Reform in M. J. HERSKOVITS—M. HARWITZ* (eds): *Economic Transition in Africa*. Evanston, Northwestern University Press, 133–149.
- 1965: *The Tiv of Nigeria in J. L. GIBBS* (ed.): *Peoples of Africa*. New York.
- BOHANNAN, P.—DALTON, G. (eds) 1962: *Markets in Africa*. Evanston, Northwestern University Press.
- BOWDICH, T. E. 1819: *A Mission from Cape Coast Castle to Ashantee*. London.
- BRADBURY, R. E. 1965: *Edo Mortuary Rites in M. FORTES—G. DIETERLEN* (eds): *African Systems of Thought*. Tervuren.
- BROWN, P. 1951: *Patterns of Authority in West Africa*. *Africa*, XXI. 261–278.
- BUSIA, K. A. 1951: *The Position of the Chief in the Modern Political System of Ashanti*. London, Oxford University Press.
- CHILVER, A. and M. 1960: 'Feudalism' in the Interlacustrine Kingdoms in A. I. RICHARDS (ed): *East African Chiefs*. London, Faber and Faber.
- CHUBBS, L. T. 1961: *Ibo Land Tenure*. Ibadan, University Press.
- CLARKE, E. 1930: *The Sociological Significance of Ancestor-Worship in Ashanti*. *Africa*, III. 431–471.
- CORNEVIN, R. 1962: *Histoire du Dahomey*. Paris, Mouton.
- DALTON, G. 1968: (ed.) *Primitive, Archaic and Modern Economies; Essays of Karl Polanyi*. New York, Doubleday.
- 1969: *Theoretical Issues in Economic Anthropology*. *Current Anthropology*, February 63–102.
- DAVIDSON, B. 1959: *Old Africa Rediscovered. The Black Mother*. London, Gollantz.
- DUPUIS, J. 1824: *Journal of a Residence in Ashantee*. London.
- EISENSTADT, S. N. 1959: *Primitive Political Systems*. *American Anthropologist*, 1959. 200–220.
- EVANS-PRITCHARD, E. E. 1940: *The Nuer*. Oxford, Clarendon Press.
- 1948: *The Divine Kingship of the Shilluk*. Cambridge, University Press.
- 1960: *The Organization of a Zande Kingdom*. *Cahiers d'études africaines*, 1960. fasc. 4. 5–37.
- FAGE, J. D. 1959: *An Introduction to the History of West Africa*. Cambridge, University Press.
- 1961: *States of the Guinea Forest in R. OLIVER—J. D. FAGE* (eds): *A Short History of Africa*. Harmondsworth, Penguin Books.
- FAILERS, I. A. 1956: *Bantu Bureaucracy: A Study of Integration and Conflict in the Political Institutions of an East African People*. Cambridge, Heffer.
- 1964: *Social Stratification and Economic Process in M. J. HERSKOVITS—M. HARWITZ* (eds): *Economic Transition in Africa*. Evanston, Northwestern University Press 113–130.

- FIRTH, R. 1948: *Religious Beliefs and Personal Adjustment*. Journal of the Royal Anthropological Institute, 1948. 25—43.
- FORDE, D. 1934: *Habitat, Economy and Society*. London.
- 1948: *The integration of anthropological studies*. Journal of the Royal Anthropological Institute, 1948. 1—10.
- 1962: *The Yoruba-Speaking Peoples of Southwestern Nigeria*. London, Internat. Afr. Inst.
- FORTES, M. 1960: *The Structure of Unilineal Descent Groups in S. and PH. OTTENBERG* (eds): *Cultures and Societies of Africa*. New York, Random House.
- 1965: *Some Reflections on Ancestor Worship in Africa* in M. FORTES—G. DIETERLEN (eds): *African Systems of Thought*. Tervuren.
- FORTES, M.—EVANS-PRITCHARD, E. E. 1940: *African Political Systems*. London, Oxford University Press.
- FRAZER, J. G. 1966: *Az aranyág*. Budapest, Gondolat.
- FROBENIUS, L. 1949: *Mythologie de l'Atlantide*. Paris.
- GLUCKMAN, M. 1940: *The Kingdom of the Zulu of South Africa* in FORTES M.—EVANS-PRITCHARD, E. E. (eds): 1940: 25—55.
- 1965: *Politics, Ritual and Law in Tribal Society*. Chicago, Aldine P. C.
- GOODY, J. 1963: *Feudalism in Africa?* Journal of African History, IV. 1—18.
- GRAHAM, J. D. 1965: *The Slave Trade, Depopulation and Human Sacrifice in Benin History*. Cahiers d'études africaines, 18. V. 317—334.
- GREENBERG, J. 1966: *Languages of Africa*. Bloomington, Indiana University Press.
- HERSKOVITS, M. J. 1938: *Dahomey: an Ancient West African Kingdom*. I—II. New York, Augustin.
- D'HERTEFELT, M. 1965: *The Rwanda of Rwanda* in J. L. GIBBS (ed.) *Peoples of Africa*. New York.
- HILL, P. 1966: *Notes on Traditional Market Authority and Market Periodicity in West Africa*. Journal of African History, 6. 295—311.
- HOLY, L. 1968: (ed.) *Social Stratification in Tribal Africa*. The Prague, Academy of Sciences.
- KABERRY, P. 1957: *Primitive States*. British Journal of Sociology, 1957, 224—234.
- KIMBLE, D. 1963: *A Political History of Ghana*. Oxford, Clarendon.
- KRADER, L. 1968: *Formation of the State*. Englewood Cliffs; Prentice-Hall.
- KUPER, H. 1947: *An African Aristocracy: Rank among the Swazi*. London, Oxford University Press.
- LA ANYANE, S. 1963: *Ghana Agriculture ...* London—Accra.
- LE HERISSE, A. 1911: *L'ancien royaume du Dahomey*. Paris.
- LESTRADE, G. P. 1930: *Some Notes on the Political Organization of the Venda-Speaking Tribes*. Africa, III. 306—322.
- LEWIS, I. M. 1959: *The Classification of African Political Systems*. Rhodes-Livingstone Journal, 1959: 59—69.
- LEWIS, H. S. 1966: *The Origins of African Kingdoms*. Cahiers d'études africaines, 23. VI. 402—407.
- LLOYD, P. C. 1965: *The Political Structure of African Kingdoms: An Exploratory Modell* in M. BANTON (ed.): *Political Systems and the Distribution of Power*. London, Tavistock Publications.
- LOMBARD, J. 1966: *Structures de type "féodal" en Afrique noire*. Paris, Mouton.
- MAIR, L. 1962: *Primitive Government*. Harmondsworth, Penguin Books.
- MALINOVSKI, B. 1934: *Coral Gardens and Their Magic*. London, Allen/Unwin.
- MANOUKIAN, M. 1950: *The Akan and Ga-Adangme Peoples of the Gold Coast*. London, Intern. Afr. Inst.
- MAQUET, J. J. 1954: *The Premise of Inequality in Ruanda*. London, Oxford University Press.
- 1962: *A Research Definition of African Feudality*. Journal of African History, 3. 307—310.
- MORTON—WILLIAMS, P. *The Yoruba Kingdom of Oyo* in D. FORDE—P. M. KABERRY (eds): *West African Kingdoms in the Nineteenth Century*. Oxford, University Press, 1967: 36—69.
- MURDOCK, G. P. 1934: *Our Primitive Contemporaries*. New York.
- 1959: *Africa; Its Peoples and Their Culture History*. New York.
- NADEL, S. F. 1935: *Nupe State and Community*. Africa, VIII. 257—303.
- 1942: *A Black Byzantium: The Kingdom of the Nupe in Nigeria*. London, Oxford University Press.

- OLDEROGGE, D. 1957: *Féodalisme dans le Soudan occidental entre les XVIe et XIXe siècles*. Sowjets. Etn. 1957. IV.
- OTTENBERG, PH. 1965: *The Afikpo Ibo of Eastern Nigeria* in J. L. GIBBS (ed.): *Peoples of Africa*. New York.
- POLANYI, K. 1966: *Dahomey and the Slave Trade*. Seattle and London, University of Washington Press.
- POLANYI, K.—ARENSBERG, C. M.—PEARSON, H. W. 1957: *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, The Free Press.
- POTEKHIN, I. 1960: *On Feudalism of the Ashanti* in Papers of the Congress of Orientalists, 1960. Moscow, Oriental Literature Public House.
- 1957: *De quelques problèmes méthodologiques pour l'étude de la formation des nations en Afrique au sud du Sahara*. Présence africaine, 1957 dec.
- PRINS, A. H. J. 1953: *East African Age-Class Systems*. Grønningen.
- RATTRAY, R. S. 1929: *Ashanti Law and Constitution*. London.
- 1960: *Ashanti Constitution* in PH. OTTENBERG (ed.): *Cultures and Societies of Africa*. New York, Random House.
- RICHARDS, A. I. 1939: *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*. London, Oxford University Press.
- 1940: *The Political System of the Bemba of Northern Rhodesia* in M. FORTES—E. E. EVANS-PRITCHARD (eds) *African Political Systems*. London, Oxford Univ. Press.
- 1961: *African Kings and Their Royal Relatives*. Journal of the Royal Anthropological Institute, 135—150.
- ROSCOE, J. 1911: *The Baganda: Their Customs and Beliefs*. London.
- 1921: *Twenty Years in East Africa*. London.
- RUXTON, F. H. 1914: *Maliki Law*. London, Luzac.
- SCHAPERA, I. 1965: *Government and Politics in Tribal Societies*. London, Watts.
- SMITH, M. G. 1955: *The Economy of Hausa Communities of Zaria*. London, Colonial Research Studies 16.
- SOUTHALL, A. W. 1956: *Alur Society: A Study in Processes and Types of Domination*. Cambridge, Heffer.
- 1965: *A Critique of the Typology of State and Political Systems* in M. Banton (ed.): *Political Systems and the Distribution of Power*. London, Tavistock Publ.
- SOUTHWOLD, M. 1965: *The Ganda of Uganda* in J. L. GIBBS (ed.): *Peoples of Africa*. New York.
- SURET-CANALE, J. 1958: *Afrique noire*. Paris, Editions sociales.
- SZEMJONOV (SEMIONOW) JU. I. 1968: A „társadalmi organizmus” kategóriája és jelentősége a történettudományban. Századok, 102. évf. 1—2. 191—204. (Original in Russian: Kategoria „sotsialni organizm” i io znachenie dla istoricheskoj nauki; Voprosi Istorii 1966. No. 8: 88—106.)
- TALBOT, A. P. 1926: *The Peoples of Southern Nigeria*. Vol. III: Ethnology; London, Oxford University Press.
- TARDITS, C. 1963: *Développement du régime d'appropriation privée des terres de la palmeraie du Sud-Dahomey* in BIEBUYCK, D. (ed.) 1963: 297—313.
- TORDOFF, W. 1962: *The Ashanti Confederacy*. Journal of African History, 3: 399—418.
- VANSINA, J. 1962: *A Comparison of African Kingdoms*. Africa, 1962: 324—335.
- VANSINA J.—MAUNY, R.—THOMAS, L. V. 1964: *The Historian in Tropical Africa*. London —Ibadan—Accra, Oxford University Press: Introductory Summary, 60—103.
- WARD, W. E. F. 1966: *A History of Ghana*. London.
- WILKS, I. 1966: *Aspects of Bureaucratization in Ashanti in the Nineteenth Century*. Journal of African History, 6. 215—232.
- WILSON, M. 1951: *Good Company: A Study of Nyakyusa Age-Villages*. London, Oxford University Press.

NAMBIKWARA — A BRAZILIAN "MARGINAL" GROUP?

The special way of life of the Nambikwaras presents serious difficulties for the field-worker, as for a large part of the year they are dispersed in small groups that search the savannas and forests of the West Brazilian Mato Grosso for food. This "fluid" state is part of the reason for why our knowledge of the group is even today incomplete.¹ But study of the Nambikwara could contribute to our understanding of a whole series of ethnological questions concerning the nonfarming way of life, the "transformation" to a settled mode of living based on farming, not to speak of methods of food acquisition and their relation to seasonal change, together with the role of external influences and adaptation (e. g. adaptation to the natural environment and to the "civilized" population).

★

The Nambikwara Indians inhabit the northern part of Mato Grosso in the region of the tributaries of the Juruena and Roosevelt rivers. Though checkered by several rivers, the countryside is typically inhospitably shrubby savanna land. The dry red soil is almost entirely unsuited to agriculture; even equipped with machines, rubber plantation workers and missionaries have little success with it. Like the soil, the fauna of the savanna is rather impoverished. More favourable ecological conditions are brought by the rainy season, especially in the riverain forests. It would be a fair summary of the geographical environment to say that neither the land nor the animal life is capable of supporting a larger human group.²

In what way, then, do the Indians adapt to these almost inhuman conditions?

The Nambikwara pursue two means of livelihood: the exploitation and the cultivation. Sharply distinct seasons influence the mode of subsistence activities in the following manner: During the five-month *rainy season* local groups are found in riverside settlements in which they create plantations; in this season hunting-gathering plays a supplementary role only. In the *dry season* the Indians leave the settlements and roam the savanna in smaller groups (bands or sometimes just nuclear families), maintaining themselves from gathering and hunting.

With regard to the social aspect of food acquisition one can say that division of labour between the sexes is manifested forcibly; while plant-gathering, crop-farming and the preparation of food are the tasks of the women, the men are more concerned

¹ For data used in the present essay I have relied on the results of my 1959 field-work. For the history of research on the Nambikwara see BOGLAR, 1962.

² A good description of the region is given by LEVI-STRAUSS, 1948a and 1955.

with hunting (and sometimes fishing). The economic grounds of existence are thus provided by the integration of plant-gathering and seasonal of crops (on the one hand), and hunting (on the other), no component being negligible. This gives the appearance of male and female equality, although in fact the men are for the most part dominant: the main reason for this is that certain ritual activities such as the ritual fluteplaying at the beginning and end of the dry season, are restricted exclusively to the men.³

Although CLAUDE LÉVI-STRAUSS⁴ has investigated the question thoroughly, our knowledge of Nambikwara social structure is very sketchy principally because of its "fluid" state. With regard to chieftainship, I was able to ascertain that all three groups I made contact with agreed in recognizing the authority of a "greater" head apart from their own leader (a "good" hunter). This head owed his prestige to the circumstance that — beyond carrying out the general duties of a leader (e. g. nomination of hunting groups and hut builders) — he was the organizer of rites and possessed the deepest knowledge of the traditions. However, in view of the dispersion of the society during the dry season, it can be concluded that chieftainship is a very loose institution and exerts its influence only seasonally.

The internal social structure is based on kinship perpetuated by cross-cousin marriages. Descent is recorded in the maternal line and marriage is patrilocal, but on reaching puberty daughters return to the mother's group. (Although a knowledge of the residence rules would be very important in understanding the composition of the local groups, our information is not sufficient to allow proper analysis.)

Briefly, the socio-economic formations are characterized by adaptation: appropriate adaptation to the rhythm of seasonal changes and to the variable natural conditions of subsistence.

A number of attempts have been made to determine to which South American cultural types the Nambikwara should be assigned. E. ROQUETTE-PINTO,⁵ the first to carry out a scientific description of the group (he visited the Indians in 1912), using contemporary methods tried to establish the group or culture to which each "cultural element" could be connected. From a comparative study of a list of items he concluded that the Nambikwara differ little from the Paressi and other tribes of the Xingu region and Bolivia, but he judged the culture as a whole as related to that of the Gé tribes.

In his analysis of the so-called Amazonian group, W. KRICKEBERG⁶ distinguished three strata and mentioned the Nambikwara as belonging among the

³ This instrument plays an important role in religious rites, the most important of which are the *wairnhu* (which is also the name for the flute). The instruments are carefully guarded in a special little hut, which is the first construction to be built when a group settles down. Women are not permitted to see the flutes, because, as they say, this would mean their death. Flute-playing commences at the beginning of the rainy season and continues to the end, when it is terminated by a larger ceremony in which several groups participate. In their way of thinking the spirits of the ancestors are summoned so that they may ask for their help in securing greater plenty and fertility. (BOGLÁR, 1961. p. 42.)

⁴ Detailed consideration of the social structure and kinship system are given by LEVI-STRAUSS, 1948a, OBERG, 1953, BOGLÁR, 1969.

⁵ ROQUETTE-PINTO, 1913, 1938 p. 310. The first direct contact with the Nambikwara was established by RONDON's expedition of 1907.

⁶ KRICKEBERG, 1939, p. 128: "Wahrscheinlich bilden die Nambikuara und ihre Verwandten zwischen Juruena und Guaporé eine Gruppe von Ge-Stämmen...". The relationship may have come about not least for linguistic reasons.

first archaic groups (Siriono, Mura, Maku, Shiriana etc.). LÉVI-STRAUSS⁷ asserted that although Nambikwara culture differs in numerous respects (nomadism, sleeping on the ground etc.) from the cultures of the Guaporé River area, "to which they nevertheless probably belong".

In view of their simple technology and their lack of farming, J. H. STEWARD⁸ put the Nambikwara in a group which he designated "Marginal Tribes of the South Amazon Periphery". It is necessary to say something about STEWARD's classification of South American Indians and especially about his use of term "marginal". What is in question is an "archaic substratum", analyzed by a number of ethnologists in the last few decades, that leads a non-farming form of life in the tropical rain forests or on its perimeter and is characterized by the presence or absence of numerous cultural elements. (Since the 1920's ethnologists have directed increasing attention to simple types of cultures less well known and investigated than "higher" cultures. However, investigations of the world-view of "hunting societies" are still far from reaching the results obtained for e. g. cultivators. KRICKEBERG collated many of the cultural phenomena of North and South American Indians and came to the conclusion that the most "archaic stratum" in the whole American continent is located in the peripheral areas. He called the primitive stratum "sub-Arctic"⁹ and in his opinion the groups, or their characteristic cultural phenomena, making up this stratum had in the course of their intracontinental migrations reached the centremost parts of the land mass, indeed as far as Tierra del Fuego.)

Investigation of these marginal groups is by no means easy. It is necessary to keep in mind the special American conditions, particularly the fact that America is a lately populated and hence culturally young continent. The different phases of cultural change have followed one another more rapidly here than in other parts of the world and as a result numerous transitional or mixed formations have come into existence which are generally not found in other areas, where relatively pure, clearly separable units have evolved. In South America the "mixed" cultures most easily apprehended are (in the view of O. ZERRIES¹⁰) those in which farming replaced the hunting-gathering mode of life but only at an economic level (and even so not completely), bringing about a minimal change in the world concepts of the early "gatherer-hunter societies". (This applies principally to the horticulturalist Indians of the Amazon Basin and tropical forests. Among these tribes gathering and hunting are only supplementary activities, yet the characteristic features of an "early world-view" are still well in evidence.)

Problems of definition and classification constantly crop up when one tries to describe or study these cultures. Writing about the Maku, Shirianá and tribes of the jungle belt, J. M. COOPER raised what is in this context a fundamental question as to whether we are dealing with a) primary backwardness or b) secondary primitiveness.¹¹

G. P. MURDOCK has pointed out that in their analyses of this cultural stratum a number of scholars, including STEWARD, have built up their classifications on the basis of mostly negative features and have paid no attention to the positive

⁷ LÉVI-STRAUSS, 1948b, p. 362.

⁸ STEWARD, 1948, pp. 897-898.

⁹ KRICKEBERG, 1934.

¹⁰ ZERRIES, 1954.

¹¹ COOPER, 1944, p. 447.

ethnological peculiarities.¹² STEWARD concedes this criticism in a work which he co-authored with L. C. FARON, where he gives the following definition: "The nonfarming Indians are marginal only in the sense of sharing a very small number of elements with the complex cultures. This is a negative characterization, a statement of their lack of many elements and patterns." To this he added a definition of "nomadic hunters and plant-gatherers".¹³ The question has been summarized very succinctly by O. ZARRIES: "Hielten wir nach wie vor mit Cooper und Krickeberg an der Konzeption eines — vielleicht besser mit 'marginal' genannten — primitiven Substrat im tropischen Südamerika fest, das mit wildbeuterisch allein nicht ausreichend definiert werden kann, fest, so sind dessen Zugehörigkeitsmerkmale in jedem Fall positiv zu werten. Es versteht sich indessen, dass die hier von Cooper und Steward als marginal bezeichneten Gruppen *nicht* eine *einheitliche* Kulturschicht verkörpern. In Bezug auf ihre 'Marginalität' bestehen zwischen vielen der genannten Stämme erhebliche Unterschiede. Die nachstehend angeführten Bedingungen für eine Charakterisierung als Randvölk werden von dem meisten bisher aufgezählten Stämmen nur einem Teil erfüllt. Vor allem ist die rein wildbeuterische Wirtschaftsform im südamerikanischen Urwaldgebiet heutzutage praktisch kaum noch anzutreffen."¹⁴

*

Taking the facts and viewpoints expressed above into account, we can try to summarize the special features of "marginal" groups. In my opinion, one of the main features of such groups is that they are *non-settled horticulturalists* displaying a loose social structure. The common characteristic of the Maku, Siriono etc. groups which fall into this category is that they are nomadic hunters and gatherers and farming is only seasonal. (Through contact with neobrazilians or with horticulturalist tribes nearly all groups are acquainted with the methods of producing crops, but this has not always resulted in their settling down. It is worth noting that HOHENTHAL¹⁵ has shown that 83% of so-called marginal groups cultivate plants in some way.) Division of labour between the sexes is prominent in food-acquiring activities, shelters are of an occasional nature, and technology is exceedingly primitive. In spite of divergent cultural features, the nomadic-exploitative mode of life is the common characteristic of the marginal groups.

It is worth considering what factors have given rise to this peculiar way of life:

1. The majority of marginal groups have become hemmed in by horticulturalists, but the region they inhabit has isolated them not only from their neighbours but also from the culture of more distant groups (a situation to which linguistic isolation has contributed).
2. The inhospitable areas inhabited by these groups is barely suited to farming, especially with a simple technology.
3. The region is not capable of supporting larger human groups. The peculiar ecological conditions account for the simple, loose social formations.
4. Gathering and hunting is accompanied by nomadism, and this is manifested at the simple technology as well. Nomadism degrades a part of the stock of tools to

¹² MURDOCK, 1951, pp. 415—416. The American author adopted J. H. STEWARD's concept of marginal and submarginal, but he nevertheless classified the Nambikwara with the culture area represented by the farming tribes of the Xingu region.

¹³ STEWARD—FARON, 1959, p. 374.

¹⁴ ZERRIES, 1964, p. 34.

¹⁵ HOHENTHAL, 1957.

the point that become only occasional, while the need to adapt constantly to new environments in itself leads to transformation or abandonment of existing tools and techniques.

5. In regions richer in plant life plantgathering tends to predominate within the framework of the exploitative activities. (Of course above all in tropical forest areas, specialization of a sort can be realized, e. g. collection of palm fruits.)

If the above facts are rounded out with our knowledge of the Nambikwara, the following picture unfolds:

dry season

- a) small occasional food gathering groups (nuclear families)
- b) nomadism hunting-gathering
- c) occasional shelters

rainy season

- a) local groups: more prolonged cohabitation of several interrelated families, organized activities (e. g. communal rites)
- b) semi-permanent plantations, supplementary hunting-gathering
- c) settlements, huts

This list indicates the greater complexity of the form of life of the rainy season: the picture would seem to be that of an "impoverished" horticulturalist tribe of the tropical forests. (It is also certain that the nomadic life of the dry season breaks up the more complex formation.¹⁶)

The question that arises almost spontaneously is whether or not we are faced here with secondary primitiveness, whether the northern and western Nambikwaras represent the original culture. LÉVI-STRAUSS considers that the Nambikwara at one time lived in the forests to the north and — under unknown circumstances — were gradually forced into the barren savanna region.¹⁷ In the course of their isolation and their accommodation to the new living conditions numerous original features underwent transformation or disappeared.

Many factors point to the primary nature of the nomad life, principally the role of plant-gathering in subsistence (the Nambikwara divide the year into different sections according to the ripening of wild plants); the tools used in preparing manioc are derived (partly transformed) exclusively from civilized people and so on. All this could simply be a consequence of adaptation to a new environment. It must also be remembered that contact with "amazonian" cultures, and above all with the Paressi and the more complex societies of the Guaporé region, has undoubtedly left its imprint on the culture of the tribe.

In conclusion, it may be added that whether the primitiveness of the Nambikwara is primary or secondary, it is certain that greater differentiation of a culture is a function of the settled horticultural way of life.

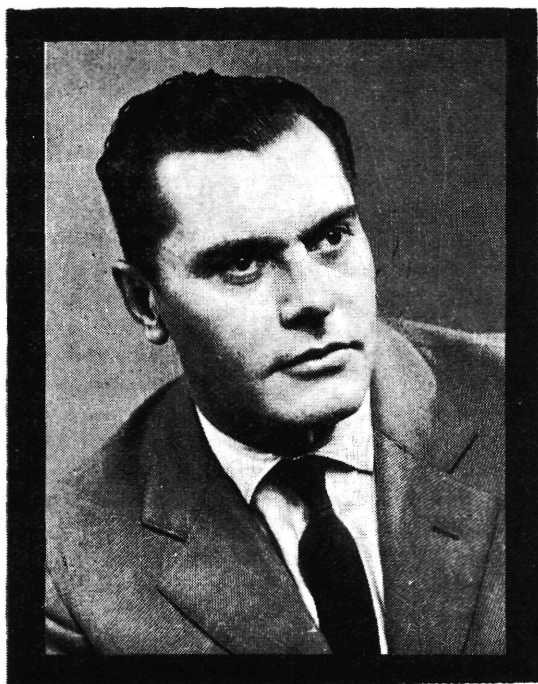
LAJOS BOGLÁR

¹⁶ The fundamental common feature of all Nambikwara groups — besides their linguistic affinity — is the double mode of life. In certain manifestations, however, differences appear between, on the one hand, the eastern and western, and on the other, the northern, central and other groups. Thus the pottery and the structure of the shelters of the northern and central groups bear "amazonian" traits marks, which suggests one-time residence in, or connection with, the tropical forest. The "amazonian" traits are, of course, especially noticeable during the rainy season.

¹⁷ LÉVI-STRAUSS, 1948c.

CITED WORKS

- BOGLÁR, L., 1960: *Besuch bei den Nambikuara*. Akten des 34. Internationalen Amerikanistenkongresses. 621–628. Wien.
- 1961: *A nyugat-brazíliai nambikwara-indiánok néprajza*. Néprajzi Értesítő. XLII/29–49. Budapest.
- 1962: *L'acculturation des Indiens Nambikuara*. Annals of the Náprstek Museum. I/19–27. Praha.
- 1969: *Contributions to the Sociology of Nambicuara Indians*. Acta Ethnographica. 18/1–3. 237–246. Budapest.
- COOPER, J. M., 1944: *Areal and Temporal Aspects of Aboriginal South American Culture*. Ann. Rep. Smith. Inst. (1934). Washington.
- KRICKEBERG, W., 1934: *Beiträge zur Frage der alten kulturgeschichtlichen Beziehungen zwischen Nord- und Südamerika*. Zeitschrift für Ethnologie. 66/4–6. 287–373. Berlin.
- 1939: *Amerika* (in Die Grosse Völkerkunde). Vol. III. 18–258. Leipzig.
- LÉVI-STRAUSS, CL., 1948 a: *La vie familiale et sociale des Indiens Nambicuara*. Journal de la Société des Américanistes. N. S. XXXVII. 1–121. Paris.
- 1948 c: *Sur certaines similarités structurales des langues Chibcha et Nambikuara*. Actes du XXVIIIe Congrès Int. des Américanistes (Paris 1947) 185, 192. Paris.
- 1955: *Tristes tropiques*. Paris.
- MURDOCK, G. P., 1951: *South American Culture Areas*. Southwestern Journal of Anthropology. 7/4. 415–426. Albuquerque.
- OBERG, K., 1953: *Indian Tribes of Northern Mato Grosso, Brasil*. Institute of Social Anthropology, Publ. 15. Washington.
- RONDON, C. M. da S., (1910): *Ethnographia*. Rio de Janeiro.
- ROQUETTE-PINTO, E., 1913: *Os índios Nhambiquara do Brasil Central*. International Congress of Americanists. II. 382–387. London.
- 1938: *Rondonia*. São Paulo.
- STEWART, J. H., 1948: *Culture Areas of the Tropical Forests*. Handbook of South American Indians. III. 883–899. Washington.
- STEWART, J. H.—FARON, L. C., 1959: *Native Peoples of South America*. New York—Toronto—London.
- ZERRIES, O., 1954: *Wild- und Buschgeister in Südamerika*. Studien zur Kulturkunde. 11. Wiesbaden.
- 1964: *Waika*. München.

Diószegi Vilmos sírjánál*

A halál mindig fájdalmas, de különösen az, ha munkás élete delén kidőlt barátunkat temetjük.

Az egykori C épületben az egyetemen ismerkedtünk meg. Ő a Belsőázsiai Intézetben részesült Ligeti Lajos következetesen szigorú nevelésében, magam pedig Zsirai Miklós és Németh Gyula előadásait látogattam. Mandzsú–tungúz nyelvésznek készült, doktori értekezésének témáját is e terület nyelvészeti kérdései közül választotta. Mint annyi nyelvészét, az ő képzeletét is erősen vonzották a magyar őstörténet problémái. Akkor azonban még nem is sejtette, milyen oldalról és milyen eszközökkel fogja megközelíteni őket. Most, harminc év távlatából, rádöbbsen is különös, hogy finn nyelvi stúdiumaihoz Arvi Järventausta Kereszt és varázsdob című, egy lapp sámánról szóló regényét adtam a kezébe, nem is gondolva arra, hogy barátom néhány év múlva hozzálát a sámánizmus tanulmányozásához.

Nem sokkal a felszabadulás után a Néprajzi Múzeum szolgálatába lépett. Fáradhatatlan lelkesedéssel kapcsolódott be a múzeum aktuális feladatainak megoldásába. Romok eltakarításában, a légitámadások elől elcsomagolt gyűjtemények kibontásában, ellenőrzésében, újonnan létesített raktárak berendezésében vett részt. Munkahelyét mindig fütyörészése, énekszava árulta el. Bizonyára döntő befolyást gyakorolt tudományos érdeklődésének alakulására, hogy a gondjaira bízott gyűjtemények sorában megismer-

* 1972. július 22-én hosszú szenvedés után — mégis váratlanul — hunyt el 49 éves korában Diószegi Vilmos, Múzeumunk volt munkatársa. Intézményünk nevében Kodolányi János vett tőle búcsút a temetésen.

hette Baráthosi Balogh Benedek Amúr vidéki gyűjteményét. Első néprajzi tanulmányában a goldok gyógyító elveivel foglalkozott s mondanivalóját a Baráthosi gyűjtötte amulettak tanúságaira alapozta. Amint a Magyar Nyelvben közzétett cikke mutatja, ugyanakkor már a sámánizmus kérdései is foglalkoztatták.

A lenyűgöző méretű anyaggyűjtés évei következtek életében, a magyar hitvilág publikált és archivált anyagát gyarapította széles körű gyűjtésekkel, közben pedig egyre mélyebbre hatolt a sámánizmus megismerésében s a szibériai népekről szóló tudósítások birtokbavételében. Az 50-es években kezdte publikálni a magyar táltos alakjáról írott tanulmányait, 1954-ben pedig kutatásai módszertanát. Időközben még kalandozásra is futotta energiájából, feldolgozta a Velencei tó halászatának egyik részletkérdését. S mi sem természetesebb, mint hogy lelkesen részt vett a tiszaiigari munkaközösség munkájában is. Már elkészült könyvének kéziratával, amikor hosszú tanulmányútra, a Szovjetunióba utazott, ugyanakkor kezdte meg egy nemzetközi tanulmánykötet szerkesztését — Reguly emlékére. Első szovjet útját újabb tanulmányutak követték, majd a gyűjtőmunka eredményeként birtokába került hatalmas adatanyag tervszerű feldolgozása. Nem ez a szomorú esemény az alkalmas hely azonban arra, hogy tudományos munkásságát méltassuk. A Néprajzi Múzeumban az ő munkája eredményeként jött létre a Sámánhit Archivum, az ő gyűjtőtevékenysége révén jutott a múzeum több szibériai és mongóliai sámánfelszerelés birtokába. Az általa készített fényképek czerei és gyűjtéseinek kéziratkötegei nélkülözhetetlen források lesznek a következő nemzedékek kutatásai számára. S akik ismerték, nem csodálkozhatnak azon, hogy ott volt a magyar néprajz egyik legnagyobb vállalkozásának, a Néprajzi Atlasznak a vezérkarában is, azonban nemcsak irányította ezt a vállalkozást, hanem gyűjtő és feldolgozó munkájával is támogatta. Céljait, sajnos, ő sem érthette el, tervei sokkal nagyobb feladatokat állítottak elé, mint amelyeket egy ember megoldani képes. Nem csekélység azonban, hogy a legnehezebbek egyikét, a távoli múltat szemünk elől elzáró idő függönyét, hacsak egy-két résnyire is, sikerült áttörnne.

A Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának létrehozása után áthelyezték a Kutatócsoporthoz. Továbbra is változatlanul szorosak maradtak azonban a Néprajzi Múzeumhoz fűződő kapcsolatai, kiválása után is gyarapította a múzeum gyűjteményeit, részt vett a feldolgozásokban.

Megbetegedésének híre mellbevágó volt, napról napra aggódva vártuk a híreket a gyógyulásáról, remélvén, hogy erősnek, szívósnak ismert szervezete győzedelmeskedik a betegségen. Sokat, nagyon sokat szenvedett, mire a küzdelem a halál javára dönt el. Jóllehet most a föld magába fogadja megtöri testét, de mégsem halt meg, emlékét őrzik barátai, ismerősei, ő pedig műveiben, munkásságának eredményeiben még sok nemzedéken át élni fog. Mint egyik munkájában írta: „Nem halt meg, csak elrejtezett...”

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

